लेन समं दद्यात्तृष्णां हन्त्यतिशीलितम् ॥ ४ ॥ निर्वापितं तप्तलोष्टं कपालसिकतादिभिः । तृष्णायां वमनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ ५ ॥

इति चिकित्सासारात् ।

## अथ लघुमधूकादिफाण्टः ।

शार्ङ्गधरात्—मधूकपुष्पगम्भारीचन्दनोशीरधान्यकैः । द्राक्षया च कृतः फाण्टः शीतः शर्करया युतः । तृष्णापित्तहरः प्रोक्तो दाहमूर्छाभ्रमाञ्जयेत् ॥१॥

## अथ गण्डूषः ।

सक्षौद्रमाम्रजम्बूत्थं पिबेत्क्वाथं सुपाचितम् । सतृष्णो मधुना कुर्याद्गण्डूषाञ्शिशिरस्थितः ॥ १ ॥ इति रसरत्नप्रदीपात् । क्षीरेक्षुरसमृद्वीकाक्षौद्रसिन्धुगुडोदकैः । सह वृक्षाम्लगण्डूषस्तालुशोषतृडन्तकृत् ॥ १ ॥

इति योगतरङ्गिण्याः ।

## अथ लेपाः ।

दाडिमकपित्थलोध्रैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः । लेपो गौरामलकैः शृतारनालयुतैः सहितैः ॥ १ ॥ इति वृन्दात् । अरुणचन्दनचन्दनवालकैर्नलदपद्मकतुल्यकृतांशकः । शिरसि लेपनमाचरतां नृणां तृडुपयात्युपशान्तिमसंशयम् ॥ १ ॥ इति कदम्बात् । दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् । पिष्ट्वा लेपः शिरस्येषां पिपासादाहनाशनः ॥ १ ॥

इति योगतरङ्गिण्याः ॥ इति लेपाः ॥

## अथ गुटिका ।

नीलाम्बुजाब्दमधुलाजवटावरोहैः श्लक्ष्णीकृतैर्विरचिता गुटिका मुखस्था । तृष्णां निवारयति तत्क्षणमेव तीव्रां मृत्योः स्पृहामिव यतेः परमार्थचिन्ता ॥१॥ इति राजमार्तण्डात् । वटप्ररोहं मधुकुष्ठमुत्पलं सलाजचूर्णं गुटिका प्रकल्प्या । सुसंहिता सा वदने च धारिता तृष्णां सुवृद्धामपि हन्ति सज्वराम् ॥१॥ इति योगशतात् । रुग्लाजाब्दवटप्ररोहमधुकैर्मध्वन्वितैः कल्पिताऽप्युग्रामाशु तृषं भृशं प्रशमयेदास्यान्तरस्था गुटी । एलालाजलवङ्गनागचपलाखर्जूरकोलमज्जाम्बुदश्रीखण्डं मधुयुक् प्रिये प्रशमयेद्भ्रान्तिं त्रिदोषोद्भवाम् ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात् । रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससिता(तं) मधु । वटप्ररोहयष्ट्याह्वकणामधुकृता वटी ॥ मुखस्था चिरकालोत्थां तृष्णां हन्यात्सुदुस्तराम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । इति सामान्यविधिः । क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन जयेद्रसानाम-

मृजश्च पानैः । क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यान्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥ ॥ १ ॥ आमोद्भवां बिल्ववचायुतानां जयेत्कषायैरपि दीपनानाम् । उल्लेखनै-र्गुर्वशनप्रजातां जयेत्क्षयोत्थां तु विना पिपासाम् ॥ २ ॥ स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् । अतिरूक्षदुर्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणा-मिहाऽऽशु पयः ॥ ३ ॥ छागमांसरसं साज्यं शीतं समधुशर्करम् । पीत्वा जयति दुर्दाहमूर्छाछर्दिमदात्ययान् ॥ ४ ॥ सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णार्तस्य जये-त्तृषाम् । तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ५ ॥ तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति । तस्मात्सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वार्यते ॥ ६ ॥ अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान्संधारयेच्चिरम् । तोयाभावे पिपा-सार्तः क्षणात्प्राणान्विमुञ्चति ॥ ७ ॥

## अथ रसाः ।

अथ रसादिगुटिका—रसरजतगुटीं पटीयसीं यो वदनसरोरुहमध्यगां ददाति । स जयति तृषितस्तृषां मनुष्यो भृशमघपुञ्जमिव त्रिमार्गगाम्भः ॥ १ ॥

## अथ रसादिचूर्णम् ।

रसगन्धककर्पूरैः शैलोशीरमरीचकैः । ससितैः क्रमवृद्धैश्च सूक्ष्मं कृत्वा त्वह-र्मुखे ॥ १ ॥ त्रिगुञ्जाप्रमितं खादेत्पिबेत्पर्युषिताम्बु च । भृशं तृषां निहन्त्ये-वमश्विभ्यां च प्रकाशितम् ॥ २ ॥ इति सारसंग्रहात् ॥ इति रसाः ॥

## अथ पथ्यापथ्यम् ।

षष्टिकाः शालयः पेया विलेपी लाजसक्तवः । अन्नमण्डो धान्यरसः शर्क-रारागखाण्डवौ ॥ १ ॥ भृष्टैर्मुद्गैर्मसूरैर्वा चणकैर्वा कृतो रसः । रम्भापुष्पं तक्रकूर्ची कूष्माण्डकमुपोदिका ॥ २ ॥ खर्जूरं दाडिमं धात्री बीजपूरं गवां पयः । जम्बीरं करमर्दश्च पथ्यमेतत्तृषातुरे ॥ ३ ॥ गुर्वन्नमम्लं लवणं कषायं कटुत्रयं दुष्टजलानि तीक्ष्णम् । एतानि सर्वाणि हिताभिलाषी तृषातुरो नैव भजेत्कदाचित् ॥ ४ ॥ इति तृष्णाचिकित्सा ॥

## अथ मूर्छानिदानम् ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः । वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥ करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च । निवसन्ति यदा दोषास्तदा मूर्छन्ति मानवाः । संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।

१ च. °टु त्रियं ।

तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥ सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् । मोहो मूर्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥ वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च । षट्स्वप्येतासु पित्तं च प्रभुत्वेनावतिष्ठति ॥ ५ ॥

अथ तस्याः पूर्वरूपमाह—हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च । सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वं च विभावयेत् ॥ १ ॥

अथ वातजामाह—नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् । पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ १ ॥ वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च । कार्श्यं श्यावारुणच्छाया मूर्छा सा वातसंभवा ॥ २ ॥

अथ पित्तजामाह—रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा । पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते ॥ १॥ सपिपासः ससंतापो[1] रक्तपित्ताकुलेक्षणः । जातमात्रे च पतति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्छा सा पित्तसंभवा ॥ २ ॥

अथ श्लेष्मजामाह—मेघसंकाशमाकाशमाच्छन्नं वा तमोघनैः । पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ १ ॥ गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथा वाऽऽर्द्रेण चर्मणा । सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्छा सा कफसंभवा ॥ २ ॥

अथ संनिपातजामाह—सर्वाकृतिः संनिपातादपस्मार इवाऽऽगता[2] । सा जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १ ॥

अथ रक्तगन्धजमूर्छामाह—पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः । तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्छन्ति भुवि मानवाः ॥ द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ॥ १ ॥

अथ विषमद्यजे आह—गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थिताश्च विषमद्ययोः । त एव तस्मात्ताभ्यां तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥ स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्छितः ॥ १ ॥

अथ मद्यजामाह—मद्येन विलपञ्शेते नष्टविभ्रान्तमानसः । गात्राणि विक्षिपन्भूमौ पंक्ति[3] यावन्न याति तत् ॥ १ ॥

अथ विषजामाह—वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युः[4] स्तम्भश्च विषमूर्छितः । वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १ ॥

---

१ च. ससंतोषो । २ च. इवापरः । ३ च. जरां । ४ च. तमश्च ।

## अथ संज्ञानाशसाधर्म्यान्मूर्छाया भेदानाह ।

मूर्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः । तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ १ ॥ इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्तस्येव यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २ ॥ उत्क्लिश्यन्न च निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनेरितः । हृदयोद्वेष्टनं चास्य तमुत्क्लेदं विनिर्दिशेत् ॥ ३ ॥ आर्द्रचर्मावनद्धं च यो गात्रं मन्यते सदा । तथा गुरुशिरो नित्यं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥ ४ ॥ योऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबोधकः ॥ ५ ॥

## अथ संन्यासस्य मूर्छादिभ्यो भेदमाह ।

दोषेषु मदमूर्छाया गतवेगेषु देहिनाम् । स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ १ ॥ वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः । संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २ ॥ स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः । प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यः फलक्रियाम् ॥ ३ ॥ वादित्रगीतानुनयैरपूर्वैर्विस्मापनैर्गुप्तफलावघर्षैः । आभिः क्रियाभिश्च न लब्धसंज्ञो सानाहलालश्च नरश्च वर्ज्यः ॥ ४ ॥

## अथ तच्चिकित्सा ।

मूर्छा मोहो द्विधा स प्रभवति सहजागन्तुभेदेन भिन्नस्तत्राऽऽगन्तुस्त्रिधा स्याद्रुधिरविषसुराजन्यभेदाद्विभिन्नः । प्रत्येकं दोषभेदाद्भवति च सहजः स त्रिधा षट्सु पित्तं प्राधान्येनेह तिष्ठेदभिदधति च तां द्वंद्वजां संनिपाते ॥ १ ॥ सेकावगाहा मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च । शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्छास्वनिवारितानि ॥ २ ॥ कोलमज्जोषणोशीरकेसरं शीतवारिणा । पीतं मूर्छा जयेल्लीढा कृष्णा वा मधुसंयुता ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् । महौषधामृताद्राक्षापुष्करग्रन्थिकोद्भवम् । पिबेत्कणायुतं क्वाथं मूर्छायां च मदेषु च ॥ १ ॥ इति वृन्दात् । नारीकेलाम्बुना पीता सक्तवः समशर्कराः । पित्तहृत्कफतृण्मूर्छाभ्रमादीन्घ्नन्ति दारुणान् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । दुरालभाकषायस्य घृतयुक्तस्य सेवनात् । भ्रमः शाम्यति गोविन्दस्मरणादिव पातकम् ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात् । मधुना हन्त्युपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः । सप्ताहात्पथ्यभुजो मदमूर्छाकामलोन्मादान् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । स्विन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह संसृजेत् । विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥ तेनास्य शाम्यते मूर्छा कासः श्वासस्तथैव च ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ।

अथ योगतरङ्गिण्यां घृतम्—पथ्याक्काथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा । सर्पिः कल्याणकं वाऽपि मदमूर्छापहं पिबेत् ॥ १ ॥ रक्तजायां तु मूर्छायां हितः शीतक्रियाविधिः । मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेद्यथासुखम् ॥ २ ॥ विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रदापयेत् । अञ्जनान्यवपीडांश्च धूमान्प्रधमनानि च ॥ ३ ॥ सूचिभिस्तोदनं शस्तं दाहपीडा नखान्तरे । लुञ्चनं नखलोम्नां च दन्तैर्दंशनमेव च ॥ ४ ॥ आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने । अण्डयोर्घर्षणं चापि हितमेतैर्विबोधनम् ॥ ५ ॥ नासावदनरोधेन नस्यैर्मरिचनिर्मितैः । नरं जागरयेद्भूमौ मूर्छितं मन्दमारुतैः ॥ ६ ॥

## अथ रसाः ।

कणामधुयुतं सूतं मूर्छायामनुशीलयेत् । शीतसेकावगाहादि सर्वं वा पीडनं हितम् ॥ १ ॥ इति रसरत्नप्रदीपात् ॥

## अथ पथ्यम् ।

जीर्णा यवा लोहितशालयश्च कौम्भं हविर्मुद्गसतीनयूषः । धन्वोद्भवा मांसरसाश्च रागसखाण्डवा गव्यपयः सिता च ॥ १ ॥ पुराणकूष्माण्डपटोलमोचहरीतकीदाडिमनारिकेलम् । मधूकपुष्पाणि च तण्डुलीयमुपोदिकाऽन्नानि लघूनि चापि ॥ २ ॥ अत्युच्चशब्दोऽद्भुतदर्शनं च गीतानि वाद्यान्यपि चोत्कटानि । श्रमः श्रुतिश्चिन्तनमात्मबोधो धैर्यं च मूर्छास्विति पथ्यवर्गः ॥ ३ ॥ नासामुखद्वारमरुन्निरोधो विरेचनं छर्दनलङ्घनानि । छाया नभोऽम्भः शतधौतसर्पिर्मधूनि तीक्ष्णानि च लाजमण्डः ॥ ४ ॥

## अथापथ्यम् ।

ताम्बूलं पत्रशाकानि दन्तघर्षणमातपम् । विरुद्धान्यन्नपानानि व्यवायं स्वेदनं कटुम् ॥ विण्मूत्रवेगरोधं च तक्रं मूर्छामयी त्यजेत् ॥ १ ॥

इति मूर्छाचिकित्सा ।

## अथ पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानचिकित्से ।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्ते च मद्ये प्रकीर्तिताः । तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः ॥ १ ॥ किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् । अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽमृतम् ॥ २ ॥ शुद्धकायः पिबेत्प्रातः सोपदंशं पलद्वयम् । मध्याह्ने द्विगुणं तच्च स्निग्धाहारेण पाययेत् ॥ ३ ॥

मदोषेऽष्टपलं तद्वन्मात्रा मद्यरसायने। आरोग्यं धातुसाम्यं च वह्निकान्तिबलप्रदम्॥ ४॥ अनेन विधिना सेव्यं मद्यं नित्यमतन्द्रितैः। बुद्ध्यादयो गुणा यावदुल्लसन्ति निरत्ययाः। मात्रा या विहिता मद्यपाने रोगाय चापरा॥५॥ लघुतीक्ष्णोष्णसूक्ष्माम्लव्यवाय्याशुगमेव च। रूक्षं विकाशि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम्॥ ६॥ मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारस्तु रसाः स्मृताः। मधुरश्च कषायश्च कटुकस्तिक्त एव च॥ ७॥ मद्यं प्राणहरं तद्वद्युक्तियुक्तं रसायनम्। प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून्॥ ८॥ मद्यमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च। रूक्षमाशुकरं चैव व्यवायि च विकाशि च॥ ९॥ औष्ण्याच्छीतोपचारं च तैक्ष्ण्याद्धन्ति मनोगतिम्। विशत्यवयवान्सौक्ष्म्याद्वैशद्यात्कफशुक्रनुत्॥ १०॥ मारुतं कोपयेद्रौक्ष्यादाशुत्वादाशुकारि च। हर्षदं च व्यवायित्वाद्विकाशित्वाद्विसर्पति॥ ११॥ तदम्लं रसतः प्रोक्तं लघुदीपनपाचनम्। केचिल्लवणवर्ज्यांस्तु रसांस्तत्राऽऽदिशन्ति हि॥ १२॥

अथ विधिनोपयुक्तस्य फलमाह—विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा॥ १॥ स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम्। भवेदायुष्प्रकर्षाय बलायोपचयाय च॥ २॥ काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च। विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये संनिहिता गुणाः॥ ३॥

अथ सलक्षणतन्मदानाह—तत्र प्रथमः। बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्च। संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि॥ १॥

अथ मध्यममदमाह—अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः। आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन॥ १॥

अथ तृतीयमदमाह—गच्छेदगम्यां न गुरूंश्च मन्येत्खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः। ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः॥ १॥

अथ सुश्रुतोक्तं चतुर्थमदमाह—चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्विव निष्क्रियः। कार्याकार्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः॥ १॥ को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम्। बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती॥२॥ श्लैष्मिकानिलपीतांश्च स्निग्धमात्रोपसेविनः। पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीतं तु बाधते॥३॥

## अथाविधिमद्यपानस्य विकारकारणत्वमाह।

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम्। आपादयेत्कष्टतरान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम्॥ १॥

## अथ क्रुद्धादिकारणत्वेन विविधान्विकारानाह ।

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन । व्यायामभाराध्वप-रिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन वाऽपि ॥ १ ॥ अत्यम्लभक्षावततोदरेण साजीर्ण-भुक्तेन तथा बलेन । उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधा-न्विकारान् ॥ २ ॥

अथ तानेव विकारान्विवृणोति—पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा । पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १ ॥

अथ तत्र वातिकमदात्ययमाह—हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः । विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १ ॥

अथ पैत्तिकमाह—तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः । विद्याद्धरित-वर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ १ ॥ ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि पित्तप्रकोपजनितानि च लक्षणानि ॥ २ ॥

अथ श्लैष्मिकमाह—छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः । विद्याच्छीत-परीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ १ ॥

अथ त्रिदोषद्विदोषजमाह—ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः । द्विदो-षसंभवैर्लिङ्गैर्विज्ञेयस्तु द्विदोषजः ॥ १ ॥

अथ परमदमाह—श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता[1] च विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च । लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञास्तृष्णा रुजा शिरसि संधिषु चापि भेदः ॥ १ ॥

अथ पानाजीर्णपानभ्रमावाह—आध्मानमुग्रमथ चोद्गिरणं विदाहः पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि । हृद्गात्रभेदकफसंस्रवकण्ठधूममूर्छावमिज्वरशि-रोरुजनप्रदेहाः । द्वेषः सुरान्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु तं पानविभ्रममुदन्त्यखि-लेन धीराः ॥ १ ॥

अथासाध्यलक्षणमाह—हीनोत्तरोष्ठमतिशीतममन्ददाहं तैलप्रभास्यमतिपा-नहतं त्यजेत्तम् । जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथ वाऽपि नीलं पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ॥ १ ॥

अथ तस्योपद्रवमाह—हिक्का ज्वरो वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं त्यजेत्तम् ॥ १ ॥

---

१ घ. मधुरास्यता ।

अथ तच्चिकित्सा—मद्यं सौवर्चलव्योषयुक्तं किंचिज्जलान्वितम् । जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ १ ॥ शुक्तं सौवर्चलं शृङ्गीत्र्यूषणार्द्रकदीपकैः । मद्यं पीत्वा जयत्युग्रं पवनोत्थं मदात्ययम् ॥ २ ॥

अथ पित्तपानात्ययचिकित्सा—पित्तपानात्यये पेयं वटशृङ्गं हिमाम्बुना । सशर्करं पुनर्मद्यं पिबेत्किंचिज्जलान्वितम् ॥ १ ॥ क्षुद्रामलकखर्जूरपरूषकाहिमं पिबेत् । सिताविमिश्रितं पीतं पानात्ययविकारनुत् ॥ २ ॥

अथ कफपानात्ययचिकित्सा—पानात्यये कफोत्थे तु तत्पीत्वोल्लेखनं चरेत् । यथाबलं लङ्घनं च दीपनीयौषधानि च ॥ १ ॥ अथाष्टाङ्गलवणम्—सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् । त्वगेलामरिचार्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ १ ॥ एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसंदीपनं परम् । मदात्यये कफोत्थे तु दद्यात्स्रोतोविशोधनम् ॥ २ ॥ इति कफपानात्ययचिकित्सा । सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् । आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥ १ ॥

अथ सामान्यप्रतीकारः—मधुना हन्त्युपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः । सप्ताहात्पथ्यभुजो मदमूर्छाकामलोन्मादान् ॥ १ ॥ दुःस्पर्शेन समुस्तेन मुस्तपर्पटकेन वा । जलमुस्तैः शृतं वाऽपि दद्याद्दोषविपाचनम् ॥ २ ॥ एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये । निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् । चव्यं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वभेषजम् । चूर्णं मद्येन पातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । मन्थः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लिकदाडिमैः । परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १ ॥ इति वृन्दात् । मथितं गोदधिसहितं तैलं कर्पूरसंमिश्रम् । आस्वाद्य पीतमाशु क्षपयति पानात्ययं रोगम् ॥ १ ॥ इति लघुयोगतः । शतावरीरसक्षीरयष्टीकल्कैः शृतं घृतम् । पुनर्नवाक्वाथयुतं पानात्ययमपोहति ॥ १ ॥ इति शतावरीपुनर्नवासर्पिः । कट्फलमुस्तगुडूचीमाषैः क्रमविवर्धितैश्च तत्सर्वम् । घृतमुदितं माषघृतं हन्याद्गन्धं सुराभवं सपदि ॥ १ ॥ इति माषघृतम् । मद्यं पीत्वा यदि वा तत्क्षणमवलिह्य शर्करां सघृताम् । मदयति न जातु मद्यं मनागपि प्रथितवीर्यमपि ॥ १ ॥ इति सामान्यप्रतीकारः । अहानि सप्त चाष्टौ वा नृणां पानात्ययः[1] स्मृतः । पानं हि मज्जतेऽजीर्णमत ऊर्ध्वं विमार्गगम् । पानाजीर्णविनाशाय कुर्यात्कफहरं विधिम् ॥ १ ॥

---

१ क. °पपयः पा° ।

## अथ पूगमदप्रतीकारः ।

पूगान्मदं प्रशमयत्यचिरेण जन्तोराघ्राय शङ्करजसः प्रबलस्य गन्धम् । पानेन वा शिशिरपुष्करिणीजलस्य संसेवितैरतिहितैर्व्यजनानिलैश्च ॥ १ ॥

इति वृन्दात् ।

## अथ कोद्रवधत्तूरप्रतीकारः ।

कूष्माण्डरसः सगुडः शमयति मदमाशु कोद्रवजम् । धत्तूरजं च दुग्धं सशर्करं पानयोगेन ॥ १ ॥

## अथ कज्जली ।

धात्री स्वरसनिपीता रसगन्धककज्जली सितासहिता । हरति मदात्ययरोगान्गरुत्मानिवोरगान्सहसा ॥ १ ॥

## अथ पथ्यम् ।

गोधूमयवमुद्गाश्च माषषष्टिकशालयः । तण्डुलीयं पटोलं च दक्षबर्हिशशामिषम् । शीताम्बु चन्दनं स्नानं सेव्यमेतन्मदात्यये ॥ १ ॥

इति पानात्ययचिकित्सा ।

## अथ दाहनिदानम् ।

तीक्ष्णमुष्णं पिबन्मद्यं दाहं प्राप्नोति मानवः । दाहः सप्तविधः प्रोक्तो वैद्यशास्त्रप्रकल्पितः ॥ १ ॥ अथ मद्यजमाह—त्वचं प्राप्तस्तु पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्छितः । दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह—कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ध्रुवम् । संशुष्यते[1] चोष्यते[2] वा ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥ १ ॥ अथ तिक्तजमाह—लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्यते ॥ १ ॥ अथ पित्तजमाह—पित्तज्वरसमः पित्तात्स चास्यापि विधिः स्मृतः ॥ १ ॥ अथ तृष्णानिरोधजमाह—तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम् । सबाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः । संशुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ॥ १ ॥ अथ कोष्ठजमाह—असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽङ्गे स्यात्सुदुस्तरः ॥ १ ॥ अथ धातुक्षयजमाह—धातुक्षयोत्थो यो दाहस्तेन मूर्छातृषान्वितः । क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥१॥ अथ क्षतजमाह—क्षतजेनाऽऽश्रितश्चान्यः शोचतो वाऽप्यनेकधा । तेनाङ्गं दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णामूर्छाप्रलापवान् ॥ १ ॥ अथ मर्माभिघातजमाह—मर्मा-

---

१ च. समुष्यते । २ च. तृष्यते ।

भिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः । सर्वे एव विवर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिषु ॥ १ ॥ इति दाहनिदानम् ।

## अथ दाहचिकित्सा ।

दाहेऽतिशिशिरं तोयं क्रिया कार्या सुशीतला । सर्वाङ्गे चन्दनालेपश्चन्द्रकस्तूरिकायुतः ॥ १ ॥ शीतनीरजलेपो वा धारागारनिवेशनम् । सहजस्नेहसोत्साहमुग्धमञ्जुललापिनाम् ॥ २ ॥ बालकानां समाश्लेषस्तापं निर्वापयेज्जवात् । उशीरागारशयनं तालवृन्तानुवर्तनम् ॥ ३ ॥ साहित्यसरसा वाणी कवीनां तापहृत्रयम् । उत्तुङ्गकुचसंसर्गो वीणानां हरिणीदृशाम् ॥ ४ ॥ गायनं सुकुमारीणां दाहमुत्सादयेद्द्रुतम् । रसौषधसमुद्भूते तापेऽपि सकले हितम् ॥ ५ ॥ पानीयामलकं द्राक्षानालिकेरेक्षुशर्कराः । सेवनाय हितास्तापे कोमलं मूत्रलं फलम् ॥ ६ ॥ तण्डुलीयकमूलानि धान्यजीरकजं पयः । तुलसीस्वरसं टङ्कं तापेऽपि रसजे हितम् ॥ ७ ॥ फलिनीलोध्रसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटंनटम् । कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ८ ॥ ह्रीबेरपद्मकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा । संपूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ ९ ॥ प्रातः पर्युषितं धान्यसलिलं सितया युतम् । अन्तर्दाहं हरेत्पीतं दुःखं दुर्गार्चनं यथा ॥ १० ॥ सशर्करं सेन्दुशैलं शीतमम्भः पिबेन्नरः । तृष्णानिरोधजं दाहं हन्ति तोयमिवानलम् ॥ ११ ॥

अथ शार्ङ्गधराद्धान्यकादिहिमः—धान्याकधात्रीवासानां द्राक्षापर्पटयोर्हिमः । रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृष्णां शोषं च नाशयेत् ॥ १ ॥ पीत्वा वेणुत्वचः क्वाथं सक्षौद्रं शिशिरं नरः । रक्तसंपूर्णकोष्ठोत्थं दाहं जयति दुस्तरम् ॥ २ ॥

अथ शार्ङ्गधरात्सक्तुमन्थः—पाचितैः शीतनीरेण सघृतैर्यवसक्तुभिः । नातिसान्द्रद्रवैर्मन्थस्तृष्णादाहार्तिपित्तहा ॥ १ ॥

अथ दशसारचूर्णम्—यष्टीधात्रीफलं द्राक्षा एलाचन्दनवालकम् । मधूकपुष्पं खर्जूरं दाडिमं पेषयेत्समम् ॥ १ ॥ सर्वतुल्या सिता योज्या पलार्धं भक्षयेत्सदा । दशसारमिदं ख्यातं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ २ ॥

अथ मृतसंजीवनी वटिका—यष्टी मधु लवङ्गं च शिलावल्कं त्रुटिस्तथा । सहस्रभावनाः कार्या नवतण्डुलवारिणा ॥ १ ॥ याममात्रं दृढं मर्द्यं वटिका कोलसंमिता । कृष्णकार्पासनीरेण तृष्णादाहज्वराञ्जयेत् ॥ २ ॥ मूर्छाभ्रमोग्ररोगं च वान्तिं पित्तं च नाशयेत् । मृतसंजीवनी प्रोक्ता पूज्यपादैरुदीरिता ॥ ३ ॥

---

१ ख. तापे पिब रसे हि° ।

अथ चन्दनादिचूर्णम्—चन्दनोशीरकुष्ठाब्दधात्रीचोरकमुत्पलम् । मधुकं मधुपुष्पं च द्राक्षाखर्जूरकं तथा ॥ १ ॥ चूर्णं कृतं समसितं प्रातः शीताम्बुना पिबेत् । रक्तपित्तं तथा श्वासं पैत्यं गुल्मं समुद्धरेत् ॥ २ ॥ अङ्गदाहं शिरोदाहं शिरोविभ्रममेव च । कामलां च प्रमेहांश्च पित्तज्वरविनाशनम् ॥ चन्दनाद्यमिदं चूर्णं पूज्यपादेन भाषितम् ॥ ३ ॥

अथ खर्जूरादिचूर्णम्—खर्जूरामलबीजानि पिप्पली च शिलाजतु । एलामधुकपाषाणचन्दनोर्वारुबीजकम् ॥ १ ॥ धान्याकं शर्करायुक्तं पातव्यं ज्येष्ठवारिणा । अङ्गदाहं लिङ्गदाहं गुदवङ्क्षणशुक्रजम् ॥ २ ॥ शर्कराश्मरिशूलघ्नं वृष्यं बलकरं परम् । नाशयेन्मूत्ररोगांश्च तथा शुक्रभवानपि ॥ शर्करासहितं यष्टीकषायं प्रपिबेत्तदा ॥ ३ ॥ अथ वैद्यजीवनात्—अयि नितम्बिनि खेलनलालसे मधुरवाणि निकाममदालसे । वपुषि दाहवतां विहितं हितं हिमहिमांशुजलैरनुलेपनम् ॥ १ ॥ सहस्रधौतेन घृतेन दिग्धदेहस्य दाहः कृशतां बिभर्ति । अन्याङ्गनासंगमसादरस्य स्वीयेषु दारेषु यथाऽभिलाषः ॥ २ ॥ तृड्दाहमोहाः प्रशमं प्रयान्ति निम्बप्रवालोत्थितफेनलेपात् । यथा नराणां धनिनां धनानि समागमाद्वारविलासिनीनाम् ॥ ३ ॥

अथ कुशाद्यतैलघृते—कुशादिशालिपर्णीयजीवकर्षभसाधितम् । तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ १ ॥ शाखाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् । रक्तजातस्ततो दाहः प्रशाम्यति न संशयः ॥ २ ॥ धातुक्षयोत्थदाहं तु जयेदिष्टार्थसाधनैः । क्षीरमांसरसाहारैर्विधिनोक्तेन तत्र च ॥ ३ ॥ पित्तज्वरहरः सर्वः पित्तदाहे विधिर्मतः । औदुम्बरस्य निर्यासः सितया दाहनाशनः । छिन्नासारः सितायुक्तः पित्तज्वरनिषूदनः ॥ ४ ॥

## अथ रसाः ।

रसरत्नप्रदीपाद्रसादिगुटिका—रसबलिघनसारचन्दनानां सनलदसेव्यपयोदजीवनानाम् । अपहरति गुटी मुखस्थितेयं सकलसमुत्थितदाहमश्रमेण ॥ १ ॥ अथ रसमञ्जर्याश्चन्द्रकलारसः—गगनदरदयुक्तं शुद्धसूतं च गन्धं प्रहरमधुसुपिष्टं वल्लयुग्मं नरोऽद्यात् । ज्वरहरगजसिंहः शृङ्गबेरोदकेन प्रथमजनितदाहे तक्रभक्तं च भोज्यम् ॥१॥ मुस्तादाडिमदूर्वोत्थैः केतकीस्तनजद्रवैः । सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटस्यापि वारिणा ॥ २ ॥ रामशीतलिकातोयैः शतावर्या रसेन च । भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे पृथक् ॥ ३ ॥ तिक्तागुडूचिकासत्त्वं पर्पटोशीरमाधवी । श्रीगन्धं सारिवा चैषां समानं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ४ ॥ द्राक्षाधिककषायेण सप्तधा परिभावयेत् । ततो धान्याश्रयं कृत्वा

बल्यः कार्याश्मणोपमाः ॥ ५ ॥ अयं चन्द्रकलानाम्ना रसेन्द्रः परिकीर्तितः। सर्वपित्तगदध्वंसी वातपित्तगदापहः ॥ ६ ॥ अन्तर्बाह्यमहादाहविध्वंसनमहाघनः। ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ ७ ॥ कुरुते नाग्निमान्द्यं च महातापज्वरं हरेत्। भ्रममूर्छाहरश्चाऽऽशु स्त्रीणां रक्तं महास्रवम् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वाधो रक्तपित्तं च रक्तवान्तिं विशेषतः। मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥ इति रसाः ॥

## अथ पथ्यापथ्यम्।

शालयः षष्टिका मुद्गा मसूराश्चणका यवाः। धन्वमांसरसा लाजामण्डो वै सक्तवः सिता ॥१॥ शतधौतघृतं दुग्धं नवनीतं पयोभवम्। कूष्माण्डं कर्कटीमोचं पनसं स्वादुदाडिमम् ॥ २ ॥ पटोलं खर्जुरं तुम्बी विम्बी द्राक्षा कसेरुकम्। इति दाहवतां नृणां पथ्यवर्ग उदाहृतः ॥ ३ ॥ व्यायाममातपं तक्रं ताम्बूलं मधु रामठम्। व्यवायं कटुतिक्तोष्णं दाहवान्परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥

इति दाहचिकित्सा।

## अथोन्मादनिदानं चिकित्सा च।

मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमास्थिताः। मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ १ ॥ एकैकशः सर्वशश्च दोषैरुन्मार्गगामिभिः। मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ २ ॥ विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम्। स चाप्रवृद्धतरुणो मदसंज्ञां बिभर्ति च ॥ ३ ॥ भयोद्वेगौ तमः शोषो गात्राणामपकर्षणम्। मृत्यूत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्नेष्वम्बुषु मज्जनम् ॥ ४ ॥ वायुनोन्मादनं चैव भ्रमक्रमगतस्य च। यस्य स्यादचिरेणैवमुन्मादं सोऽपि गच्छति ॥ ५ ॥ विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम्। उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ६ ॥ तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य। स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ७ ॥

## अथ साधारणोन्मादलक्षणम्।

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च। अबद्धवाक्यं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादमदस्य लिङ्गम् ॥ १ ॥

अथ वातोन्मादलक्षणम्—रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलः प्रवृद्धः। चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ १ ॥

---

१ च. °वस्तथा। श°। २ च. °थैरत्यर्थमुच्छ्रितैः। मा°।

अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवाद्याङ्गविक्षेपणरोदनानि । पारुष्यकार्श्यारुणवर्णतश्च जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ २ ॥

अथ पित्तोन्मादलक्षणम्—अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् । उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ १ ॥ अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः संतर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः । प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः पीता च भा पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ २ ॥

अथ कफोन्मादलक्षणम्—संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः । बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन्संजनयेद्विकारम् ॥ १ ॥ वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा । छर्दिश्च लाला च बलं च भुंक्ते नखादिशौक्ल्यं च कफात्मके स्यात् ॥ २ ॥

अथ सांनिपातिकमाह—यः संनिपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैरपि हेतुभिः स्यात् । सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥१॥

अथ मनोदुःखजमाह—चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथाऽन्यैर्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा । गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसोर्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥ १ ॥

अथ तस्य रूपमाह—चित्रं ब्रवीति च मनोनुगतं विसंज्ञो गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः ॥ १ ॥

अथ विषजमाह—रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः श्यावाननो विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ॥ १ ॥

अथासाध्यलक्षणमाह—अवाङ्मुखश्चोन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरूको ह्यसंदेहमुन्मादेन विनश्यति ॥ १ ॥ इत्युन्मादनिदानम् ॥

## अथोन्मादचिकित्सा ।

आश्वासयेत्सुहृद्वाक्यैर्ब्रूयादिष्टविनाशनम् । दर्शयेदद्भुतं कर्म ताडयेच्च कशादिभिः ॥ १ ॥ सुबद्धं विजने गेहे त्रासयेदहिभिर्धिया । बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यसेदुत्तानमातपे ॥२॥ कपिकच्छ्वाऽथ वा तप्तलोहतैलजलैः स्पृशेत् । वक्त्राभिधाने कूपे वा सततं च निवेशयेत् ॥ ३ ॥ सततं धूपयेच्चैनं गोमांसैश्च सपूतिभिः । कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान् ॥ ४ ॥ परस्परमतिद्वंद्वैरेभिरेव शमं नयेत् । जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ॥ ५ ॥ रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरं हि यत् । यच्चोपदेक्ष्यते किंचिदपस्मारे चिकित्सितम् ॥ ६ ॥

---

१ च. 'वागङ्ग' । २ च. भुङ्क्ते ।

उन्मादे तत्र कर्तव्यं सामान्याद्दोषदुष्ययोः । स्नेहादिना क्रमेणाऽऽदावुन्मादिनमुपाचरेत् ॥ ७ ॥ बस्तिभिः स्नेहकल्कैश्च निरूहैः स्वेदनाञ्जनैः । वातिके स्नेहपानं प्राग्विरेकः पित्तसंभवे ॥ कफजे वमनं कार्यं परो बस्त्यादिकः क्रमः ॥ ८ ॥

अथ शार्ङ्गधराद्ब्राह्म्यादिस्वरसः—ब्राह्मीकूष्माण्डषड्ग्रन्थाशङ्खिनीस्वरसाः पृथक् । मधुकुष्ठयुताः पीताः सर्वोन्मादापहारिणः ॥ १ ॥

अथ ब्राह्म्यादिकल्को वीरसिंहावलोकतः—ब्राह्मीरसः स्यात्सवचः सकुष्ठः सशङ्खपुष्पः ससुवर्णचूर्णः । उन्मादिनामुन्मदमानसानामपस्मृतेर्भूतहतात्मनां हि ॥ नस्येऽञ्जने पानविधौ च शस्तो ब्राह्मीरसोऽयं सवचादिचूर्णः ॥ १ ॥

अथ त्र्यूषणादिवर्तिः—त्र्यूषणं हिङ्गुलवणं वचा कटुकरोहिणी । शिरीषनक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥ १ ॥ गोमूत्रपिष्टैरेतैस्तु वर्तिर्नेत्राञ्जने हिता । चातुर्थिकमपस्मारमुन्मादं च नियच्छति ॥ २ ॥

अथ शिरीषादिः—शिरीषं लशुनं हिङ्गु नागरं मधुकं वचा । कुष्ठं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यात्प्रावनाञ्जनम् ॥ १ ॥ तद्वत्त्र्योषं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा गौरसर्षपाः । शिरीषबीजमुन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ २ ॥ इतिवृन्दात् ॥

अथ चिकित्सासारात्सिद्धार्थकादियोगः—सिद्धार्थकवचाहिङ्गु करञ्जो देवदारु च । मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक्कटुत्रयम् ॥ १ ॥ समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् । बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥२॥ नस्यमालेपनं चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा । अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ॥ ३ ॥ भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते । सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥ ४ ॥

अथ योगतरङ्गिण्याः सितकुसुमबलादियोगः—सितकुसुमबलायाः सार्धकर्षत्रयं यः शिखरिचरणकेन क्षीरपाकेण पक्वम् । पिबति तदनु नित्यं प्रातरुत्थाय शीतं जयति झटिति घोरं व्याधिमुन्मादसंज्ञम् ॥ १ ॥

अथ योगतरङ्गिण्या दशमूलादियोगः—दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा । ससिद्धार्थकचूर्णं वा केवलं वा नवं घृतम् ॥ १ ॥ उन्मादशान्तये पेयो रसो वा कालशाकजः । प्रयोज्यं सार्षपं तैलं नस्याभ्यञ्जनयोः सदा ॥ २ ॥

## अथ घृतानि ।

अथ हिङ्ग्वादिघृतं वृन्दात्—हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।

---

१ च. पानभोजने ।

चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ १ ॥ अथ कल्याणघृतम्—योगतरङ्गिण्याः—विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वेलवालुकम् । स्थिराऽनन्ता हरिद्रे द्वे सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ १ ॥ नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमवल्कलम् । विडङ्गं पृश्नीपर्णी च कुष्ठचन्दनपद्मकैः ॥ २ ॥ तालीसपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् । एतैः कर्षसमैः कल्कैर्विंशत्यष्टाभिरेव च ॥ ३ ॥ चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । अपस्मारे ज्वरे शोषे कासे मन्दानले क्षये ॥ ४ ॥ वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके । वातार्शोमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पोपहतेषु च ॥ ५ ॥ कण्डूपाण्ड्वामयोन्मादविषमेहगदेषु च । भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ॥ ६ ॥ शस्तं स्त्रीणां च वन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् । अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंस्त्वप्रदं नृणाम् ॥ ७ ॥ पञ्चमूली च काश्मर्यो रास्नैरण्डस्त्रिवृद्बला । मूर्वा शतावरी चेति क्वाथैर्द्विपलिकैः शुभैः ॥८॥ कल्याणकस्य चाङ्गेन चैतसं नाम तद्घृतम् । सर्वचेतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ॥ ९ ॥ कार्यः कषायो द्विगुणः क्वाथान्मस्तुकलागुणम् । कल्याणकोक्तकल्केन पादांशेन घृतं पचेत् ॥ १० ॥

इति योगतरङ्गिण्यां चैतसघृतम् ॥

अथ रसरत्नप्रदीपादुन्मादगजकेसरी रसः—सूतं गन्धं शिलातुल्यं स्वर्णबीजं विचूर्ण्य च । भावयेदुग्रगन्धायाः क्वाथे मुनिदिनैः पृथक् ॥ १ ॥ रास्नाक्वाथेन सप्तैव भावयित्वा विचूर्णयेत् । रसः संजायते नूनमुन्मादगजकेसरी ॥ २ ॥ अस्य माषः ससर्पिष्को लीढो हन्ति हठाद्गदम् । उन्मादाख्यमपस्मारं भूतोन्मादमपि ज्वरम् ॥ ३ ॥ इत्युन्मादगजकेसरी रसः । प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसामपि । धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥१॥

## अथ पथ्यापथ्यम् ।

गोधूममुद्गारुणशालयश्च धारोष्णदुग्धं शतधौतसर्पिः । घृतं नवीनं च पुरातनं च कूर्मामिषं धन्वरसा रसाला ॥ १ ॥ पुराणकूष्माण्डफलं पटोलं ब्राह्मीदलं वास्तुकतण्डुलीयम् । द्राक्षा कपित्थं पनसं च वैद्यैर्विधेयमुन्मादगदेषु पथ्यम् ॥ २ ॥ मद्यं विरुद्धाशनमुष्णभोजनं निद्राक्षुधातृट्कृतवेगधारणम् । तिक्तानि तीक्ष्णानि भिषक्समादिशेदुन्मादरोगापहतेषु गर्हितम् ॥ ३ ॥

इत्युन्मादचिकित्सा ।

---

१ घ. ङ. °मकेसरम् । २ च. °नां दन्तादा° ।

## अथ भूतोन्मादनिदानमाह—

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः । उन्मादकालो नियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

अथ देवजुष्टमाह—संतुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्रोऽत्यवितथसंस्कृताभिभाषी । तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति च देवभूतजुष्टः ॥ १ ॥

अथासुरजुष्टमाह—संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः । संतुष्टो न भवति चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥ १ ॥

अथ गन्धर्वजुष्टमाह—हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः । नृत्यन्वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ १ ॥

अथ यक्षग्रहजुष्टमाह—ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ १ ॥

अथ पितृग्रहजुष्टमाह—प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डाञ्शान्तात्मा जलमपि चापसव्यहस्तः । मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ १ ॥

अथ सर्पग्रहजुष्टमाह—यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत्कदाचित्सृक्किण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव । क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयो भवति भुजंगमेन जुष्टः ॥ १ ॥

अथ राक्षसजुष्टमाह—मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः । क्रोधान्धो विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विट् स भवति राक्षसाभिजुष्टः ॥ १ ॥

अथ पिशाचजुष्टमाह—उद्ध्वस्तः कृशपरुषश्चिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथाऽपि लोलः । बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन्भ्रमति रुदन्पिशाचजुष्टः ॥ १ ॥

अथ तस्यासाध्यलक्षणमाह—स्थूलाक्षो द्रुतमटनः स फेनवामी निद्रालुः

---

१ च. 'म्भीराद्भुत' । २ च. 'ण्डान्भ्रान्तात्मा । ३ च. 'व्यवस्त्रः । मां' । ४ च. उद्धस्तः । ५ च. 'रुषोऽचिर' । ६ च. फेनलेही ।

पतति च कम्पते च योऽति । यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात्सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे ॥ १ ॥

अथ देवग्रहाणां ग्रहणकालमाह—देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः संध्ययोरपि । गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥ १ ॥ पितरः कृष्णपक्षे स्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः । रक्षांसि रात्रौ पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ २ ॥ दर्पणादौ यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा । स्वमणिं भास्करार्चिश्च तथा देहं च देहधृक् ॥ ३ ॥ प्रविशन्ति न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम् । प्रविश्याऽऽशु शरीरे हि पीडां कुर्वन्ति दुःसहाम् ॥४॥ तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मा नियमाश्च सत्यम् । गुणास्तथाऽष्टावपि तेषु नित्यं व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावः ॥ ५ ॥ अष्टौ ग्रहास्तत्परिचारकाश्च ते तुल्यसत्त्वेषु वसन्ति दुष्टाः । त्रयोदशाब्दे च भवन्त्यसाध्या यथास्वभावं परिवर्तयन्ति ॥ ६ ॥ इति भूतोन्मादनिदानम् ॥

## अथ तच्चिकित्सा ।

बुद्ध्वा दोषं वयः सात्म्यं देशकालं बलाबलम् । चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे दोषभूतजे ॥ १ ॥ देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तेषु च बुद्धिमान् । त्यजेदस्याञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च । सर्पिष्पानादिगायत्रीहोममन्त्रादिरिष्यते ॥ २ ॥ पूजाबल्युपहारशान्तिविषयो होमेष्टिमन्त्रक्रिया दानं स्वस्त्ययनं व्रतादिनियमः सत्यं जपो मङ्गलम् । प्रायश्चित्तविधानमञ्जलिरथो रत्नौषधीधारणं भूतानामधिपस्य विष्टपपतेर्गौरीपतेरर्चनम् । ये च स्युर्भुवि गुह्यकाश्च प्रमथास्तेषां समाराधनं देवब्राह्मणपूजनं च शमयेदुन्मादमागन्तुकम् ॥ ३ ॥ शिरीषनक्तमालानां बीजानि मधुसर्पिषा । भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ॥ ४ ॥ ऋक्षजम्बूकरोमाणि शल्लकीलशुनं तथा । हिङ्गु मूत्रं च बस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥ धूपेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः । शिरीषपुष्पं लशुनं शुण्ठी सिद्धार्थकं वचा ॥ ६ ॥ मञ्जिष्ठा रजनी कृष्णा बस्तमूत्रेण पेषयेत् । वटी छायाविशुष्का स्यात्सा हिता नावनाञ्जने ॥ ७ ॥ इति वृन्दात् । अथ माहेश्वरधूपो योगशतात्—कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकत्वङ्मांसीवृषदंशविण्नखवचाकेशाहिनिर्मोचनैः । नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥ १ ॥

अथ महापैशाचघृतं योगतरङ्गिण्याः—जटिला पूतना केशी मर्कटी

---

१ ख. 'मन्त्रादि' । २ ख. 'त्समं त' ।

चारटी वचा । त्रायमाणा जया वीरा चोरकं कटुरोहिणी ॥ १ ॥ कायस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलंकषा । महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ॥ २ ॥ कटंभरा वृश्चिकाली स्थिरा चैतैर्घृतं पचेत् । तत्तु चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ३ ॥ महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतम् । बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ ४ ॥ इति महापैशाचघृतम् । कल्याणकं प्रयुञ्जीत महद्वा चैतसं घृतम् । तैलं नारायणं वाऽपि महानारायणं तथा ॥ १ ॥ अथ रसरत्नप्रदीपाद्भूतभैरवरसः—रसः सतालः सशिलः सलोहः स्रोतोञ्जनं सार्कमिदं हि गन्धम् । पिष्टं नृमूत्रेण समं समन्ताद्देयो द्विभागोऽथ बलिपचेत्र ॥ १ ॥ लौहे क्षणं हन्ति घृतेन माषोऽपस्मारमप्युन्मदमानसत्वम् । पिबेदनुत्र्यूषणहिङ्गुयुक्तं सर्पिर्नृमूत्रं रुचकेन सार्धम् ॥ २ ॥ भूतोन्मादेषु सर्वेषु रसोऽयं भूतभैरवः । स्वर्णजैः पञ्चभिर्बीजैर्देयः सर्पिर्विमिश्रितः ॥ ३ ॥

इति भूतभैरवः । इति भूतोन्मादचिकित्सा ।

## अथापस्मारनिदानमाह—

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः । कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥

अथ सामान्येन तल्लक्षणमाह—तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतिः । अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ वातपित्तकफैः सर्वैर्दोषैः स स्याच्चतुर्विधः ॥ १ ॥

अथ तस्य पूर्वरूपमाह—हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्छा प्रमूढता । निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ ॥ १ ॥

अथ वातिकमाह—कम्पते प्रदशेद्दन्तान्फेनोद्वामी श्वसित्यपि । परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ १ ॥

अथ पैत्तिकमाह—पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः । स तृष्णोष्णानिलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ १ ॥

अथ श्लैष्मिकमाह—शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतो हृष्टाङ्गजो गुरुः । पश्येद्रूपाणि शुक्लानि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ १ ॥

अथ सांनिपातिकमाह—सर्वैरेभिः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः । अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ १ ॥

अथासाध्यमाह—प्रस्फुरन्तं स बहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् । नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ १ ॥

---

१ च. हेतुचतुष्टयात् । २ क. ॰व्याप्तं लो॰ । ३ च. ॰णश्चान॰ ।

अथ कालनियममाह—पक्षाद्वाऽपि दशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः । अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किंचिदथोत्तरम् ॥ १ ॥ देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् । शरदि प्रविरोहन्ति तथा रोगसमुद्भवः ॥ २ ॥

इत्यपस्मारनिदानम् ।

## अथापस्मारचिकित्सा ।

पूर्वं युञ्ज्यादपस्मारे छर्दनादीनि बुद्धिमान् । वातिकं बस्तिभिः प्रायः पैत्तिकं च विरेचनैः ॥ कफजं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १ ॥

अथ करञ्जादियोगः—करञ्जदारुसिद्धार्थकटभीरामठं वचा । समङ्गा त्रिफला व्योषं प्रियङ्गुश्च समांशकः ॥ १ ॥ बस्तमूत्रेण संपिष्य नस्यपानाञ्जनादिषु । योज्यो योगोऽयमुन्मादेऽपस्मारे भूतरोगिषु ॥ २ ॥

अथ योगतो निर्गुण्ड्यादिनावनम्—निर्गुण्डीभववन्दाकनावनस्योपयोगतः । उपैति सहसा नाशमपस्मारो न संशयः ॥ १ ॥

अथ यष्ट्याह्वादिनावनाञ्जने चिकित्सासारात्—यष्टीहिङ्गुवचावज्रीशिरीषलशुनामयैः । साजमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ १ ॥

अथ चिकित्सासारादञ्जनधूपने—पुंष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् । तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं हितम् ॥ १ ॥ अथ मनोह्वाद्यञ्जनम्—मनोह्वातार्क्ष्यकं चैव शकृत्पारावतस्य च । अञ्जनं हन्त्यपस्मारमुन्मादं च विशेषतः ॥ १ ॥ अथ श्वशृगालादि । वृन्दात्—श्वशृगालबिडालानां कपिलानां गवामपि । पित्तानि नस्यतो हन्युरपस्मारं पृथक्पृथक् ॥१॥ अथ त्रपुसीनस्यम्—अरण्यत्रपुसीचूर्णं नस्येनापस्मृतिं जयेत् ।

अथ मधुवचायोगः—यः खादेत्क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः । अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद्ध्रुवम् ॥ १ ॥

अथ मुस्तकमूलयोगः—उत्तरदिग्गतमुस्तकमूलं बुद्ध्वा समुद्धृतं पुष्ये । पीतं पयसा हन्यादपस्मृतिं गोः सवर्णवत्सायाः ॥ १ ॥

अथ योगतः कूष्माण्डादिः—कूष्माण्डकगिरोत्थेन रसेन परिपेषितम् । अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं स पिबेत्त्र्यहम् ॥ १ ॥

## अथ घृतानि ।

अथ चिकित्सासाराद्रसायनभैरवः—वचामृतव्योषमधूकसाररुद्राक्षसिन्धूद्भववार्हतानि । फलं समुद्रस्य रसोनकल्कं ध्मातं हि नासापुटमध्यदेशे ॥ १ ॥

---

१ च. पुष्पोद्धृतं । २ च. बुद्ध्या ।

अपस्मृतिश्लेष्मकृच्छिरोरुक्प्रलापतन्द्राभ्रमजाड्यमोहान् । स संनिपातं श्रुति-काक्षिभङ्गान्सपीनसं हन्ति हलीमकं च ॥ २ ॥ रसायनं भैरवनामधेयं ज्ञातं विचारात्कविविह्वलेन ॥ ३ ॥ अथ ब्राह्मीघृतम्—ब्राह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्ख-पुष्पीभिरेव च । पक्वं पुरातनं सर्पिरपस्मारहरं ध्रुवम् ॥ १ ॥ अथ सैन्धवाद्यं घृतम्—घृतसैन्धवहिङ्गुभ्यः कर्षैर्वा तच्चतुर्गुणैः । मूत्रैः सिद्धमपस्मारहृद्ग्रा-हग्रामनाशनम् ॥ १ ॥ अथ स्वल्पपञ्चगव्यघृतम्—गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समं घृतम् । सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दा-त्कूष्माण्डादिघृतम्—कूष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् । यष्ट्याह्वकल्के तत्सिद्धमपस्मारहरं परम् ॥ १ ॥

## अथ तैलचूर्णानि ।

अथ योगतरङ्गिण्यां कटभ्यादितैलम्—कटभीनिम्बकट्वङ्गमधुशिग्रुत्वचारसे । सिद्धं मूत्रयुतं तैलं लेपाद्धन्यादपस्मृतिम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दात्सार्षपं तैलम्—अभ्यङ्गे सार्षपं तैलं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे । सिद्धं स्याद्गोशकृन्मूत्रे स्नानाच्छाद-नमेव च ॥ १ ॥ अथ धूपनम्—नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः । तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ १ ॥ दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मार-श्चिरकारी महागदः । तस्माद्रसायनैरेतैः प्रायशः समुपाचरेत् ॥ २ ॥ त्वक्क-म्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता । दशमूलीजलं तस्य कल्याणाज्यं च योजयेत् ॥ ३ ॥ अथ कल्याणकं चूर्णम्—पञ्चकोलं समरिचं त्रिफला बिडसैन्धवम् । कृष्णाविडङ्गपूतीकयवानीधान्यजीरकम् ॥ १ ॥ पीतमुष्णा-म्बुना चूर्णं वातश्लेष्मामयापहम् । अपस्मारे तथोन्मादे दुर्नामग्रहणीगदे । एत-त्कल्याणकं चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २ ॥ इति कल्याणकं चूर्णम् ।

अथ जलमृतलक्षणम्—विष्टब्धपायुमूर्धाक्षं शीतपादकरोदरम् । विद्याज्जल-मृतं जन्तुं शूनपक्ष्माभिमेहनम् ॥ १ ॥

अथ रसरत्नप्रदीपात्स्मृतिसागररसः—रसगन्धकतालानां सशिलाताम्र-भस्मनाम् । शुद्धानां मूर्छितानां च चूर्णं भाव्यं वचाशृतैः ॥ १ ॥ एक-विंशतिधा पश्चाद्ब्राह्मी वारा तथैव च । कटभीबीजतैलेन भावयेदेकवारकम् ॥ २ ॥ स्मृतिसागरनामाऽयं रसोऽपस्मारनाशनः । सर्पिषा माषमात्रोऽयं भुक्तो हन्यादपस्मृतिम् ॥ ३ ॥ इति स्मृतिसागररसः । उन्मादोक्तो विधिः सर्वो ह्यपस्मारे प्रयुज्यते ॥ ४ ॥

---

१ च. स्नानोद्वर्तनं ।

# अथ पथ्यापथ्यम् ।

लोहिताः शालयो मुद्गा गोधूमाः प्रतनं हविः । कूर्मामिषं धन्वरसा दुग्धं ब्राह्मीदलं वचा ॥ १ ॥ पटोलं वृद्धकूष्माण्डं वास्तुकं स्वादु दाडिमम् । सौभाञ्जनं पयः पेटी द्राक्षा धात्री परूषकम् । अपस्मारगदे नृणां पथ्यमेतदुदीरितम् ॥ २ ॥ मद्यं मत्स्यं विरुद्धान्नं तीक्ष्णोष्णं गुरुभोजनम् । अतिव्यवायमायासं पूज्यपूजाव्यतिक्रमम् ॥ ३ ॥ पत्रशाकानि सर्वाणि बिम्बीमाषाढकं फलम् । तृषानिद्राक्षुधावेगानपस्मारी नरस्त्यजेत् ॥ ४ ॥

इत्यपस्मारचिकित्सा ।

# अथ वातरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ।

पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥ १ ॥

अथ संप्राप्तिपूर्वकनिदानमाह—शक्त्यानुप्रासशक्त्याऽथ ज्वरादौ प्रतिपद्यते । सर्वव्याधिनिदानं वा वातव्याधिनिरूपणम् ॥ १ ॥ रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः । विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रावणादपि ॥ २ ॥ लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः । धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ ३ ॥ वेगसंधारणादामादभिघातादभोजनात् । मर्मघाताद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानापसर्पणात् ॥ ४ ॥ एतैः कारणैर्व्याधीन्करोतीत्याह—देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली । करोति विविधान्व्याधीन्सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् । अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिदं स्मृतम् ॥ ५ ॥

अथ तदेव व्यक्तरूपमाह—आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपाये लघुता पुनः । संकोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्थ्नां पर्वणामपि । लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ॥ १ ॥ खाञ्ज्यं पाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता । गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ॥ २ ॥ शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् । भेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चाऽऽयास एव च ॥ ३ ॥ एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः । हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ ४ ॥

अथ स्थानविशेषमाह—वायुरामाशये क्रुद्धश्छर्द्यादीन्कुरुते सदा । तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः । वर्ध्मह्रद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलं च मारुते ॥१॥

अथ सर्वाङ्गकुपितलक्षणमाह—सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम्[3] । वेदनाभिः परीतस्य स्फुटन्तीवास्य संधयः ॥ १ ॥

---

१ च. प्रततं । २ च. रक्तानि । ३ च. °णजृम्भणम् ।

अथ पक्वाशयकुपितस्य लक्षणमाह—ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः। जङ्घोरुत्रिकपार्श्वेषु रुक् शोफश्च गुदस्थिते ॥ १ ॥

अथाऽऽमाशयकुपितमाह—रुक् पार्श्वोदरहृन्नाभौ तृष्णोद्गारविषूचिकाः। कासः कण्ठास्यशोषश्च च्छर्दिश्चाऽऽमाशये स्थिते ॥ १ ॥

अथ पक्वाशयगतलक्षणमाह—पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च। कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ १ ॥

अथ श्रोत्रादिगतलक्षणमाह—श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात्क्रुद्धः समीरणः ॥ १ ॥ अथ धातुकुपितलक्षणम्। तत्र रसकुपितलक्षणमाह—त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते। आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १ ॥ अश्रद्धा गौरवालस्यं ज्वरो रसगतेऽनिले। रुजस्तीव्राः ससंतापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः॥ गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ ३ ॥ अथ मांसमेदोगतमाह—सर्वाङ्गं तुद्यते[3] दण्डस्तब्धमुष्टिहतं तथा। सरुक्स्तिमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १ ॥ अथ मज्जाकुपितमाह—भेदोऽस्थिपर्वणां संधिशूलं मांसबलक्षयः। अस्वप्नः सतता रुक्च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १ ॥ अथ शुक्रगतमाह—क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति गर्भं शुक्रमथापि वा। विकृतिं जनयेद्वाऽपि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ १ ॥ अथ शिरागतमाह—कुर्याच्छिरागतः शूलं शिराकुञ्चनपूरणम्। बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लीं कुब्जत्वमेव च ॥ १ ॥ अथ स्नायुगतमाह—सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात्स्नायुगतोऽनिलः ॥ १ ॥ अथ संधिगतमाह—हन्ति संधिगतः संधीञ्शूलशोफौ करोति च। प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ॥ १ ॥ स्थानस्था मारुताः पञ्च व्यापयन्ति शरीरिणाम्। हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले ॥ २ ॥ उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः। प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ॥ ३ ॥ दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यं च कफावृते। उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्छा भ्रमः क्लमः ॥ ४ ॥ अस्वेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतता च कफावृते। स्वेददाहौष्ण्यमूर्छाः स्युः समाने पित्तसंयुते ॥ ५ ॥ कफेन सङ्गो विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते। अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ॥ ६ ॥ अधःकाये गुरुत्वं च शीतता च कफावृते। व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ॥ ७ ॥ स्तम्भनो दण्डकश्चापि शोफशूलौ कफावृते। गुरूणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ॥ लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ॥ ८ ॥

---

१ च. 'घोहत्पृष्ठपा'। २ च. 'श्च श्वासश्चा'। ३ च. 'ते स्तब्धं दण्डमुष्टिहतं यथा।

## अथाऽऽक्षेपकादिरोगलक्षणान्याह ।

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं बहिश्चरः । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ १ ॥ क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते । पीडयन्हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयेत् ॥ २ ॥ धनुर्वन्नामयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्ततः । अथास्यैवावस्थाविशेषावपतन्त्रकापतानकावाह—स कृच्छ्रादुच्छ्वसित्युच्चैः स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः । कपोत इव कूजेच्च विसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ १ ॥ दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति । हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥ २ ॥ मर्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुवत्सर्वदेहगः । तेन गौरो भवेद्देहः प्राणघ्नमपि वं त्यजेत् । वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम् ॥ ३ ॥ अथ तेषां लक्षणमाह—तत्रदण्डापतानकमाह—कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति । दण्डवत्स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः ॥१॥ धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः । विवर्णबद्धवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः । प्रस्विद्यंश्च धनुस्तम्भी दशरात्रं न जीवति ॥ २ ॥ अथाभ्यन्तरायामस्य साधारणं रूपमाह—अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः । स्नायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ॥ १ ॥ विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् । अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः । तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥ २ ॥ अथ बहिरायामलक्षणम्—बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च । तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभञ्जनम् ॥ १ ॥ अथ निमित्तभेदेन चतुर्थाक्षेपमाह—कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः । कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥ १ ॥ अथासाध्यमाह—गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः । अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः ॥ १ ॥ अथ पक्षवधमाह—गृहीत्वाऽर्धं तनोर्वायुः शिरःस्नायूर्विशोष्य च । पक्षमन्यतरं हन्ति संधिबन्धान्विमोक्षयन् ॥ १ ॥ कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः । एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ २ ॥ अथ तस्यैव सर्वाङ्गवधमाह—सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले । दाहसंतापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ॥ १ ॥ शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते । शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ॥ २ ॥ साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् । गुर्विणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षयात् । पक्षाघातं परिहरेद्वेदनारहितं च यत् ॥ ३ ॥ अथार्दितलक्षणमाह—उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च । हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छयनासनात् ॥ १ ॥ शिरोनासौष्ठचुबुकललाटेक्षणसं-

धिषु । अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयेत्ततः ॥ २ ॥ अभिघातादिवास्वापा-
ज्जिह्वानिर्लेखनात्पुनः । व्रणपाकात्कराद्यश्च शिराव्यधनतस्तथा ॥ ३ ॥ मर्म-
संछेदनान्नेत्रकर्णनासाविकर्षणात् । तीक्ष्णमद्यासवापानाद्धारणाद्वेगनिग्रहात्
॥ ४ ॥ वर्तमानोऽनिलस्तेषु वक्त्रं मर्दयति ध्रुवम् । वक्री भवति वक्त्रार्धं ग्रीवा
चाप्यपवर्धते ॥ ५ ॥ शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनां च वैकृतम् । ग्रीवाचुबु-
कदन्तानां तस्मिन्पार्श्वे च वेदना ॥ ६ ॥ तस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमा-
विलम् । वायुरूर्ध्वं त्वचि स्वप्नं तोदं मन्याहनुग्रहौ ॥ ७ ॥ तमर्दितमिति प्राहु-
र्व्याधिं व्याधिविशारदाः । वातात्पित्तात्कफाच्चैव त्रिधा स स्यात्समासतः
॥ ८ ॥ लालातिप्रस्रवः कम्पः स्फुरणं हनुसंग्रहः । ओष्ठयोः श्वयथुः शूलम-
र्दिते वातजे भवेत् ॥ ९ ॥ पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्ते मूर्छा च धूपनम् ।
गण्डे शिरसि मन्यायां शोफः स्तम्भः कफोद्भवे ॥ १० ॥ अथ तस्यासाध्य-
लक्षणमाह—क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः । न सिध्यत्यर्दितं
गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च । गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकादिषु ॥ १ ॥
अथ हनुस्तम्भमाह—जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनु-
मूलस्थः स स्रंसित्वाऽनिलो हनुम् ॥ १ ॥ करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृता-
स्यताम् । हनुग्रहः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् । हनुग्रहे पूर्वरूपं हनुस्त-
म्भश्च वेपथुः ॥ २ ॥ अथ मन्यास्तम्भमाह—दिवास्वप्नासनस्थानविकृतोऽ-
पनिरीक्षणैः । मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणा वृतः ॥ १ ॥ अथ जिह्वा-
स्तम्भमाह—वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः । जिह्वास्तम्भः
स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ १ ॥ हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः
सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत् ॥ २ ॥ अथ शिरोग्रह-
माह—रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः शिराः । रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः
सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः ॥ १ ॥ अथ गृध्रसीमाह—स्फिक्पूर्वं कटिपृष्ठो-
रुजानुजङ्घापदं क्रमात् । गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ १ ॥
वाताद्वातकफाभ्यां वा विज्ञेया सा द्विधा पुनः । वातजायां भवेत्तोदो देह-
स्यापि प्रवक्रता ॥ २ ॥ जानुकट्यूरुसंधीनां स्फुरणं सुप्तता भृशम् । वात-
श्लेष्मोद्भवायां तु स्तैमित्यं वह्निमार्दवम् ॥ ३ ॥ तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेष-
स्तथैव च । वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥ ४ ॥ अथ विश्वाची-
माह—तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः । बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वा-
चीति हि सोच्यते ॥ १ ॥ अथ क्रोष्टुशीर्षमाह—वातशोणितजः शोथो जानु-
मध्ये महारुजः । ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ १ ॥ अथ
खञ्जपङ्ग्वोर्लक्षणमाह—वायुः सक्थ्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।

खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥१॥ अथ कलायखञ्जमाह—प्रक्रामन्वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति। कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसंधिप्रबन्धनम् ॥ १ ॥ अथ वातकण्टकमाह—रुक्पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा। वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ १ ॥ न्यस्ते तु विषमे पादे रुजः कुर्यात्समीरणः। पादकण्टक इत्येष विज्ञेयस्तलकाश्रितः ॥ २ ॥ अथ पाददाहमाह—पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः। विशेषतश्चङ्क्रमणात्पाददाहं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ पादहर्षमाह—हृष्यतश्चरणौ यस्य भवतस्तु प्रसुप्तवत्। पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ॥ १ ॥ अथांसशोषमाह—अंसदेशे स्थितो वायुः शोषयित्वांऽसबन्धनम्। अथावबाहुकमाह—शिराश्चाऽऽकुञ्च्य तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकम्॥१॥अथ मूकमिम्मिनगद्गदानाह—आवृत्य सकफो वायुर्धमनीः शब्दवाहिनीः। नरान्करोत्यक्रियकान्मूकमिम्मिनगद्गदान् ॥ १ ॥ अथोर्ध्ववातमाह—अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेनाऽथ वा। करोति भृशमुद्गारमूर्ध्ववातः स उच्यते ॥ १ ॥ अथ तूनीलक्षणमाह--अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता। भिनत्तीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः ॥ १ ॥ अथ प्रतूनीमाह—गुदोपस्थस्थिता सैव प्रतिलोमं प्रधावति। वेगैः पक्वाशये याति प्रतूनीति हि सोच्यते ॥ १ ॥ अथ बाधिर्यमाह—यदा शब्दवहं स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति। शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि बाधिर्यं तेन जायते ॥१॥ अथाऽऽध्मानलक्षणमाह—साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम्। आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम् ॥१॥ अथाऽऽमाशयसंभवात्प्रत्याध्मानमाह—विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवाऽऽमाशये स्थितम्। प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥ २ ॥ अथाष्ठीलामाह—नाभेरधस्तात्संजातः संचारी यदि वाऽचलः। अष्ठीलावद्घनो ग्रन्थिरूर्ध्वमायत उन्नतः ॥ १ ॥ अथ वाताष्ठीलामाह—विण्मूत्रानिलसङ्गश्च तत्राऽऽध्मानं च जायते। वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गनिरोधिनीम् ॥ १ ॥ अथ प्रत्यष्ठीलामाह—एतामेव रुजोपेतां वातविण्मूत्ररोधिनीम्। प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ १ ॥ अथ वातविकृतिं मूत्ररोधिनीमाह—मारुतेऽनुगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक्प्रवर्तते। विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥ १ ॥ अथ सर्वाङ्गकम्पवातमाह—सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ॥ १ ॥ अथ खल्लीमाह— खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटिनी ॥ १ ॥

## अथानुक्तवातरोगसंग्रहार्थमाह—

स्थानानामनुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान्विनिर्दिशेत्। सर्वेषु तेषु संसर्गं पित्ताद्यै-

रुपलक्षयेत् ॥ १ ॥ हिमन्तीव च गात्राणि रोमाञ्चाङ्कुरितानि च । शिरोऽक्षिवेदनालस्यं शीतवातस्य लक्षणम् ॥ २ ॥ अङ्गेषु तोदनं भायो दाहः स्पर्शं न विन्दति । मण्डलानि च दृश्यन्ते स्पर्शवातस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥ पादयोश्च भवेद्दाहस्त्वक्स्फोटः श्वयथुः क्रमः । रक्तस्रावः स्पन्दनं च रक्तवातस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ हनुशङ्खशिरोग्रीवं यो भिनत्ति तु चानिलः । कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलः स उच्यते ॥ ५ ॥

## अथ साध्यासाध्यमाह—

हनुस्तम्भार्दिताक्षेपपक्षाघातापतानकाः । कालेन महता वाता यत्नात्सिध्यन्ति वा न वा ॥ १ ॥ नवान्बलवतश्चैतान्साधयेन्निरुपद्रवान् । विसर्पदाहरुक्सङ्गमूर्छारुच्यग्निमार्दवैः । क्षीणमांसबलं वाता घ्नन्ति पक्षवधादयः ॥ २ ॥ शूनं सुप्तत्वचं भुग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् । नरं रुजार्तिमन्तं च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ३ ॥ अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः । वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ ४ ॥ इति वातव्याधिनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

अभ्यङ्गं स्वेदनं बस्तिर्नस्यं स्नेहविरेचनम् । स्निग्धाम्ललवणं स्वादु वृष्यं वातामयापहम् ॥ १ ॥ स्वाद्वम्ललवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः । अभ्यङ्गस्नेहबस्त्याद्यैः सर्वानेवोपपादयेत् ॥ २ ॥ पित्तस्याऽऽवरणे वातरोगे शीतोष्णभेषजम् । कफस्याऽऽवरणे वायौ रूक्षोष्णं भक्ष्यभेषजम् ॥ ॥ ३ ॥ केवले पवनव्याधौ स्निग्धोष्णं भक्ष्यभेषजम् । स्निग्धोष्णशीतरूक्षाद्यैर्वातजो यो न शाम्यति । विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ ४ ॥ अथ बस्तिगते वाते—कार्यो बस्तिगते वाते विधिर्बस्तिविशोधनः । विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षीरं पिबेन्नरः ॥ १ ॥ व्योषसौवर्चलाजाजीपथ्यालवणपञ्चकम् । सारिवाबृहतीपाठाकलिङ्गाग्नियवाग्रजम् ॥ २ ॥ चूर्णीकृतं दधिसुरातन्मण्डोष्णाम्बुकाञ्जिकैः । पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ३ ॥ अथ गुदाश्रिते—दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा । पिबेदैरण्डतैलं च बस्तिकुक्षिगुदाश्रिते ॥१॥ अथाऽऽमाशयगते—आमाशयगते वाते छर्दिस्वापौ यथाक्रमम् । देयः षट्चरणो योगः सप्तरात्रं तथाऽम्बुना॥१॥ चित्रकेन्द्रयवापाठाकटुकातिविषाभयाः । महाव्याधिप्रशमनो योगः षट्चरणः स्मृतः ॥ २ ॥ अन्यच्च—पूतीकपथ्याशटिपुष्कराणि बिल्वं गुडूची सुरदारु शुण्ठी । विडङ्गपाठातिविषा कणा च क्वाथास्त्रयः सामसमीरणघ्नाः ॥ १ ॥

---

१ भ. भग्नं ।

कार्पासास्थिकुलत्थिकातिलयवैरेरण्डमाषातसीवर्षाभूशणबीजकाञ्जिकयुतैरेका-कृतैर्वा पृथक् । स्वेदः स्यादिति कूर्परोदरहनुस्फिक्पाणिपादाङ्गुलीगुल्फस्त-म्भकटीरुजो विजयते सामः समीरोद्भवः ॥ २ ॥ अथ पक्वाशये—पक्वाश-यगते वाते हितं स्नेहैर्विरेचनम् । बस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥ १ ॥ अथ श्रोत्रादिषु—श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्यो वातहरः क्रमः । स्नेहा-भ्यङ्गोपनाहांश्च मर्दनालेपनानि च ॥ १ ॥ अथ त्वङ्मांसासृक्शिरागते—त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्ते कुर्याद्रक्तविमोक्षणम् । स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्द-नानि च ॥ १ ॥ अथ मांसमेदोमज्जास्थिकुपिते—विरेको मांसमेदःस्थे निरूहः शमनानि च । बाह्याभ्यन्तरगस्नेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १ ॥ अथ स्नायुसंध्यस्थिगते—स्नायुसंध्यस्थिसंप्राप्ते कुर्याद्वाते विचक्षणः । स्वेदोप-नाहसंमर्दस्नेहनादिकमादरात् ॥ १ ॥ अथ शुक्रस्थे कुपिते—शुक्रप्राप्तेऽनिले कार्यं शुक्रदोषचिकित्सितम् ॥ १ ॥ अथ वक्षआदिमन्यागते—वक्षस्त्रिकस्क-न्धगते वाते मन्यागते तथा । वमनं मर्दनं नस्यं कुशलेन प्रयोजयेत् ॥ १ ॥

## अथाशीतिवातजरोगाणां संक्षेपेण चिकित्सा ।

अथ पक्षाघातस्य—माषात्मगुप्तकैरण्डवाट्यालकशृतं जलम् । हिङ्गुसैन्ध-वसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥ १ ॥ इति माषादिक्वाथः । अथ वृन्दान्माषा-दिसप्तकम्—माषबलाशुकशिम्बीकत्तृणरास्नाश्वगन्धारुबुकाणाम् । क्वाथः प्रातः पीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥ १ ॥ अपनयति पक्षघातं मन्यास्तम्भं सकर्णनादरुजम् । दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥ २ ॥ अथ माषतैलं सारसंग्रहात्—ग्रन्थिकाग्निकणारास्नाकुष्ठनागरसैन्धवम् । माषक्वाथेन तत्तैलं पक्षवातविनाशनम् ॥ १ ॥ अथार्दितस्य चिकित्सा—नवनीतेन संयुक्तां खादेन्माषेण्डरीं नरः । दुर्वारमर्दितं हन्ति सप्तरात्रान्न संशयः ॥ १ ॥ अथ लशुनविधिः—पलमर्धपलं वाऽपि रसोनस्य सुकुट्टितम् । हिङ्गुजीरकसि-न्धूत्थसौवर्चलकटुत्रिकैः ॥१॥ चूर्णितैर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्यावलोडितम् । यथाग्नि-भक्षितं प्रातरेरण्डक्वाथानुपानतः ॥२॥ दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् । वातामयं निहन्त्येवमर्दितं चापतन्त्रकम् ॥३॥ एकाङ्गरोगिणां रोगं तथा सर्वाङ्ग-रोगिणाम् । ऊरुस्तम्भं गृध्रसीं च शूलं दुष्टकृमीनपि ॥४॥ कटिपृष्ठामयं हन्या-ज्जाठरं च समीरणम् । अथाववाहुके—माषतैलरसो नाभ्यां बाह्वोश्च परिमर्द-येत् । दशाङ्घ्रिमाषक्वाथेन जयेद्वैद्योऽववाहुकम् ॥ १ ॥ इति वृन्दात् । अथ माषाद्यं तैलम्–माषातसीयवकुरण्टककण्टकारीगोकण्टटुण्टुकजटाकपिकच्छुतोयैः । कार्पासकास्थिशणबीजकुलत्थकोलक्वाथेन बस्तपिशितस्य रसेन वाऽपि ॥ १ ॥

शुण्ठ्या च मागधिकया शतपुष्पया च सैरण्डमूलसपुनर्नवया सरेण्वा[1]। रास्ना-बलामृतलताकटुकैर्विपक्वं माषाख्यमेतदवबाहुकहारि तैलम् ॥ २ ॥ अर्धाङ्गशो-षमपतानकमाढ्यवातमाक्षेपकं सभुजकम्पशिरःप्रकम्पम्। नस्येन बस्तिविधिना परिषेचनेन हन्यात्कटीजघनजानुशिरःसमीरान् ॥ ३ ॥ इति माषाद्यं तैलम्। अथ प्रत्यष्ठीलाष्ठीलकयोगः—प्रत्यष्ठीलाष्ठीलकयोर्गुल्मेऽभ्यन्तरविद्रधौ। क्रिया हिङ्ग्वादिचूर्णं च शस्यतेऽत्र विशेषतः ॥ १ ॥

अथ हिङ्ग्वादिचूर्णम्—हिङ्ग्वाम्लत्रिपटूग्रपदकटुशटीवृक्षाम्लदीप्याल्लिका-पाठाजाज्यजगन्धमूलहपुषाद्विक्षारसाराभया। हिध्माध्मानविबन्धवर्ध्मकसन-श्वासाग्निसादारुचिप्लीहार्शोखिलशूलगुल्मगलहृद्रोगाश्मपाण्डुप्रणुत् ॥ १ ॥ इति बोपदेवशतात्। अथ योगशताद्धिङ्ग्वादिचूर्णम्—हिङ्गूग्रगन्धाविडशुण्ठ्य-जाजीहरीतकीचित्रकमूलकुष्ठम्। भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराष्ठीलविषू-चिकासु ॥ १ ॥ अथ नादेयादि—नादेयीकुटजार्कशिग्रुबृहतीस्नुग्बिल्वभल्ला-तकव्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकरजोऽपामार्गनीपाग्निकान्। वासामुस्तकपाटलान्सल-वणान्दग्ध्वा रसं पाचितं हिङ्ग्वादि प्रतिवापमेतदुचितं गुल्मोदराष्ठीलिषु ॥ १ ॥ अथ गदनिग्रहाद्विडङ्गासवः—विडङ्गं पिप्पलीमूलं पाठाधात्र्येलवालु-कम्। कुटजत्वक्पलं रास्ना भार्गी पञ्चपलोन्मितान् ॥ १ ॥ अष्टद्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषं तु कारयेत्। पूते शीते क्षिपेत्तस्मिन्माक्षिकस्य शतत्रयम् ॥२॥ धातक्या विंशतिपलं चूर्णं कृत्वा तु दापयेत्। व्योषस्य तु पलान्यष्टौ त्रिजातं द्विपलं तथा ॥ ३ ॥ फलिनी हेमतोयानां सरोध्राणां पलं पलम्। घृतभाण्डे समाधाय मासमेकं विधारयेत् ॥ ४ ॥ एष योगो हरत्येव प्रत्यष्ठीलाभगंदरान् ऊरुस्तम्भाश्मरीमेहगण्डमालां सविद्रधिम् ॥ आढ्यवातं हनुस्तम्भं विडङ्गाख्यो महासवः ॥ ५ ॥ इति विडङ्गासवः। अथ विश्वाच्याम्—दशमूलीबलामाष-क्वाथं तैलाज्यमिश्रितम्। सायं भुक्त्वा चरेन्नस्यं विश्वाच्यां चाववाहुके ॥१॥ इति दशमूलादिक्वाथः। अथ मिम्मिणयाः(णे)—दशमूलस्य निर्यूहो हिङ्गुपुष्क-रचूर्णितः। शमयेत्परिपीतस्तु वातं मिम्मिणसंज्ञितम् ॥१॥ अथ कुब्जे—हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्। क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुब्जमादि-शेत् ॥ १ ॥ वातघ्नैर्दशमूल्या च नवं कुब्जमुपाचरेत्। स्नेहैर्मांसरसैश्चापि प्रवृद्धं तं विवर्जयेत् ॥ २ ॥ अथ तूनीप्रतितून्योः—पिपल्यादिरजस्तूनीप्रतितून्योः सुखाम्बुना। पिबेद्वा स्नेहलवणं सघृतं क्षारहिङ्गु वा ॥ १ ॥ अथाऽऽध्माने—आध्माने लेपनं पाणितापश्च फलवर्तयः। दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः

---

[1] च. सरण्या।

॥ १ ॥ अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च प्रदिह्यादुदरे भिषक् । दीपनं पाचनं चैवाऽऽध्मानबस्तिविशोधनम् ॥ २ ॥ इति दारुषट्कम् ॥

## अथ प्रत्याध्मानोरुस्तम्भयोः कल्कादि ।

प्रत्याध्माने तु वमनं लङ्घनं दीपनौषधम् । ऊरुस्तम्भं जयेद्रूक्षस्वेदमर्दनकौशिकैः ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लातकफलानि च । एतत्कल्कश्च सक्षौद्र ऊरुस्तम्भनिवारणः ॥ २ ॥ इति पिप्पलीकल्कः । पञ्चमूलीकषायं तु सुखोष्णं त्रिवृतायुतम् । गृध्रसीं गुल्मशूलं च सद्यः पीतं नियच्छति ॥ १ ॥ इति पञ्चमूलीकषायः । वाजिगन्धाबलाबिल्वदशमूल्यम्बुसाधितम् । गृध्रस्यां तैलमैरण्डं बस्तौ पाने च शस्यते ॥ १ ॥ इति वाजिगन्धाद्यं तैलम् ॥ द्वे पले सैन्धवात्पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् । द्वे पले भल्लकास्थीनि विंशती द्वे तथाऽऽढके ॥ १ ॥ आरनाले पचेत्प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् । गृध्रस्यूरुग्रहार्शोर्ते(र्ति) सर्ववातविकारनुत् ॥ २ ॥ इति सैन्धवाद्यं तैलम् ॥ विध्येच्छिरां मेढ्रबस्तेरधस्ताच्चतुरङ्गुले । यदि नोपशमं गच्छेद्दहेत्पादकनिष्ठिकाम् ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् ॥ महानिम्बजटाकल्को गृध्रसीनाशनः स्मृतः ॥ ४ ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

## अथ जिह्वास्तम्भे ।

जिह्वास्तम्भे क्रिया श्रेष्ठा सामान्योक्ता तु याऽर्दिते । अथ कल्याणकावलेहः—सहरिद्रावचाकुष्ठं पिप्पलीविश्वभेषजम् । अजाजी चाजमोदा च यष्टी मधुयुतं घृतम् ॥१॥ एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः । मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥ जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ २ ॥

इति योगतः ॥

## अथ गृध्रसीकलायखञ्जपङ्गुषु ।

विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् । पायसं तत्कटीशूले गृध्रस्यां चौषधं परम् ॥ १ ॥ रास्नायास्तु पलं चैकं कर्षान्पञ्च च गुग्गुलोः । सर्पिषा वटकान्कृत्वा खादेद्गृध्रसिनाशनम् ॥ २ ॥ इति रास्नाद्यो गुग्गुलुः ॥ तैलमेरण्डजं वाऽपि गोमूत्रेण पिबेन्नरः । मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ जयेत्कलायखञ्जं तु हेतुत्यागरसोनतः ॥ १ ॥

## अथ कटिशूले ।

दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा । कटिशूलेषु सर्वेषु तैलमेरण्डसं-

भवम् ॥ १ ॥ द्राक्षां खाखसं खाद्यं खर्जूरं मेथिकातिलाः । मिशिद्वयं च भल्लास्थि वातामं बब्बुलं तथा ॥ २ ॥ सारं चैकपलं ग्राह्यं गुडोऽब्धिकुडव-स्तथा । घृतं द्विकुडवं चैव लड्डुकान्कारयेद्भिषक् ॥ ३ ॥ द्विकर्षं भक्षयेत्प्रातः कटिवातविनाशनः । धातुस्तम्भं धातुवृद्धिं कुरुते नात्र संशयः ॥ ४ ॥ तैलं घृतं चाऽऽर्द्रकमातुलुङ्गयो रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा । कट्यूरुपृष्ठत्रिकगुल्मशूल-गृध्रस्युदावर्तहनुग्रहेषु ॥ ५ ॥

अथ क्रोष्टुशीर्षे—गुडूचीत्रिफलाक्वाथैर्गुग्गुलुः पिण्डितो वरः । क्रोष्टुशीर्षं निहन्त्युच्चैः सेवितो मासमात्रतः ॥ १ ॥

## अथावशिष्टानां प्रतीकारः ।

हनुग्रहे हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भेऽर्दिते पिबेत् । दशमूल्यम्भसा कृष्णा अश्वत्थस्वरसेन वा ॥ १ ॥ बाह्यायामान्तरायामपार्श्वशूलकटिग्रहान् । खल्लीदण्डापतानौ च स्नेहस्वेदपुरैर्जयेत् ॥ २ ॥ वामनत्वाङ्गसंकोचभङ्गभेदग्रहव्यथाः । मर्दनैर्बस्तिभिः क्वाथैः स्वेदनैश्च भिषग्जयेत् ॥ ३ ॥ अपतानव्रणायामौ स्नेहैर्व्रणचिकित्सितैः । अङ्गरौक्ष्यस्तम्भकम्पकार्श्यं कपिशतोदने ॥ ४ ॥ दौर्बल्ये स्फुरणे भ्रंशे स्नेहैर्मर्दनमिष्यते । शुक्रकार्श्ये शुक्रनाशे शुक्रस्यातिप्रवर्तने ॥५॥ विड्ग्रहे बद्धविट्के च स्नेहपानं हितं मतम् । प्रलापे भीरुतापे च प्रसुप्तौ चित्तवैकृते ॥ ६ ॥ स्वेदनाशे बलक्षीण्ये कौशिकः सघृतो हितः । शब्दाज्ञतामये चापि लेहः कल्याणको हितः ॥ ७ ॥ शीततां रोमहर्षं च शिरापूरणमेव च । कटुतिक्तैर्जयेद्द्रव्यैः स्नेहस्वेदनमर्दनैः ॥ ८ ॥ वाताप्रवृत्तिमुद्गारमन्त्रकूजनमेव च । निरूहबस्तिनाऽथाङ्गकाठिन्यं स्नेहगाहनात् ॥ ९ ॥ शिरोग्रहे तु कर्तव्या शिरोगतमरुत्क्रिया । रक्तावसेचनं कुर्यादभीक्ष्णं वातकण्टके । पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत्सूचिभिरेव च ॥ १० ॥

इत्यशीतिवातजरोगाणां संक्षेपेण पृथक्पृथक्चिकित्सा ।

## अथ सर्ववातरोगाणां सामान्यप्रतीकारानाह—

अथ क्वाथाः—सहचरामरदारु सनागरं क्वथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् । पवनपीडितदेहगतिः पिबन्द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः सहचरादिः । अथ योगसारान्महारास्नादिः—रास्नैरण्डामृताग्रासहचरचविकारामसेनाब्दभार्गीदीप्यानन्तायवानीवृकिसुरकृमिजिच्छृङ्गिशुण्ठीबलाभिः । मूर्वातिक्तासमङ्गाद्विविषशटिवरापिप्पलीयावशूकै रक्तश्रीखण्डकारग्वधकटुकफलैर्वत्सवृश्चीवयुक्तैः ॥ १ ॥ सर्वैरेतैर्दशाङ्घ्रिप्रयुतसमलवैः साधितोऽष्टावशेषः क्वाथो रास्नादिरादौ महदुपपदवान्कौशिकोक्तो निहन्ति ।

सर्वाङ्गैकाङ्गवाताऽश्वसनकसनहृत्स्वेदशैत्यादितन्द्राशूलं तूनीप्रतूनीगलगदनिखिलाङ्गव्यथाकम्पखल्लीः ॥ २ ॥ विश्वाचीश्लीपदामानिलनिखिलमहासूतिकारोगसुप्तिं जिह्वास्तम्भापतानं स्फुटनविमथनक्लीबताक्षेपकौब्जम् । शोफाटोपापतन्त्रार्दितखुडहनुरुग्गृध्रसीपादशूलं वायुश्लेष्मोत्थरोगानपि गिरितनयावल्लभेनोपदिष्टः ॥ ३ ॥ इति महारास्नादिः । अथ शार्ङ्गधरान्महारास्नादिः—रास्ना द्विगुणभागा स्यादेकभागास्तथाऽपरे । धन्वयासबलैरण्डदेवदारुशटीवचाः॥१॥ वासको नागरं पथ्या चव्यं मुस्तं पुनर्नवा । गुडूचीवृद्धदारुश्च शतपुष्पा च गोक्षुरः ॥ २ ॥ अश्वगन्धा प्रतिविषा कृतमालः शतावरी । कृष्णा सहचरश्चैव धान्यकं बृहतीद्वयम् ॥ ३ ॥ एभिः कृतं पिबेत्क्वाथं शुण्ठीचूर्णेन संयुतम् । कृष्णाचूर्णेन वा योगराजगुग्गुलुनाऽथवा ॥४॥ आजमोदादिना वाऽपि तैलेनैरण्डजेन वा । सर्वाङ्गकम्पे कुब्जत्वे पक्षाघातेऽवबाहुके ॥ ५ ॥ गृध्रस्यामामवाते च श्लीपदे चापतानके । अन्त्रवृद्धौ तथाऽऽध्माने जङ्घाजानुगदेऽर्दिते ॥ ६ ॥ शुक्रामये मेढ्रवाते वन्ध्यायोन्यामयेषु च । महारास्नादिराख्यातो ब्रह्मणा गर्भधारणे ॥ ७ ॥ अथ महाबलाक्वाथः—महाबलामूलमहौषधाभ्यां क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् । शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं विनाशयेद्द्वित्रिदिनप्रयुक्तः ॥ १ ॥ इति योगसारात् । अथ योगरत्नावलितः पञ्चमूलादिः—पञ्चमूलीकृतः क्वाथो दशमूलीकृतोऽथवा । रूक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥ १ ॥ अथैरण्डादिः—एरण्डबिल्वं बृहतीद्वयं च सौवर्चलं व्योषसुरामठं च । समातुलुङ्गीलवणोत्तमं च क्वाथो धनुर्वातहरः प्रशस्तः ॥ १ ॥ अथ वाजिगन्धादिः—वाजिगन्धाबलास्तिस्रो दशमूलीमहौषधम् । गृध्रनख्यौ च रास्ना च गणो मारुतनाशनः ॥ १ ॥ अथ समीरदावानलः—भल्लातकानां शकलानि कृत्वा त्रिकोलमानं परिगृह्य वैद्यः । चतुष्पलं तोयसमन्वितोऽयं क्वाथश्चतुर्थांशक एष सम्यक् ॥ १ ॥ सिताघृतं गोपयमिश्रितेन[3] कोलं पलार्धं पलमेकयुक्तम् । क्रमेण पीतः खलु हन्ति वातान्समीरदावानलनामधेयः ॥ २ ॥ इति क्वाथाः ॥

## अथ चूर्णानि ।

रास्नाकुष्ठनतद्रुपट्कटुशटीपाठावचासारिवाभूनिम्बत्रिफलाबलादशजटानिर्गुण्डिकैरण्डकम् । हिङ्ग्वाम्लार्द्रकवस्तगन्धकवरीक्षारौ पटूनां त्रयं चूर्णं पुष्करतैलयुक्तमखिलान्वातानशीतिं जयेत् ॥१॥ अथाऽऽभादिचूर्णं वृन्दात्—आभा

---

१ ख. 'न्द्रामूलं । २ ख. 'खुडनहनुगृध्र' । ३ ख. ग. घ. गोमय' ।

रास्ना गुडूची च शतावर्यो महौषधम्। शतपुष्पाऽश्वगन्धा च हपुषा वृद्धदारकः ॥ १ ॥ यवानी चाजमोदा च समभागानि कारयेत् । सूक्ष्मचूर्णमिदं कृत्वा बिडालपदकं पिबेत् ॥ २ ॥ मद्यैर्मांसरसैर्यूषैस्तक्रैरुष्णोदकेन वा । सर्पिषा वाऽपि लेह्यं तु दधिमण्डेन वा पुनः ॥ ३ ॥ अस्थिसंधिगतं वायुं स्नायुमज्जाश्रितं च यम् । कटिग्रहं गृध्रसीं च मन्यास्तम्भं हनुग्रहम् ॥ ४ ॥ ये च कोष्ठगता रोगास्तांश्च सर्वान्प्रणाशयेत् । आभाद्यो नाम चूर्णोऽयं सर्वव्याधिनिबर्हणः ॥ ५ ॥ इत्याभाद्यं चूर्णम् । इति चूर्णानि ॥

## अथ गुग्गुलवः ।

अथ त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः—आभाऽश्वगन्धा हपुषा गुडूची शतावरी गोक्षुरकं च रास्ना । श्यामा शटी घोपवती यवानी सनागरा चेति समं विचूर्ण्य ॥ १ ॥ सर्वैः समं गुग्गुलुमत्र दत्त्वा कुर्यात्ततोऽर्धं प्रणिधाय सर्पिः । अर्धाक्षमात्रा गुटिकास्ततोऽस्य कार्याः पुरस्याथ दिनाननेऽद्यात् ॥ २ ॥ एकां समर्पिमधुना यथा न स्पर्शो भवेद्दन्ततते: कथंचित् । ततः कवोष्णं सलिलं सुरां वा गव्यं पयो वाऽप्यथ मुद्गयूषम् ॥ ३ ॥ किं वा रसैर्मांसभवैर्निपीय लवङ्गमेकं वदने निदध्यात् । कटिग्रहे गृध्रसिबाहुपृष्ठे हनुग्रहे जानुपदग्रहे च ॥ ४ ॥ संधिस्थिते चास्थिगते समीरे मज्जाश्रिते स्नायुगतेऽतिदुष्टे । शूलद्वये पार्श्वशिरोरुजायां मन्याग्रहे कण्ठहृदिग्रहे च ॥ ५ ॥ त्रयोदशाङ्गोऽयमतिप्रशस्तो जयेद्गदान्वातकफप्रभूतान् ॥ ६ ॥ इति योगतरङ्गिणीतस्त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः । अथ वीरसिंहावलोकतो द्वात्रिंशको गुग्गुलुः—त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ । वचैलापिप्पलीमूलं हपुषा सुरदारु च ॥ १ ॥ तुम्बुरुं पौष्करं कुष्ठं विषा च रजनीद्वयम् । बाष्पिका जीरकं शुण्ठी सपत्रा च दुरालभा ॥ २ ॥ सौवर्चलं विडङ्गं च क्षारौ द्विरदपिप्पली । सैन्धवं च समानेतत्तुल्यं दत्त्वा च गुग्गुलुम् ॥ ३ ॥ साधयित्वा विधानेन कोलमात्रां वटीं चरेत् । घृतेन मधुना वाऽपि भक्षयेत्तामहर्मुखे ॥४॥ आमं हन्यादुदावर्तमन्त्रवृद्धिं गुदक्रिमीन् । महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ॥ ५ ॥ आनाहोन्मादकुष्ठानि पार्श्वशूलहृदामयान् । गृध्रसीं च हनुस्तम्भपक्षघातापतानकान् ॥ ६ ॥ शोफं प्लीहानमत्युग्रं कामलामपचीं तथा । नाम्ना द्वात्रिंशको ह्येष गुग्गुलुः कथितो महान् ॥ धन्वन्तरिकृतो योगः सर्वरोगनिकृन्तनः ॥७॥ अथ सारसंग्रहाद्योगराजगुग्गुलुः—चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानी कारवी तथा । विडङ्गान्यजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥ १ ॥ चव्यैलासैन्धवं कुष्ठं रास्ना गोक्षुरधान्यकम् । त्रिफला मुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥ २ ॥ तालीसपत्रं गोक्षूरं लवङ्गं सर्जिका

सटी । दन्ती गुडूची हपुषा वाजिगन्धा शतावरी ॥ ३ ॥ प्रत्येकं कर्षमात्रं स्याच्चतुष्कर्षमथो मृतम् । एतानि सुभिषक्पट्टे सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ४ ॥ यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रो हि गुग्गुलुः । संमर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धभाण्डे निधाय च ॥ ५ ॥ ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि । योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ ६ ॥ आमवातादिवातादीन्कृमीन्दुष्टव्रणानपि । प्लीहगुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ॥ ७ ॥ अग्निं च कुरुते दीप्तं रेतोवृद्धिं बलं तथा । वातरोगाञ्जयत्याशु संधिमज्जगतानपि ॥ ८ ॥ पादग्रहं क्रोष्टुशीर्षं मन्यास्तम्भं हनुग्रहम् । कर्णग्रहं कर्णशूलं शिरःशूलं मरुत्कृतम् ॥ रास्नाकाथेन हन्त्येष केवलो वा प्रशस्यते ॥ ९ ॥ इति योगराजगुग्गुलुः ॥

अथ षडशीतिगुग्गुलुः—सैर्यंयासविषादारुव्याघ्रीयुक्कविकाहृषम् । कृष्णाब्दोग्राघनाभीरुवाठ्यालं मिशिवेल्लरी ॥ १ ॥ पथ्या शुण्ठी छिन्नरुहा शठ्यारग्वधगोक्षुरम् । विशाखा मोदकी तिक्ता ग्रन्थिभार्गी विदारिका ॥ २ ॥ अलम्बुषा हस्तिकर्णी बस्तगन्धा विषाणिका । शिवाक्षमुशलीकौन्तीकाकोलीदीप्ययुग्मकम् ॥३॥ त्रिवृद्दन्ती शिखी शृङ्गी कोकिलाक्षो दुरालभा । पञ्चमूलं महद्वीरतरुः कुष्ठं च जोङ्गकम् ॥ ४ ॥ जातीपत्रीफलैलं च केशरं त्वक्किरातकम् । कुङ्कुमं देवकुसुमं विशाला मिसीसैन्धवम् ॥ ५ ॥ मन्दारमूलं कृमिजिद्धेमदुग्धा रविप्रिया । गजपिप्पल्यपामार्गो वानरी नक्तमूलकः ॥ ६ ॥ एतैः समा रसा चाऽऽभा द्विगुणा तैः पुरः समः । सूतगन्धकहिङ्गुलं टङ्कणं लोहभस्मकम् ॥७॥ शुल्बं वङ्गं सूतभस्म नागं ताप्यमयोरजः । मीलितं पुरपादं च सर्वमेकत्र कारयेत् ॥८॥ पचेच्चतुर्गुणे क्वाथे पुरं पट्‌कटुजे पुरा । तुर्यांशशेषिते क्वाथे पूते चात्र विनिक्षिपेत् ॥९॥ चूर्णानि पुरमुख्याणि पाचयेन्मृदुवह्निना । यावद्घनतरं तावद्गुटिकाः कारयेत्ततः ॥ १० ॥ स्वर्णप्रमाणाः सेव्यास्ता मधुसर्पिःसमन्विताः । सप्तधातुगतान्वाताञ्शिरास्नाय्वस्थिसंधिगान् ॥ ११ ॥ सामाञ्शिरामान्संसृष्टाञ्श्लेष्मजान्घ्नन्ति केवलान् । यक्ष्माणमग्निमान्द्यं च ज्वरं धातुगतं तथा ॥ १२ ॥ गुल्फजानूरुकट्यूरूदरहृत्कुक्षिकक्षगान् । अंसमन्याहनुश्रोत्रभ्रूललाटाक्षिशङ्खगान् ॥ १ ॥ प्रमेहं मूत्रकृच्छ्रं च शूलमाध्मानमश्मरीम् । किं पुनर्भेदकान्वातान्प्रत्यङ्गस्थाञ्जयत्यलम् ॥ १४ ॥ गुग्गुलुः षडशीतिर्वै नाम्ना भोजेन कीर्तितः । क्षीयमाणेन शिष्येण प्रार्थितेन पुनः पुनः ॥ १५ ॥ स एष राजयोगोऽयं न देयो यस्य कस्यचित् । वत्सरेणास्य योगेन पण्ढोऽपि प्रमदाप्रियः ॥ १६ ॥ वाजीकरणमन्यच्च परं नास्माद्विशेषतः । गुणोऽस्य सेवनान्नित्यं

---

१ क. ॰ला मिशिसैं॰ । २ ख. ॰कमाल॰ ।

यः स्यात्स स्याद्ब्रवीमि किम् ॥ १७ ॥ एष ते परिहार्यस्तु पानभोजनमैथुनैः ।
इति षडशीतिगुग्गुलुः । अथ रास्नाद्यो गुग्गुलुः—रास्नामृतैरण्डसुराह्वविश्वं
तुल्येन गाढं च पुरेण मर्द्यम् । खादेत्समीरी सशिरोगदी च नाडीव्रणी चापि
भगंदरी च ॥ १ ॥ इति गुग्गुलवः ॥

## अथ तैलानि ।

अथ लघुविषगर्भतैलम्—तैलाढके समतुषाम्बुहयारिहेमनिर्गुण्डिभास्करशि-
फाभृतया तु सिद्धम् । धत्तूरकुष्ठफलिनीविषहेमदुग्धारास्नाहयारिकटभीमरिचो-
पचित्रा ॥ १ ॥ मांसीवचादहनसर्षपदेवदारुदार्वीनिशारुबुजतुत्रिफलासमङ्गाः ।
पिष्ट्वा क्षिपेत्पलमिता विषगर्भमेतत्तैलं समस्तपवनामयनाशनं स्यात् ॥ २ ॥
अथ द्वितीयलघुविषगर्भतैलम्—धत्तूरस्य रसस्य पञ्चकुडवं तैलं तथा काञ्जिकं
प्रस्थानां च चतुष्टयं गदवचा त्रिंशत्परं शाणकाः । हृद्धात्रीमरिचात्पृथङ्नववि-
षात्षट्स्वर्णवीजात्पटोः स्युः सप्ताधिकविंशतिः परिमितं तीव्रानिलध्वंसनम्
॥ १ ॥ पक्षाघातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं कटिग्रहम् । पृष्ठत्रिकशिरःकम्पं
सर्वाङ्गग्रहणं तथा ॥ २ ॥ इति द्वितीयम् । अथ महाविषगर्भतैलम्—
कनकस्य च निर्गुण्डी तुम्बिनी च पुनर्नवा । वातारिश्चाश्वगन्धा च
प्रपुन्नाटं सचित्रकम् ॥ १ ॥ सोभाञ्जनं काकमाची कलिकारी च निम्ब-
कम् । महानिम्बेश्वरी चैव दशमूलं शतावरी ॥ २ ॥ कारवल्ली सारिवा
च श्रावणी च विदारिका । वज्रार्कौ मेषशृङ्गी च करवीरद्वयं वचा ॥ ३ ॥
काकजङ्घा त्वपामार्गो बला चातिबलाद्वयम् । व्याघ्री महाबला वासा सोम-
वल्ली प्रसारिणी ॥ ४ ॥ पलोन्मितानि चैतानि द्रोणेऽम्भसि विनिक्षिपेत् ।
पचेत्पादावशेषेऽस्मिन्कल्कस्य कुडवं क्षिपेत् ॥ ५ ॥ त्रिकटुं विषतिन्दुं च
रास्ना कुष्ठं विषं घनम् । देवदारुर्वत्सनाभो द्वौ क्षारौ लवणानि च ॥ ६ ॥
तुत्थकं कट्फलं पाठा भार्गी च नवसागरम् । त्रायन्ती धन्वयासं च जीरकं
चेन्द्रवारुणी ॥ ७ ॥ तैलप्रस्थं समादाय पाचयेन्मृदुवह्निना । विषगर्भमिदं
नाम्ना सर्वान्वातान्व्यपोहति ॥ ८ ॥ वक्षोरुकटिजङ्घानां संधानं श्रेष्ठमेव
च । गृध्रसीं च महावातान्सर्वाङ्गग्रहणं तथा ॥ ९ ॥ दण्डापतानकं चैव कर्ण-
नादं च शून्यताम् । वनमध्ये यथा सिंहात्पलायन्ते यथा मृगाः ॥ १० ॥
तथाऽश्वगजभग्नानां नराणां च चतुष्पदाम् । नाशयेन्नात्र संदेहो विषगर्भस्य
लेपनात् ॥ ११ ॥ इति महाविषगर्भतैलम् । अथ प्रसारिणीतैलम्—
समूलपत्रामुत्पाट्य जातसारां प्रसारिणीम् । कुट्टयित्वा पलशतं कटाहे समधि-

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. छ. चित्रातपरं । २ क. कनकस्य ।

श्रयेत् ॥ १ ॥ दध्नस्तत्राऽऽढकं दद्याद्द्विगुणं चाम्लकाञ्जिकम् । भेषजानि तु पेष्याणि तत्रेमानि समावपेत् ॥ २ ॥ शुण्ठीपलानि पञ्चैव रास्नायाश्च पलद्वयम् । प्रसारिणी पले द्वे च द्वे पले मधुकस्य च ॥ ३ ॥ एतत्सर्वं समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । एतत्प्रभञ्जने श्रेष्ठं नस्यकर्मणि शस्यते ॥ ४ ॥ एकाङ्गग्रहणं वाऽपि सर्वाङ्गग्रहणं तथा । अपस्मारं तथोन्मादं विद्रधिं मन्दवह्निताम् ॥ ५ ॥ त्वग्गताश्चापि ये वाताः शिरासंधिगताश्च ये । अस्थिसंधिगता ये च ये च शुक्रान्तरे स्थिताः ॥ ६ ॥ सर्वान्वातामयाञ्जूनं नाशयत्येव सर्वथा । हयं नरं गजं वाऽपि वातजर्जरितं भृशम् ॥ ७ ॥ सद्यः प्रशमयेत्तैलमेतन्नात्र विचारणा । इन्द्रियस्य प्रजननं वन्ध्यानां च प्रजाकरम् ॥ ८ ॥ वृद्धानां बालकानां च स्त्रीणां राज्ञां हितं परम् । पङ्गुर्वा पीठसर्पी[1] वा पीत्वैतत्संप्रधावति ॥ ९ ॥ इति प्रसारणीतैलम् । अथ नारायणतैलम्—बिल्वाग्निमन्थस्योनाकपाटलापारिभद्रकाः । प्रसारिण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥ १ ॥ बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा । एषां दशपलान्भागांश्चतुर्द्रोणाम्भसा पचेत् ॥ २ ॥ पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् । शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥ ३ ॥ चन्दनं तगरं कुष्ठमेलापर्णी चतुष्टयम् । रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥ ४ ॥ एषां द्विपलिकान्भागान्पेषयित्वा विनिक्षिपेत् । शतावरीरसं चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ ५ ॥ आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । पाने बस्तौ तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥ अश्वो वा वातभग्नो वा गजो वा यदि वा नरः । पङ्गुर्वा भग्नहस्तो वा भग्नपादोऽथवा नरः ॥ ७ ॥ अधोभागे च ये वाताः शिरामध्यगताश्च ये । दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भेऽपतन्त्रके ॥ ८ ॥ एकाङ्गग्रहणे वाऽपि सर्वाङ्गग्रहणे तथा । क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः[2] ॥ ९ ॥ लालाजिह्वाश्च बधिरा विस्वरा मन्दमेधसः । मन्दप्रज्ञा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥ १० ॥ वातार्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा । एतत्तैलं वरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥ ११ ॥ इति नारायणतैलम् । अथ लघुनारायणं तैलम्—एलाबलानतकुचन्दनदारुसौम्याशैलेयकुष्ठकुटिलावरुणशृतेन । तैलं सदुग्धमिति सिद्धमभीरुकन्दतोयेन तेन तुलितेन समीरणघ्नम् ॥ १ ॥ अथ शतावरीनारायणतैलम्—शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला । एरण्डस्य च मूलानि बृहत्यौ पूतिकस्य च ॥ १ ॥ गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च । एषां

१ क. ग. 'र्वा पीटस' । ङ. 'र्वा पिटस' । २ ख. ग. 'राः । लोलाजि' । ङ. च. 'राः । लल्जिह्वा' । छ. 'राः । लालजि' ।

दशपलान्भागाञ्जलद्रोणे पचेद्बुधः ॥ २ ॥ पादावशेषे पूते च गर्भे चैतान्सं-
मावपेत् । पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनोऽगरुः ॥ ३ ॥ शैलेयं तगरं
कुष्ठं तृटी मांसी स्थिरा बला । अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना मञ्जिष्ठा घनचोर-
कम् ॥ ४ ॥ कौन्तीप्रियङ्गुस्थौणेयं पलार्धं कल्पयेत्पृथक् । गव्याजपयसोः
प्रस्थौ द्वौ वा तत्र प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥ शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं भिषक्पचेत् ।
लवङ्गनखककोलवेल्लकं जातिकोशकम् ॥ ६ ॥ त्वक्कटुकं च कर्पूरं तुरुष्कं
श्रीनिवासकम् । स्पृक्काकुङ्कुमकस्तूरीर्दद्यादत्रावतारिते ॥ ७ ॥ अस्य तैलस्य
सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः परम् । अश्वानां वातरुग्णानां कुञ्जराणां तथा
नृणाम् ॥८॥ तैलमेतत्प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारनुत् । आयुष्मांश्च नरः पीत्वा
निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ ९ ॥ गर्भमश्वतरी विन्द्यात्किं पुनर्मानुषी तथा ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलं च तथैवार्धावभेदकम् ॥ १० ॥ अपचीं गण्डमालां च
वातरक्तं हनुग्रहम् । कामलामश्मरीं पाण्डुमुन्मादं विनियच्छति ॥ ११ ॥
नारायणेन गदितं तैलमेतत्कृपालुना । नारायणमिति ख्यातं नाम्ना तस्मा-
दिदं भुवि ॥ १२ ॥ इति शतावरीनारायणतैलम् । अथ शतावरीतैलम्—
रुग्दारुद्रविडिप्रियङ्गुतगरं त्वक्पत्रकौन्तीनखैर्मांसीसर्जरसाम्बुचन्दनवचाशैलेय-
लामज्जकैः । मञ्जिष्ठासरलागुरुद्विपबलारास्नाश्वगन्धावरीवर्षाभूमिसिसिन्धुभिश्च
सकलैरेभिः पचेत्कल्कितैः ॥ १ ॥ तुल्यं गोपयसा वरीरससमं तैलं विपक्वं मृदु
स्याद्वातघ्नमिदं नृणामिति वरीतैलं भिषक्पूजितम् ॥ २ ॥ अथ दशमूलादि-
तैलम्—दशमूलकषायविपक्वमथो पयसा च समेन बलाब्दनलैः । तृटिचन्दन-
दारुलतानलदैररुणाजतुकुष्ठवचाकुटिलैः ॥ १ ॥ इति पक्वमिदं तिलजं जयति
प्रसभं पवनामयमाशु नृणाम् । बलशुक्रविभारुचिवह्निकरं नृपवृद्धशिशुप्रमदासु
हितम् ॥ २ ॥ अथ सुगन्धितैलम्—तगरागुरुकुङ्कुमकुन्दुरुभिः सलवङ्गवरा-
ङ्कुरङ्गमदैः । सरलामरदारुदलद्राविडीनखकेसररुड्नलिनीनलदैः ॥ १ ॥
सतुरुष्कहरेणुबलाक्वथनैरिति तैलमिदं पयसा विपचेत् । नृपतिप्रमदाशिशुभिः
स्थविरैरुपयोज्यमिदं पवनामयजित् ॥ २ ॥ अथैलादि—एलामुरासरलशैल-
जदारुकौन्तीचण्डाशटीनलदचम्पकहेमपुष्पम् । स्थौणेयगन्धरसपूतिदलामृणा-
लश्रीवासकुन्दुरुनखाम्बुलवङ्गकुष्ठम् ॥ १ ॥ कालीयकं जलदकर्कटचन्दनश्री-
जात्याः फलं सविकसं सह कुङ्कुमेन । स्पृक्कातुरुष्कलघुलम्भतया विनीय
तैलं बलाक्वथनदुग्धदधिप्रपक्वम् ॥ २ ॥ मन्दानलेन हितमेतदुदाहरन्ति वाता-
मयेषु बलवर्णहुताशकारि ॥ ३ ॥ अथ महालक्ष्मीनारायणतैलम् । सुश्रुतात्—
दशशताङ्घ्रिशिवेतरमल्लिका दहननागबलारुबुवाष्पिका । कितवलाङ्गलकीवनम-

---

१ क. °न्समावपेत् ।

ल्लिका कुटजहेदुवृकीखरशृङ्गिका ॥ १ ॥ मधुकबीजकचम्पकमालतीत्रुहिबलाकु-
मिहाप्रपुनाटकाः। शतदलाश्ववराहकवासनीरुबुकधन्वनपिप्परिरक्तिका ॥ २ ॥
अतिबलाद्विविषाशकदाडिमीशिखरिशाल्मलिसिन्धुकतुण्डिका। सुषिरपङ्कुलका-
शसुमर्कटीवरककुम्भनिकुम्भजयन्तिका ॥ ३ ॥ कुसरिपिच्छलिकाकरमर्दिका-
कसनमर्दनकेवणिरूपिका। अतसिवत्सकगृध्रमहीरुहो विदुलकुञ्जरिकाद्वितयो-
ज्वटाः ॥ ४ ॥ दधिफलस्नुववृक्षमृगादनीमधुरसामगधाजलपत्रिका। रुदतिका
पृथगेभ्यजटाः(?) सुधीः समनुगृह्य तथैव दशाङ्घ्रिकम् ॥ ५ ॥ बिल्वाग्निमन्थ-
स्योनाककाश्मरीपाटलायुतैः । शालिपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥ ६ ॥
मुनितरुमलयतपनापामार्गबीजनक्तमालशृङ्गाटी । प्रपुन्नाटो हेमदुग्धाफलेरु-
हाणां च बीजानि ॥ ७ ॥ धात्रीशिग्रुकरञ्जबब्बुलमधुष्ठीलेङ्गुदीनेपती-
नीपारग्वधरक्तसारबदरीविस्फूर्जनः काञ्चनः । चिञ्चोदुम्बरतापसीद्रुमयुगं
कोलद्वयं सल्लकी गायत्रीकलिवृक्षभण्डिकदराश्वत्थाभयापादपाः ॥ ८ ॥
भल्लीकिंशुकमेषशृङ्गिकिणिहीभूताङ्कुशः शल्यकः कोशाम्राजुर्नपारिभद्रकम-
हावृक्षाः कुमार्यासनैः । कुम्भी रक्तधनंजयो नियमनो वातारिमोखाह्वया
एतेषां परिगृह्य वल्कलमथो रम्भा विदारी वरी ॥ आलूकक्षिरकन्दवाजि-
सुवहा कर्कोटिका गृष्टिका खर्जूरी सुरसूरणप्रभृतिकान्कन्दांश्च साधूनपि
॥ ९ ॥ छिन्नाटरूपकशिवप्रियमाषपर्णीज्योतिष्मती युगुलपर्पटमेषवल्ली ।
भूपर्णीकासजटिकाभृगुराजमुण्डीयुक्तर्तरीकुलकयुग्मफलार्कभक्ता ॥ १० ॥
भूनिम्बवह्निदमनो गिरिकर्णिकायुक् चिल्लारकाखदिरकाविजयाकुमार्यः ।
गङ्गावती युगकवैष्णविका सुगन्धा लम्बा सुपर्वलतिका सहदेविका च
॥ ११ ॥ गोपीयुगं मृगखुरी सरणी च कङ्गुर्मोयश्च नागदमनी मधुपुष्पिका
च। एतानि गृह्य निखिलानि तथाऽब्दयुग्मं चूतास्थितोतरुरुहो(?) वटसंप्ररोहान्
॥ १२ ॥ भूशर्करामदकराकुसुमं च पिलुबर्हैः शिखां कनककेतकिसंप्ररोहान्।
व्याघ्राटिकाङ्घ्रिकरकं तिमिरोत्थसारं कण्डूकपित्थभवलोहजटां गृहीत्वा
॥ १३ ॥ मुष्टिप्रमाणं विधिनोद्धृतानि द्रोणैर्जलानां तिसृभिर्विपाच्य(?)।
पादावशेषं परिगृह्य पूतं प्रस्थत्रयं तत्र तिलोत्थतैलम् ॥ १४ ॥ हिंस्रा रक्ता
वरिष्ठा सुररजनियुगं सैंहलं गन्धसारं शृङ्गारं नागपुष्पं पलितकटुफलं रक्त-
काष्ठं नतं च। षड्ग्रन्थाजोङ्गकाश्वारुचककररुहं रोचनारक्तसारं कोरङ्गीपा-
लकाह्वं कृमिरिपुमधुकं सिन्धुजं स्निग्धदारु ॥ १५ ॥ तालीसं जातिसस्यं
मलयजममृतं पद्मकं जातिपत्रीसेव्यं पद्मं यवानी कनकतुरवती केसरं पद्मकस्य।
पाठीनो राजपुत्रीजलधरचविका सोमवल्को मधूकं पाक्यः स्वर्जी शताह्वा
वनजमगधजा मत्स्यपीता शटी च ॥ १६ ॥ कारुवीपुत्रजीवास्तपनकनकजं

बीजभृङ्गाररेची वृक्षाम्लं देवधूपो जरणसररसाकल्कराकुट्टिमं च ॥ मृद्वीकासाकुरण्डं नियमनधनिका धन्वयासं च ब्राह्मी त्रिश्वं कैरातकेक्षुक्षुरककरिकणामोदकं बस्तमोदा ॥ १७ ॥ शक्राह्वा तिल्वलाख्योच्छुरपुरसुपवी मेथिका शृङ्गिका च प्रत्येकं सं(वै)गृहीत्वा पिचुदलतुलिता मुञ्च सक्तप्रविष्टा । तान्निक्षिप्याऽऽशु पात्रे शुचिजनविहृतं निर्मलं वैद्यवर्यो गव्यं वा दुग्धमाजं युगपरिगणितं पूर्वमुक्ताच्च तैलात् ॥ १८ ॥ नारायण्यः स्वरसकमथो रङ्गमाता रसं च तैलोन्मानं विपच रविजे भोजयेत्प्रत्यहं वा । तस्मिन्पाके गतवति यथाविध्यनुप्रक्षिपेच्च सौगन्ध्याप्त्यै शिशिरकिरणं कुङ्कुमं वेधमुख्यम् ॥ १९ ॥ गोधूमाख्यं सुसुरभियुतं गन्धकर्चूरकं च जातीपुष्पं शतदलसमं मल्लिकं चम्पकं च । लोहाह्वेन त्वतिसुरभिते काचभाण्डे निधाय तैलं चैतन्नृपतिसदने धारयेद्वैद्यवर्यः ॥ ॥ २० ॥ पाने बस्तौ विहितशमने नावनेऽभ्यञ्जने च मातङ्गे वा मनुजहयगोवातरोगाभिभूते । वाताष्ठीलागलहनुशिरोगृध्रसीपादशूलं पक्षाघातश्रवणनयनभ्रूललाटे तु शूलम् ॥ २१ ॥ ऊरुस्तम्भार्दितबधिरताकाङ्क्षरोगापतानं मन्यास्तम्भं त्रिकहृदयरुङ्मूकताक्षेपखाञ्ज्यम् । जिह्वास्तम्भं गतिविकलताकुब्जतादन्तशूलं तून्यौ गुल्मद्वयं वा गुदकटिचरणभ्रंशगुल्फौ च सुप्तिम् ॥९२॥ विश्वाचीं वा वृषणपवनं धातुवातापतानं मूकं कम्पं जयति सकलान्वातरोगाननुक्तान् । रेतोवृद्धिं जनयति नवं यौवनं पुंस्त्ववृद्धिं बुद्धिं प्राणं वितरति तथा पुष्टिमायुष्यकारि ॥ वन्ध्यायाः पुत्रदं स्याज्ज्वरविहिततनौ शोषदौर्भाग्यहन्तृ तैलं भूपोपयोग्यं विनिगदितमिदं नाम नारायणं च ॥ २३ ॥ इति महालक्ष्मीनारायणतैलम् ॥ अथ माषतैलम्—माषक्वाथे बलाक्वाथे रास्नाया दशमूलजे । यवकोलकुलत्थानां छागमांसरसे पृथक् ॥ १ ॥ प्रस्थं तैलस्य च प्रस्थं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् । रास्नात्मगुप्तासिन्धूत्थशताह्वैरण्डमुस्तकैः ॥ २ ॥ जीवनीयबलाव्योषैः पचेदक्षमितैः पृथक् । हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुकम्पेऽवबाहुके॥३॥ बस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् । माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ४ ॥ इति माषतैलम् ॥ अथ महाबलातैलम्—बलामूलकषायस्य दशमूलीकृतस्य च । यवकोलकुलत्थानां क्वाथस्य पयसस्तथा ॥ १ ॥ अष्टावष्टौ शुभाम्भागांस्तैलादन्ये तदेकतः । पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥ २ ॥ तथाऽगुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च । मञ्जिष्ठाचन्दनं कुष्ठमेला कोलाञ्जनं वरा ॥ ३ ॥ मांसीशैलेयकं पत्रं तगरं सारिवा वचा । शतावरी चाश्वगन्धा शतपुष्पा पुनर्नवा ॥ ४ ॥ तत्संसिद्धं च सौवर्णे राजते मृन्मयेऽथ वा । प्रक्षिप्य सकलं सम्यक्सुगुप्तं स्थापयेद्बुधः ॥ ५ ॥ बलातैलमिदं ख्यातं सर्ववातवि-

---

१ च. धत्ते ।

कारनुत् । यथाबलं भिषङ्मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥ ६ ॥ या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् । क्षीणो वातैर्मर्महते मथिते पीडिते तथा ॥ ७ ॥ भग्ने च च्छिन्नभिन्ने च सर्वथैव प्रयोजयेत् । सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन्व्यपोहति ॥ ८ ॥ प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः । राज्ञा त्वेतद्धि कर्तव्यं राजमान्यैस्तथा नरैः ॥९॥ इति महाबलातैलम् ॥ अथ विजयभैरवतैलम्—रसं गन्धं शिलातालं सर्वं कुर्यात्समांशकम् । चूर्णयित्वा ततः श्लक्ष्णमारनालेन पेषयेत् ॥ १ ॥ तेन कल्केन संलेप्य क्षौमं वस्त्रं ततः परम् । घृताक्तां कारयेद्वर्तिमूर्ध्वभागे प्रदीपयेत् ॥ २ ॥ तस्याधः स्थापिते पात्रे[1] तैलं पतति शोभनम् । लेपयेत्तेन गात्राणि भक्षयेदातुरः सदा ॥ ३ ॥ नाशयेत्स्रुततैलं तद्वातरोगानशेषतः । बाहुकम्पं शिरःकम्पं जङ्घाकम्पं ततः परम् ॥ ४ ॥ एकाङ्गं च तथा वातं हन्ति लेपान्न संशयः । रोगशान्त्यै सदा भक्ष्यं तैलं विजयभैरवम् ॥ ५ ॥ इति विजयभैरवतैलम् ॥ अथ रास्नापूतिकतैलम्—दशमूलबलादारु अश्वगन्धा शतावरी । वरुणैरण्डनिर्गुण्डीतर्कारीशिग्रुमोरटम् ॥ ॥ १ ॥ सहाचरं चित्रमूलं करञ्जाङ्कोलमूलकम् । पुनर्नवां च भूपीलु अर्कपुष्पी[2] दुरालभा ॥२॥ जीवन्ती त्रिपत्निन्दुश्च वातारिहिंस्रशिग्रुकम् । अलर्कयवकोलं च कुलित्थानां कषायकम् ॥ ३ ॥ एतेषां च समां रास्नां पूतिकं च तयोः समम् । अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥ ४ ॥ तत्पादं तिलतैलं च त्वजाक्षीरं च तत्समम् । गुग्गुलुं तगरं मांसीं त्रिकटु त्रिफलानि च ॥ ५ ॥ चातुर्जातं कचोरं च विडङ्गामरदारु च । हिङ्गुरास्नावचातिक्तापाठायष्टिकचित्रकम् ॥ ६ ॥ प्रियङ्गुपिप्पलीमूलं चन्दनं चव्यदीप्यकम् । वरालं चम्पकं कुष्ठं मञ्जिष्ठामिशिसर्षपम् ॥ ७ ॥ जातीफलं सुगन्धं च पाठाशीरं समांशकम् । एतत्तैलस्य षष्ठांशं कल्कद्रव्याणि दापयेत् ॥ ८ ॥ सुमुहूर्ते सुनक्षत्रे नववस्त्रेण पीडयेत् । पानलेपननस्याग्र्यशिरोबस्तिषु पूजितम् ॥ ९ ॥ धनुर्वातान्तरायामं गृध्रसीमवबाहुकम् । आक्षेपके व्रणायामे विश्वाच्यामपतन्त्रके ॥ १० ॥ आढ्यवाते हनुस्तम्भे शिरोवातापतानके । भ्रूशङ्खकर्णनासाक्षिजिह्वास्तम्भेऽवबाहुके[3] ॥ ११ ॥ कलायखञ्जतापङ्गुसर्वाङ्गैकाङ्गमारुते । अर्दिते पाददर्पे च पक्षघाते प्रशस्यते ॥ १२ ॥ ऊरुस्तम्भं सुप्तवातं नाशयेन्नात्र संशयः । रास्नापूतीकनामैतत्तैलमात्रेयनिर्मितम् ॥ १३ ॥

इति तैलानि ।

---

१ च. 'येत्सूत्रतत्तै' । २ च. अर्कपुष्पी । ३ च. 'वदारके ।

## अथ पञ्चतिक्तघृतम् ।

निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां भागान्पृथग्दश पलानि पचेद्घटेऽपाम् । अष्टावशेषितरसेन पुनश्च तेन प्रस्थं घृतस्य विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥ १ ॥ रास्नाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्याद्विक्षारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः । तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्निरोहिण्यपुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ २ ॥ मञ्जिष्ठया तु विषया त्रिवृता यवान्या संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः । तत्सेवितं घृतमतिप्रबलं समीरं संध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ ३ ॥ नाडीव्रणार्बुदभगंदरगण्डमालाजत्रूर्ध्ववातगुदगुल्मगुदोत्थमेहान् । यक्ष्मारुजश्वसनपीनसकासशोफहृत्पाण्डुरोगमथ विद्रधिवातरक्तम् ॥ ४ ॥ इति पञ्चतिक्तघृतम् ॥

## अथाजमोदादिवटी ।

अजमोदा कणा नेल्लं शतपुष्पा सनागरम् । मरीचं सैन्धवं देवं भागैकं च पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ पञ्चभागा हरीतक्याः शुण्ठी च दशभागिका । वृद्धदारोर्दशांशः स्यात्षट्त्रिंशद्गुडभागकाः ॥ २ ॥ गुडपाकैर्वटीं कृत्वा मात्राकर्षः[1] प्रकीर्तितः । संधिवाते प्रदेयं तच्चामवाते सुदारुणे ॥ उष्णोदकानुपानेन सर्ववातं नियच्छति ॥ ३ ॥

## अथ वाते कथिका ।

निर्गुण्डीदीप्यकं वह्निहरिद्राविश्वभेषजम् । तक्रं काञ्जिकसंपक्वं वातघ्नं वह्निवर्धनम् ॥ १ ॥

## अथ स्वेदलेपविधिः ।

एरण्डार्ककरञ्जमोरटबलातर्कारिसोमस्नुहीनिर्गुण्डीतलपोटशिग्रुवरणास्फोताश्वगन्धादिजैः । पत्रैः काञ्जिकमूत्रचुक्रसहितैः स्विन्नैर्घटस्थैः कृतैः स्वेदः क्रुद्धसमीरणार्तवपुषां सद्यः सुखोत्पादकः ॥ १ ॥ निर्गुण्ड्या चोपनाहं च सकरञ्जैः सपित्तलैः । भेषजैः सेकलेपादि त्वभिषेकादिकं चरेत् ॥ २ ॥ शतपुष्पसुरद्रुदिनेशपयो गदरामठसिन्धुभवं हरति । अपि लेपनतोऽस्थिगतं मरुतं कटिसंधिभवं त्रिदिनात्सततम् ॥ ३ ॥

अथ महाशाल्वणयोगः शार्ङ्गधरात्—कुलत्थमाषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः । शतपुष्पं देवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ॥ १ ॥ एरण्डबिल्वमूलैश्च रास्नामूलैश्च शिग्रुभिः । मिशिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ॥ २ ॥ प्रसारण्यश्वगन्धाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः । गुडूच्या वानरीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः ॥ ३ ॥ क्षुण्णैः

---

[1] च. मात्राकर्षप्रमाणतः ।

स्विन्नैश्च वस्त्रेण घृतैः संस्वेदयेन्नरम् । महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्तिजित् ॥ ४ ॥

अथ स्वेदलेपविधिः—तक्षयित्वा क्षुरेणाङ्गं केवलानिलपीडितम् । तत्र प्रदेहं दद्याच्च पिष्ट्वा गुञ्जाफलैः कृतम् ॥ १ ॥ तेनाववाहुजा पीडा विश्वाची गृध्रसी तथा । अन्याऽपि वातजा पीडा प्रशमं याति वेगतः ॥ २ ॥

इति स्वेदलेपविधिः ।

## अथ वातहा पोटली ।

पुन्नागैरण्डबिम्बैर्बकुलधनददङ्ग्नारिकेलैः करञ्जैः कार्पासैः शिग्रुडोलाफलमुनिषणकैः सर्षपाङ्कोलबीजैः । रास्नाकुष्ठैः कुलत्थैस्तिललशुनवचाहिङ्गुसिद्धार्थविश्वैः सर्वैः स्नेहैः कृतं तत्सकलपटु युतं पोटलं वातभञ्जि ॥ १ ॥

इति योगसारात् ।

## अथ शार्ङ्गधराल्लशुनकल्कः ।

पक्वकन्दरसोनस्य गुलिका निस्तुषीकृताः । पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरी कुर्यात्तदङ्कुरम् ॥ १ ॥ तदुग्रगन्धनाशाय रात्रौ तक्रे विनिक्षिपेत् । अपनीय च तन्मध्याच्छिलायां पेषयेत्ततः ॥ २ ॥ तन्मध्ये पञ्चमांशेन चूर्णमेषां विनिक्षिपेत् । सौवर्चलं यवानी च भर्जितं हिङ्गु सैन्धवम् ॥ ३ ॥ कटुत्रिकं जीरकं च समभागानि चूर्णयेत् । एकीकृत्य ततः सर्वं कल्कं कर्षप्रमाणतः ॥ ४ ॥ खादेदग्निबलापेक्षी ऋतुदोषाद्यपेक्षया । अनुपानं ततः कुर्यादेरण्डसृतमन्वहम् ॥ ५ ॥ सर्वाङ्गैकाङ्गजं वातमर्दितं चापतन्त्रकम् । अपस्मारं तथोन्मादमूरुस्तम्भं च गृध्रसीम् ॥ ६ ॥ उरःपार्श्वकटीपार्श्वकुक्षिपीडाकृमीञ्जयेत् । अजीर्णमातपं रोषं तप्तनीरं पयो गुडम् ॥ ७ ॥ रसोनमश्नन्पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम् । मद्यं मांसं तथाऽम्लं च रसं सेवेत नित्यशः ॥ ८ ॥ अन्यश्च—शुद्धः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन मिश्रितः । वातरोगाञ्जयेत्तीव्रान्विषमज्वरनाशनम् ॥ १ ॥

इति लशुनकल्कः ।

## अथैरण्डपाकः ।

वातारिबीजप्रस्थं तु सुपक्वं निस्तुषीकृतम् । क्षीरद्रोणार्धसंयुक्तं भिषङ्मन्दाग्निना पचेत् ॥ १ ॥ घृतप्रस्थार्धयुक्पक्वं खण्डप्रस्थद्वयं क्षिपेत् । त्र्यूषणं सचतुर्जातं ग्रन्थिकं वह्निचव्यकम् ॥ २ ॥ छत्रा मिशिः शटी बिल्वदीप्यौ जीरे निशायुगम् । अश्वगन्धा बला पाठा हपुषा वेल्लपुष्करम् ॥ ३ ॥ श्वदंष्ट्रारुग्वरादारुवेल्लयोवालुकावरी । एतानि पिचुमात्राणि चूर्णितानि विनिक्षि-

पेत् ॥ ४ ॥ वातव्याधींश्च शूलं च शोफं वृद्धिं तथोदरम् । आनाहं बस्तिरुग्गुल्ममामवातं कटिग्रहम् ॥ ऊरुग्रहं हनुस्तम्भं नाशयेदपि योगतः ॥ ५ ॥

इत्यैरण्डपाकः ।

## अथ रसाः ।

शार्ङ्गधरात्स्वच्छन्दभैरवरसः—शुद्धसूतं मृतं लोहं ताप्यं गन्धं च तालकम् । पथ्याग्निमन्थनिर्गुण्डीत्र्यूषणं टङ्कणं विषम् ॥ १ ॥ तुल्यांशं मर्दयेत्खल्वे दिनं निर्गुण्डिकाद्रवैः । मुण्डीद्रावैर्दिनैकं तु द्विगुञ्जं वटकीकृतम् ॥ २ ॥ भक्षयेद्वातरोगार्तो नाम्ना स्वच्छन्दभैरवः । रास्नामृतादेवदारुशुण्ठीवातारिजं शृतम् ॥ सगुग्गुलं पिबेत्कोष्णमनुपानं सुखावहम् ॥ ३ ॥ इति स्वच्छन्दभैरवः ॥ अथ समीरपन्नगः—अभ्रगन्धविषव्योपरसटङ्कान्समांशकान् । भावयेत्सप्तधा शृङ्गरसेन स्यात्समीरहा ॥ १ ॥ आर्द्रद्रवेण वल्लो वा खण्डव्योषेण योजितः । महावाताञ्जयत्याशु नासाध्मातः सुसंज्ञकृत् ॥ २ ॥ अथ वातविध्वंसनो रसः—रसं गन्धकं नागवङ्गं च लोहं तथा ताम्रजं व्योम निश्चन्द्रिकं च । कणा टङ्कणं त्र्यूषणं नागरं वै पृथग्भागमेकं विमर्द्यैकयामम् ॥ १ ॥ ततो वत्सनाभं चतुःसार्धभागं दृढं मर्दयेद्भावना व्योषसंज्ञा । वराचित्रकैर्मार्कवैः कुष्ठजाद्भिर्स्त्रिभिर्भावयेन्निर्गुडीभानुदुग्धैः ॥ २ ॥ महीधात्रिकाचान्द्रिकानिम्बुनीरैः समं भावयेद्वातविध्वंसनोऽयम् । समीरे च शूले महाश्लेष्मरोगे ग्रहण्यां तथा संनिपाते च सर्वे । स्त्रियाः सूतिकावातरोगेषु दद्यान्निषेवेत गुञ्जाद्वयं सूतमेनम् ॥ ३ ॥ इति वातविध्वंसनो रसः ॥ अथ वातराक्षसरसः—मृतं सूतं तथा गन्धं कान्तं चाभ्रकमेव च । ताम्रभस्मकृतं सम्यङ्मर्दयित्वा समांशकम् ॥ १ ॥ पुनर्नवागुडूच्यग्निसुरसात्र्यूषणं तथा । एतेषां स्वरसेनैव भावयेत्त्रिदिनं पृथक् ॥ २ ॥ दत्त्वा लघुपुटं सम्यक्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । वातराक्षसनामाऽयं वातरोगे प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ तत्तद्रोगानुपानेन द्विगुञ्जामात्रसेवनात् । ऊरुस्तम्भे वातरक्ते गात्रभङ्गे तथैव च ॥ ४ ॥ आमवातं धनुर्वातं वेदनावातमेव च । पक्षाघातं कम्पवातं सर्वसंधिगतं तथा ॥ ५ ॥ सुप्तिवातं च शूलं च उन्मादं च विनाशयेत् । तत्तद्रोगानुपानेन वाताशीतिविनाशनः ॥ ६ ॥ इति रससारसंग्रहे वातराक्षसरसः ॥ अथ धनुर्वाते सूतिकाभरणरसः—सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रवालं पारदं समम् । गन्धकं चाभ्रकं तालं शिला त्रिकटु रोहिणी ॥ १ ॥ एतानि समभागानि रविक्षीरेण मर्दयेत् । चित्र-

---

१ च. 'पथाग्न्या । व' । २ च. मनो धा' ।

मूलकषायेण पुनर्नवारसेन च ॥ २ ॥ दिनं गजपुटे पाच्यं मूषायां धारयेत् पृथक्। अनुपानविशेषेण देयं गुञ्जार्धकं च तत् ॥ ३ ॥ सूतिकारोगमतुलं धनुर्वातं विशेषतः। त्रिदोषोत्थान्हरेद्व्याधीनिच्छापथ्यं प्रदापयेत् ॥ सूतिकाभरणं नाम सर्वरोगहरं च तत् ॥ ४ ॥ अथ वातरोगे प्रतापाग्निकुमारो रसः—पारदं शुल्वजं भस्म विषं मरिचनागरम्। त्रिक्षारं पञ्चलवणमेभिर्मर्द्यार्द्रकद्रवैः ॥ १ ॥ काचकूप्यन्तरे क्षिप्त्वा मृदा संलेपयेद्बहिः। शनैर्मृद्वग्निना पाच्यं वालुकायन्त्रके दिनम् ॥ २ ॥ स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य दशांशं च विषं क्षिपेत्। सूक्ष्मचूर्णं कृतं खल्वे गुञ्जामात्रं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥ संनिपाताग्निहन्त्याशु आर्द्रकद्रवसंयुतः। प्रतापाग्निकुमारोऽयं सर्ववातहरः परम् ॥४॥ अथ प्रसूतवाते लक्ष्मीनारायणरसः—शुद्धगन्धकमेतच्च टङ्कणं विषहिङ्गुलम्। रोहिण्यतिविषाकृष्णावत्सकाभ्रकसैन्धवम् ॥ १ ॥ एतानि समभागानि खल्वमध्ये विनिक्षिपेत्। दन्तिद्रावैः फलद्रावैर्मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥ २ ॥ वल्लद्वयां वटीं कृत्वा आर्द्रकस्य जलैर्ददेत्। दोषज्वरे संनिपाते विषूच्यां विषमज्वरे ॥ ३ ॥ अतिसारे ग्रहण्यां च रक्तापे मेहशूलजित्। सूतिकावातदोषघ्नो लङ्केशमिव राघवः ॥ ॥ ४ ॥ इष्टान्नं भोजयेत्पथ्यमभ्यङ्गं स्नानमाचरेत्। कर्पूरमिश्रताम्बूलं प्रसूनं हरिचन्दनम् ॥ ५ ॥ नारिकेलोदकं पीत्वा नारीणां सङ्गमेव च। लक्ष्मीनारायणो नाम रसानामुत्तमो रसः ॥ ६ ॥ इति रसाः ॥

## अथ पथ्यापथ्यम्।

कुलत्थमाषगोधूमा रक्ताभाः शालयो हिताः। पटोलं शिग्रुवार्ताकं दाडिमं च परूषकम् ॥ १ ॥ मत्स्यण्डिका घृतं दुग्धं किलाटं दधिकूर्चिका। बदरं लशुनं द्राक्षा ताम्बूलं लवणं तथा ॥ २ ॥ चटकः कुक्कुटो बर्ही तित्तिरश्चेति जाङ्गलाः। शिलीन्द्रः पर्वतो नक्रो गर्गरः खुडिशो झषः ॥ ३ ॥ यथाश्रयं यथावस्थं यथाचरणमेव च। वातव्याधौ समुत्पन्ने पथ्यमेतन्नृणां भवेत् ॥ ४ ॥ चिन्ताप्रजागरणवेगविधारणानि च्छर्दिःश्रमोऽनशनता चणकाः कलायाः। श्यामाकचूर्णकुरुबिन्दुनिवारकङ्गुमुद्रास्तडागतटिनीसलिलं करीरम् ॥५॥ क्षौद्रं कषायकटुतिक्तरसा व्यवायो हस्त्यश्वयानमपि चङ्क्रमणं च खट्वा। आध्मानिनोऽर्दितवतोऽपि पुनर्विशेषात्स्नानं प्रदुष्टसलिलैर्द्विजघर्षणं च ॥ ६ ॥ निःशेषतश्च परिकीर्तित एष वर्गो नृणां समीरणगदेषु मुदं न दत्ते ॥७॥ इति पथ्यापथ्यविधिः ॥ वातरोगस्त्वसाध्योऽयं दैवयोगात्सुसिध्यति। अनुमानेन कुर्वन्ति वैद्यकं न प्रतिज्ञया ॥ ८ ॥ वातरोगचिकित्सा समाप्ता ॥

# अथ वातरक्तनिदानम् ।

कृतं तावत्समासेन वातव्याधिनिरूपणम् । वातव्याधिप्रसङ्गेन वातरक्तं निरूप्यते ॥ १ ॥ लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः । क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ २ ॥ कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः । दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥ ३ ॥ विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः । प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् । स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येद्वातशोणितम् ॥ ४ ॥ तस्य संप्राप्तिमाह—हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतोऽन्यैश्च वायुः कोपं प्राप्तः कारणैः सेवितैः स्वैः । तीक्ष्णोष्णाम्लैः क्षारशाकादिभोज्यैः संतापाद्यैर्भूयसा सेवितैश्च ॥ १ ॥ शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मार्गं संरुणद्ध्याशु जातः । क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात्स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु ॥ २ ॥ कृत्स्नं रक्तं निर्दहत्याशु दुष्टं स्रस्तं शीघ्रं पादयोश्चीयते तु । तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् । तद्वत्पित्तं दूषितेनासृजाऽक्तं श्लेष्मा दुष्टो दूषितेनासृजाऽक्तः ॥ ३ ॥ क्रुद्धो रुद्धगतिर्मरुत्प्रकुपितेनास्रेण संदूष्यते प्राक्पादौ तदनु प्रधावति वपुः कण्डूर्तिसुप्त्यादयः । जायन्ते करपादसंधिषु मुहुर्वातास्रमेतत्कफे क्रुद्धो दोषवदादिशेत्तु विषवत्कृत्स्नं वपुर्धावति ॥ ४ ॥ स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषस्तापोपेतौ वातरक्तेन पादौ । पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोथौ मृदू च ॥ ५ ॥ कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोफौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे च रक्ते । सर्वैर्दुष्टे शोणिते चापि दोषाः स्वं स्वं रूपं पादयोर्दर्शयन्ति ॥ ६ ॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह—स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् । संधिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिटिकोद्गमः ॥ १ ॥ जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसंधिषु । निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ २ ॥ कण्डूः संधिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासकृत् । वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥ ३ ॥ दोषान्तरसंसर्गेण कारणमाह—तत्र वाताधिकलक्षणम् । वाताधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् । शोथश्च रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावतावृद्धिहानयः ॥ १ ॥ धमन्यङ्गुलिसंधीनां संकोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् । शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तताः ॥ २ ॥ अथ रक्ताधिकलक्षणमाह—रक्ते शोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते । स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ १ ॥ अथ पित्ताधिकमाह—पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्छा मदस्तृषा । स्पर्शासहत्वं रुग्दाहः शोथः पाको भृशोष्णता ॥ १ ॥

---

१ च. रुग्ग्राहः ।

अथ कफाधिकमाह—कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः। अथ द्वंद्वलक्षणम्—कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वंद्वे। अथ संनिपातलक्षणमाह—सर्वलिङ्गं च संकरे ॥ १ ॥ पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि। आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥ २ ॥ अथैतस्यैवासाध्ययाप्यत्वमाह—आजानुस्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतं च यत्। उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः। वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥ १ ॥ अथ तस्योपद्रवानाह—अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोऽथ शिरोग्रहः। संमूर्छा मंदरुक्तृष्णा ज्वरमोहप्रलेपकाः ॥१॥ हिक्कापाङ्गुल्यवैसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः। अङ्गुलीवक्रता स्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः ॥ २ ॥ एतैरुपद्रवैर्युक्तं मोहेनैकेन वाऽपि यत्। वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं चातिक्रान्तवत्सरम् ॥ ३ ॥ अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्। एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्। त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ ४ ॥ इति वातरक्तनिदानम्।

## अथ वातरक्तचिकित्सा।

वातरक्तं द्विधा ज्ञेयं गम्भीरोत्तानभेदतः। त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥ १ ॥ कालातिक्रान्तमेतत्तु कृच्छ्रं भवति दुर्धरम्। विरेकास्थापनस्नेहैर्गम्भीरं तदुपाचरेत् ॥ २ ॥ उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः। वाताधिकं वातरक्तं स्नेहाद्यैः समुपाचरेत् ॥ ३ ॥ रक्ताढ्यं रक्तमोक्षाद्यैः पित्ताढ्यं रेचनादिभिः। कफाढ्यं वमनाद्यैश्च प्रोक्तैरत्रौषधैर्भिषक् ॥ ४ ॥ संसर्गे संनिपाते च क्रियां मिश्रां समाचरेत्। वातरक्ते द्वित्रिलिङ्गे द्वित्रिहेतुसमुत्थिते। वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत्। अल्पाल्पं रक्षता युक्तं यथादोषं यथाबलम् ॥ ६ ॥ सर्वत्रासृक्स्रुतिः सूचीजलूकाशृङ्गयलाबुभिः। शतधौतघृताभ्यङ्गो मेषीदुग्धावसेचनम् ॥ ७ ॥ रूक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्बस्तिकर्म च। न हि बस्तिसमं किंचिद्वातरक्ते चिकित्सितम् ॥ ८ ॥

## अथ क्वाथाः।

अथ वासादिक्वाथः—वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत्कषायम्। क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ १ ॥ योगशतात्। अथ नवकार्षिकक्वाथः— दार्वीगुडूचीकटुकोग्रगन्धामञ्जिष्ठनिम्बत्रिफलाकषायः। वातास्रमुख्यैर्नवकार्षिकाख्यो जयेच्च कुष्ठानखिलाञ्जराणाम्। पञ्चतिक्तकषायेण योजयेन्नवकार्षिकम् ॥ १ ॥ इति सारसंग्रहान्नवकार्षिकक्वाथः। अथ गुडूच्यादिः—वत्सादन्युद्भवः क्वाथः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः। समीरेण समायुक्तं

१ च. मन्दरु'। २ च. 'र्वैवर्ज्य मो'। ३ च. कष्टं।

शोषितं संप्रणाशयेत् ॥ १ ॥ इति गुडूच्यादिः कदम्बात् । अथ काश्मर्यादिः—पित्तोत्तरे तु काश्मर्यद्राक्षारग्वधचन्दनैः । मधुकक्षीरकाकोलीयुक्तैः काथं सुशीतलम् । शर्करामधुसंयुक्तं वातरक्ते पिबेन्नरः ॥ १ ॥ इति योगतः । अथ पटोलादिः—पटोलत्रिफलाभीरुकटुकामृतसाधितम् । काथं पीत्वा जयत्याशु सदाहं वातशोणितम् ॥ १ ॥ इति वृन्दात् । अथ कोकिलादिः—कोकिलाक्षामृताकाथं पिबेत्कोष्णं यथाबलम् । पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ॥ १ ॥ इति वृन्दात् । अथ लघुमञ्जिष्ठादिः—मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारुनिशाऽमृता । निम्बश्चैषां कृतः काथो वातरक्तविनाशनः । पामाकपालिकाकुष्ठरक्तमण्डलजिन्मतः ॥ १ ॥ इति शार्ङ्गधरात् । अथ बृहन्मञ्जिष्ठादिः—मञ्जिष्ठामुस्तकुटजगुडूचीकुष्ठनागरैः । भार्गीक्षुद्रावचानिम्बनिशाद्वयफलत्रिकैः ॥ १ ॥ पटोलकटुकामूर्वाविडङ्गासनचित्रकैः । शतावरीत्रायमाणाकृष्णेन्द्रयववासकैः ॥ २ ॥ भृङ्गराजमहादारुपाठाखदिरचन्दनैः । त्रिवृद्वरुणकैरातबाकुचीकृतमालकैः ॥ ३ ॥ शाखोटकमहानिम्बकरञ्जातिविषाजलैः । इन्द्रवारुणिकानन्तासारिवापर्पटैः समैः ॥ ४ ॥ एभिः कृतं पिबेत्काथं कणागुग्गुलुसंयुतम् । अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तार्दिते तथा ॥ ५ ॥ उपदंशे श्लीपदे च प्रसुप्तौ पक्षघातके । मेदोदोषे नेत्ररोगे मञ्जिष्ठादिः प्रशस्यते ॥ ६ ॥ इति बृहन्मञ्जिष्ठादिः शार्ङ्गधरात् । इति काथाः ॥

## अथ गुग्गुलू ।

तत्र प्रथमस्तु कैशोरगुग्गुलुः—त्रिफलायास्त्रयः प्रस्थाः प्रस्थैकममृता भवेत् । संक्षुद्य लोहपात्रे तु सार्धद्रोणाम्बुना पचेत् ॥ १ ॥ जलमर्धं शृतं ज्ञात्वा गृह्णीयाद्वस्त्रगालितम् । ततः काथे क्षिपेच्छुद्धं गुग्गुलुं प्रस्थसंमितम् ॥ २ ॥ पुनः पचेदयस्पात्रे दर्व्या संघट्टयेन्मुहुः । सान्द्रीभूतं च तं ज्ञात्वा गुडपाकसमाकृतिम् ॥ ३ ॥ चूर्णीकृत्य ततस्तत्र द्रव्याणीमानि निक्षिपेत् । त्रिफला द्विपला ज्ञेया गुडूची पलिका मता ॥ ४ ॥ षडक्षं त्र्यूषणं प्रोक्तं विडङ्गं च पलार्धकम् । दन्ती कर्षमिता कार्या त्रिवृत्कर्षमिता स्मृता ॥ ५ ॥ ततः पिण्डीकृतं सर्वं घृतभाण्डे विनिक्षिपेत् । गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा युञ्ज्याद्दोषाद्यपेक्षया ॥६॥ अनुपानं भिषग्दद्यात्कोष्णं नीरं पयोऽथवा । मञ्जिष्ठादिशृतं वाऽपि युक्तियुक्तमतः परम् ॥ ७ ॥ जयेत्सर्वाणि कुष्ठानि वातरक्तं त्रिदोषजम् । सर्वव्रणांश्च गुल्मांश्च प्रमेहपिटकास्तथा ॥ ८ ॥ प्रमेहोदरमन्दाग्निकासश्वयथुपाण्डुताः । हन्ति सर्वामयान्नित्यमुपयुक्तो रसायनः ॥ ९ ॥ कैशोरकाभिधानोऽयं गुग्गुलुः कान्तिकारकः । वासादिना नेत्रगदान्गुल्मादीन्वरुणादिना ॥ १० ॥ काथेन

खदिरस्यापि व्रणान्कुष्ठान्विनाशयेत् । आम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यवायं श्रममातपम् । मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः ॥ ११ ॥ इति शार्ङ्गधरात्कैशोरगुग्गुलुः । अथामृतगुग्गुलुः—वृन्दात् । प्रस्थमेकं गुडूच्याश्च सार्धप्रस्थं तु गुग्गुलोः । प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ सर्वमेकत्र संक्षिप्य क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि । पादशेषं परिश्रा(स्रा)व्य कषायं ग्राहयेद्भिषक् ॥२॥पुनः पचेत्कषायं तु यावत्सान्द्रत्वमाप्नुयात् । दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥ ३ ॥ ततश्चार्धपलं पूतं गृह्णीयाद्वा प्रति प्रति(?)। कर्षं तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ४ ॥ तस्मिन्सुसिद्धं विज्ञाय कोष्णं पात्रे विनिक्षिपेत् । ततश्चाग्निबलं दृष्ट्वा तस्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥ वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजानग्निसादनम् । दुष्टव्रणं प्रमेहं च आमवातभगंदरान् ॥ ६ ॥ खाञ्ज्याढ्यवाताञ्श्वयथून्सर्वान्वातान्व्यपोहति । अश्विभ्यां निर्मितः पूर्वममृताद्यश्च गुग्गुलुः ॥ ७ ॥ इति गुग्गुलू ॥

## अथ तैलानि ।

अथ लघुमरिचाद्यं तैलम्—मरिचालशिलार्कपयःकलिनीविषमुष्टिविषामरनिम्बघनैः । कुटजं सचतुर्गुणगोम्बुशृतं किल तैलमसृक्पवनापहरम् ॥ १ ॥ अथ बृहन्मरिचाद्यं तैलम्—मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः। देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥१॥ विशाला करवीरं च हरितालं मनःशिला । चित्रकं लाङ्गली चापि विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ २ ॥ शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही । शम्याको नक्तमालश्च खदिरः पिप्पली वचा ॥ ३ ॥ ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं मतम् । आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रं च चतुर्गुणम् ॥ ४ ॥ मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । एतत्तैलं विशेषेण नाशयेत्कुष्ठजान्व्रणान् ॥ वातरक्तभवान्व्याधीन्पामाविस्फोटचर्चिकाम् ॥ ॥ ५ ॥ इति सारसंग्रहात् ॥ अथ पिण्डतैलं शार्ङ्गधरात्—मञ्जिष्ठासारिवासर्जयष्टीसिक्थपयोन्वितैः । पिण्डाख्यं साधयेत्तैलमभ्यङ्गाद्वातरक्तनुत् ॥ १ ॥ अथ वृन्दात्सारिवादितैलम्—सारिवासर्जयष्ट्याह्वमधूच्छिष्टपयोन्वितैः । सिद्धमेरण्डजं तैलमभ्यङ्गाद्वातरक्तनुत् ॥ १ ॥ अथ पद्मकाष्ठादितैलम्—पद्मकोशीरयष्ट्याह्वं रजनीक्वाथसाधितम् । स्यात्पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ॥ पद्मकाद्यमिदं तैलं वातासृग्दाहनाशनम् ॥ १ ॥ इति पद्मकाष्ठादि वृन्दात् ॥ अथ गुडूच्यादि—गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां तैलं लाक्षारसेन वा। सिद्धं मधूककाश्मर्यरसे वा वातरक्तनुत् ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ॥ अथ वृन्दाच्छता-

---

१ च. परिश्राव्य । २ च. °नू । नाढ्याढ्य° । ३ च. °म्बघनैः । ४ क. °म्बुमृतं ।

हादि—शताह्वया च कुष्ठेन मधुकेन नवेन वा । एकैकं साधितं तैलं वातरक्त-रुजापहम् ॥ १ ॥ इति तैलानि ॥

## अथ घृतानि ।

अथ शार्ङ्गधरादमृताद्यं घृतम्—अमृताक्वाथकल्काभ्यां सक्षीरं विपचेद्घृतम् । वातरक्तं जयत्याशु कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ १ ॥ अथ सारसंग्रहान्महातिक्तं घृतम्—भूनिम्बाम्बुदनिम्बवत्सककणात्रायन्त्यनन्तामृतातिक्ताभीरुफलत्रिकमतिविषामूर्वाविशालाजलैः । पाठापर्पटसारिवाद्वयनिशायुग्यष्टिकापद्मकैः सोशीरैः सपटोलचन्दनवचाशम्याकसप्तच्छदैः ॥ १ ॥ इत्येभिर्गदितैर्जलाष्टगुणितैः प्रस्थं पचेत्सर्पिषो गव्यस्याऽऽमलकीरसाद्द्विगुणितं नाम्ना हि तिक्तं घृतम् । हन्त्येतद्गलगण्डमण्डलरुजं कण्डूं सपाण्ड्वामयां शोफश्लीपदवातरक्तविकृतीः कुष्ठानि चाष्टादश ॥ २ ॥ इति घृतानि ॥

## अथ योगादि ।

छिन्नोद्भवाकषायेण सेव्यं शुद्धं शिलाजतु । पञ्चकर्मविशुद्धेन वातरक्तप्रशान्तये ॥ १ ॥ अथामृताद्यवलेहिका—अमृता कटुका शुण्ठी यष्टीकल्कं समाक्षिकम् । गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ १ ॥ अथ गुडूचीयोगः—गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा क्वाथमेव च । प्रभूतकालमासेव्यं मुच्यते वातशोणितात् ॥ १ ॥

अथ लेपनम्—ग्रन्थान्तरात् । प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादार्वीमधुकचन्दनैः । सितोपलैलासक्तुश्च मसूरोशीरपद्मकैः ॥ १॥ लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवारणः । लेप्याः[1] पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ २ ॥ क्षीरपिष्टान्युपालेप्यान्येरण्डस्य फलानि च । कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वां वाधिकेऽनिले ॥ ३ ॥ मूत्रक्षीरसुरासिद्धं घृतमभ्यञ्जने हितम् । सिद्धं समधुसूक्तं तु सेकाभ्यङ्गे कफोत्तरे ॥४॥ गृहधूमवचाकुष्ठशताह्वारजनीद्वयम् । प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते वातकफोत्तरे । प्रभूतकालमासेव्य मुच्यते वातशोणितात् ॥ ५ ॥ अथ लेपनम्—उभे शताह्वे मधुकं विशालां बलां प्रियालं च कसेरुयुग्मम् । घृतं बिदारीं च सितोपलां च कुर्यात्प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ १ ॥ सहस्रशतधौतेन घृतेन रुधिरोत्तरे । लेपनं चोष्मशीतेन घृतसर्जरसेन वा ॥ २ ॥ आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् । प्रस्थस्थे निर्जिते तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ ३ ॥ समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठा ससर्जरससारिवा । पिण्डतैलं तथाऽभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ ४ ॥ इति वातरक्ते॥

---

१ च. लेपः ।

## अथ पञ्चामृतरसः।

रसरत्नप्रदीपात्—पारदं च क्रियाशुद्धं तत्तुल्यं शुद्धगन्धकम्। अभ्रकं तु द्वयोस्तुल्यं त्रिभिस्तुल्यस्तु गुग्गुलुः॥ १॥ सर्वांशममृतासत्त्वं भावयेदौषधैः पृथक्। निर्गुण्डीगोक्षुरच्छिन्नाकोकिलाक्षाङ्घ्रिजै रसैः॥ २॥ सप्तवारं ततो युञ्ज्याद्वातरक्ते त्रिवल्लकम्। कोकिलाक्षस्य मूलानां पानीयमनुपाययेत्॥ ३॥

इति पञ्चामृतरसः।

## अथ पथ्यापथ्यम्।

यवषष्टिकनीवारकलमारुणशालयः। गोधूमाश्चणका मुद्गास्तुवर्योऽपि मकुष्ठकाः॥ १॥ अव्यजामहिषीणां च गवामपि पयांसि च। उपोदिका काकमाची वेत्राग्रं सुनिषण्णकम्॥ २॥ वास्तुकं कारवेल्लं च तण्डुलीयं पटोलकम्। धात्रीफलं शृङ्गवेरं मरणं श्वेतशर्करा॥ ३॥ मृद्वीका वृद्धकूष्माण्डनवनीतं नवं घृतम्। लावतित्तिरवर्तीकताम्रचूडविविष्किराः॥ ४॥ प्रतुदाः शुकदात्यूहकपोतचटकादयः। शशिनाऽगरुदेवाह्वसरलस्नेहमर्दनम्॥ ५॥ तिक्तं च पथ्यमुद्दिष्टं वातरक्तगदे नृणाम्। दिवास्वप्नाग्निसंतापव्यायामातपमैथुनम्॥६॥ माषाः कुलत्था निष्पावाः कलायाः क्षारसेवनम्। अण्डजानूपमांसानि विरुद्धानि दधीनि च॥ ७॥ इक्षवो मूलकं मद्यं ताम्बूलं काञ्जिकं तिलान्। कट्वुष्णं गुर्वभिष्यन्दि लवणानि च सक्तवः॥ एतानि वातरक्तेषु नैव युञ्ज्याद्भिषग्वरः॥ ८॥ इति वातरक्तचिकित्सा।

## अथोरुस्तम्भनिदानमाह—

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः। जीर्णाजीर्णैस्तथाऽऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः॥ १॥ सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितम्। अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते॥ २॥ सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तःश्लेष्मणा स्तिमितेन च। तदा कफान्वितेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ॥ ३॥ परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ। ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राछर्द्यरुचिज्वरैः॥ ४॥ संयुक्तः पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः। तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे॥ ५॥ प्राग्रूपं तस्य निद्राऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः। रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा॥ ६॥ वातशङ्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात्स्नेहनात्पुनः। पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा॥७॥ जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चाऽऽदाहवेदनाः। पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च॥ ८॥ संस्थाने पीडने गत्यां

---

१ च. 'दा स्तभ्राति ते'। २ ब. 'धौ। ध्माना'।

चलने चाप्यनीश्वरः । अन्यस्येव हि संभग्नावूरू पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥ ऊर्वोर्व्यथा च पारुष्यं तन्द्रा स्तैमित्यमङ्गरुक् । पादस्योद्धरणं कृच्छ्रात्तमूरुस्तम्भमादिशेत् ॥ १० ॥ यदा दाहार्तितोदार्तो वेपनः पुरुषो भवेत् । ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ ११ ॥ इत्यूरुस्तम्भनिदानम् ॥

## अथ तच्चिकित्सा ।

स्नेहासृक्स्रावयमनबस्तिकर्म च रेचनम् । वर्जयेदाढ्यवातेषु तैश्च तस्य विरोधतः ॥ १ ॥ तस्मादत्र सदा कार्यं स्वेदलङ्घनरूक्षणम् । आममेव कफाधिक्यान्मारुतं परिरक्षता ॥ २ ॥ यत्स्यात्कफप्रशमनं न च मारुतकोपनम् । तत्सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥३॥ सर्वौषधक्रमः कार्यस्तत्राऽऽदौ कफनाशनः । पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्ना कार्या क्रिया यथा ॥ ४ ॥ रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्तिसूचकः । स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ ५ ॥ प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलाशयाम् । सरश्चैवामलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् । शरीरं बलमग्निं च कार्यैषा रक्षताऽऽमयम् ॥ ७ ॥

## अथ क्वाथचूर्णकल्कादि ।

अथ पुनर्नवादिक्वाथः—पुनर्नवानागरदारुपथ्याभल्लातकच्छिन्नरुहाकषायः । दशाङ्घ्रिमिश्रः परिपेय ऊरुस्तम्भेऽथवा मूत्रपुरःप्रयोगः ॥ १ ॥ अथ ग्रन्थिकादिक्वाथः—ग्रन्थिकारुष्करकृष्णानां क्वाथं क्षौद्रान्वितं पिबेत् । चव्याभयाग्निदारूणां कल्कं वा मधुसंयुतम् ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिक्वाथः—पिप्पलीं वर्धमानां वा माक्षिकेण गुडेन वा । ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव च ॥ १ ॥ अथ त्रिफलादिचूर्णम्—त्रिफलाचव्यकटुकाग्रन्थिकं मधुना लिहेत् । ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ १ ॥

अथ शिलाजत्वादियोगः—शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् । ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा ॥१॥ अथ पिप्पल्यादिकल्कः—पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लातकफलानि च । कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊरुस्तम्भात्प्रमुच्यते ॥ १ ॥ अथ त्रिफलादियोगः—लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् । सुखाम्बुना पिबेद्वाऽपि चूर्णं षड्चरणं नरः ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादितैलम्—कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारु केशरम् । अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥ सक्षौद्रं मात्रया तस्मादूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ॥ १ ॥ अथ कट्वर-

१ च. रक्षता मलम् ।

तैलम्—बलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्वरः। तैलमस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ १ ॥ अष्टकट्वरतैलेन तैलं सार्षपमुच्यते। पिप्पलीनागराया-(रयो)श्च प्रत्येकं द्विपलं स्मृतम् ॥ २ ॥ वृन्दात्।

## अथ स्वेदनलेपनसेचनानि।

सक्षारमूत्रस्वेदांश्च रूक्षान्यस्वेदनानि च। कुर्यादिहेच्च मूत्राद्यैः करञ्जफलसर्षपैः ॥ १ ॥ मूलैर्वाऽप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक्। पिचुमन्दस्य वा मूलैरथ वा देवदारुणा ॥ २ ॥ क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक्। गाढमृत्साधितं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ३ ॥ दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्षपैश्चातिबुद्धिमान्। तर्कारीसुरसाशिग्रुबिल्ववत्सकनिम्बजैः। पत्रमूलफलैस्तोयैः शृतमुष्णाम्बुसेचनम् ॥ ४ ॥

## अथ गुञ्जागर्भो रसः।

निष्कत्रयं शुद्धसूतं निष्कद्वादशगन्धकम्। गुञ्जाबीजं विषं निष्कं निम्बबीजं जया तथा ॥ १ ॥ प्रत्येकं निष्कमात्रं तु माषं जेपालबीजकम्। जातीजम्बीरधत्तूरकाकमाचीद्रवैर्दिनम् ॥ २ ॥ मर्द्यं सर्वं वटीं कुर्याद्घृतैर्गुञ्जाद्वयं लिहेत्। गुञ्जागर्भो रसो नाम हिङ्गुसैन्धवसंयुतः। समण्डं दापयेत्पथ्यमूरुस्तम्भप्रशान्तये ॥ ३ ॥ इति रससमुच्चयात् ॥

## अथ पथ्यापथ्यम्।

रूक्षः सर्वविधिः स्वेदः कोद्रवा रक्तशालयः। यवाः कुलत्थाः श्यामाका उद्दालाश्च पुरातनाः ॥ १ ॥ सौभाञ्जनं कारवेल्लं पटोलं वास्तुकं तथा। सुनिषण्णं काकमाची वेत्राग्रं तप्तवारि च ॥ २ ॥ जाङ्गलैरघृतैर्मांसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः। एतत्पथ्यं समुद्दिष्टमूरुस्तम्भविकारिणाम् ॥ ३ ॥ गुरुशीतद्रवस्निग्धविरुद्धासात्म्यभोजनम्। विरेचनं स्नेहनं च वमनं रक्तमोक्षणम्। बस्तिं च न हितं प्राहुरूरुस्तम्भविकारिणाम् ॥ ४ ॥ इत्यूरुस्तम्भचिकित्सा ॥

## अथाऽऽमवातनिदानप्रारम्भः।

अथ तस्य निदानपूर्वकसंप्राप्तिमाह—विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च। स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं चापि कुर्वतः ॥ १ ॥ वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति। तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥२॥

* अथात्र लशुनं प्रयोज्यम्।

१ च. 'लैस्तु घृ'।

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः । स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥ जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवम् । व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥ अजीर्णान्नरसो जातः क्रमशः संचितश्च यः । आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररुजाकरः ॥ ५ ॥ अथ तस्य रूपमाह—युगपत्कुपितावेतौ त्रिकसंधिप्रवेशकौ । स्तब्धं वा कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते ॥ १ ॥ अथ तस्य लक्षणमाह—अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः । अपाकः शूनताऽङ्गानामामवातस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ मन्यापृष्ठकटीजानुत्रिकसंधीन्निकुञ्चयन् । सशब्दस्रस्तगात्रश्च आमवातः स उच्यते ॥ २ ॥ जठरानलदौर्बल्याद्विपक्वस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपनः ॥ ३ ॥ अथ तस्यैवोपद्रवानाह—स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् । हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु ॥ १ ॥ करोति सरुजं शोफं यत्र दोषः प्रपद्यते । स देशो रुजतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ २ ॥ जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् । उत्साहहानिं वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम् ॥ ३ ॥ करोति ग्रहणीदोषं विशेषादामसंज्ञकम् । अपक्वं सृजते चान्नं केवलं चाऽऽममेव च ॥ ४ ॥ कुक्षौ कठिनता शूलं तथा निद्राविपर्ययम् । तृट्छर्दिभ्रममूर्छाश्च हृद्ग्राहं विड्विबन्धनम् । जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ ५ ॥ अथ पित्तादियुक्तस्य विशेषलक्षणमाह—पित्तात्सदाहरागं च सशूलं पवनानुगम् । स्तैमित्यं गुरुकण्डूकं कफदुष्टं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ साध्यासाध्यत्वमाह—एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते । सर्वदेहचरः शोथः सकृच्छ्रः सांनिपातिकः ॥ १ ॥ इत्यामवातनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तदीपनानि कटूनि च । विरेचनं स्नेहपानं बस्तयश्चाऽऽममारुते ॥१॥ रूक्षः स्वेदो विधातव्यो वालुकापोटलैस्तथा । उपनाहाश्च कर्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ २ ॥

## अथ क्वाथाः ।

अथ द्वन्द्वादौ रास्नापञ्चकम्—रास्नागुडूचिकैरण्डं देवदारु महौषधम् । पिबेत्सर्वाङ्गगे वाते सामे संध्यस्थिमज्जगे ॥ १ ॥ अथ रास्नासप्तकम्—रास्नामृतारग्वधदेवदारुत्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् । क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥ १ ॥ अथ रास्नाद्वादशकम्—रास्ना शतावरी वासा

---

१ च. शून्यता° । २ च. कफजुष्टं ।

गुडूच्यतिविषाऽभया । शुण्ठीदुरालभैरण्डदेवदारुवचाघनैः ॥ १ ॥ क्वाथः पीतो जयत्याशु आमवातं सुदारुणम् । कटयूरुत्रिकजङ्घाङ्घ्रिगुल्फजानुसमाश्रितम् ॥ २ ॥ अथ शुण्ठ्यादिः—शुण्ठीगोक्षुरकक्काथः प्रातः प्रातर्निषेवितः । आमवाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥१॥ इति वृन्दात् । अथ शठ्यादिः—शटी शुण्ठ्यभया चोग्रा देवाह्वाऽतिविषाऽमृता । कषायमा(य आ)मवातस्य पाचनं(नो) रूक्षभोजिनाम् ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिः—पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् । क्वथितं वारयत्येतदामवातं सुदारुणम् ॥१॥ अथ दशमूलादियोगः—दशमूलकषायमिश्रितं वा ललने विश्वकषायमिश्रितं वा । प्रपिबेत्कटिकुक्षिबस्तिशूले ध्रुवमेरण्डजमेकमेव तैलम् ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात् ॥ अथ रास्नादिपञ्चदशकम्—रास्नामृतानागरदेवदारुपञ्चाङ्घ्रियुग्मेन्द्रयवैः कषायः । एरण्डतैलेन समन्वितोऽयं भेत्ता भवेदामसमीरणस्य ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात् ॥ अथ महौषधादिर्वैद्यविलासात्—महौषधामृताभवः कषायकश्च सेवितः । हिनस्ति चाऽऽममारुतं चिराय संधिसंश्रितम् ॥ १ ॥

इति क्वाथाः ।

## अथ चूर्णानि ।

अथ भल्लातकादि—भल्लाततिलपथ्यानां चूर्णं गुडसमन्वितम् । आमवातं कटीशूलं हन्याद्वा गुडनागरम् ॥ १ ॥ अथाजमोदाद्यं चूर्णम्, शार्ङ्गधरात्—अजमोदा विडङ्गानि सैन्धवं देवदारु च । चित्रकः पिप्पलीमूलं शतपुष्पा च पिप्पली ॥ १ ॥ मरिचं चेति कर्षांशं प्रत्येकं कारयेद्बुधः । कर्षास्तु पञ्च पथ्यायाः दश स्युर्वृद्धदारकात् ॥ २ ॥ नागराच्च दशैव स्युः सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् । पिबेत्कोष्णजलेनैतच्चूर्णं श्वयथुनाशनम् ॥ ३ ॥ आमवातरुजं हन्ति संधिपीडां च गृध्रसीम् । कटिपृष्ठगुदस्थां च जङ्घयोश्च रुजं जयेत् ॥ ४ ॥ तूनीप्रतूनीविश्वाचीकफवातामयाञ्जयेत् । समेन वा गुडेनास्य वटकान्कारयेद्बुधः ॥ ५ ॥ अथ शार्ङ्गधरात्पञ्चसमचूर्णम्—शुण्ठी हरीतकी कृष्णा त्रिवृत्सौवर्चलं तथा । समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १ ॥ ज्ञेयं पञ्चसमं चूर्णमेतच्छूलहरं परम् । आध्मानजठरार्शोघ्नमामवातहरं स्मृतम् ॥ २ ॥ अथ फलत्रिकादि—त्रिफला नागरं चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । मस्त्वारनालतक्रेण पयो मांसरसेन वा ॥ आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं संधिसंस्थितम् ॥ १ ॥ अथ हिङ्ग्वादि—हिङ्गु चव्यं विडं शुण्ठी कृष्णाऽजाजी सपुष्करम् । भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिद्भवेत् ॥ १ ॥ अथ नागरादि—कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्जिकेन पिबेत्सदा । आमवातप्रशमनं कफवातविनाशनम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चकोलादि—पञ्चकोलकचूर्णं च पिबेदुष्णेन वारिणा । मन्दाग्निशूलगुल्मामकफारोचकनाशनम् ॥ १ ॥ अथ वैश्वानरचूर्णम्—मणिमन्थस्य भागौ द्वौ यवक्षारश्च तत्समः । त्रयोऽजमोदाभागाश्च नागराद्भागपञ्चकम् ॥ १ ॥ दश द्वौ च हरीतक्याः सूक्ष्मचूर्णं कृतं शुभम् । मस्त्वारनालमूत्रैश्च सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २ ॥ पीतं जयेच्चाऽऽमवातं गुल्महृद्बस्तिजान्गदान् । प्लीहानमथ शूलादीनानाहं चार्शसां हितम् ॥ वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् ॥ अथ चित्रकादि, वृन्दात्—चित्रकं कटुका पाठा कलिङ्गातिविषामृताः । देवदारु वचा मुस्ता नागरातिविषाभयाः ॥ पिबेदुष्णाम्बुना नित्यं चूर्णमाममरुत्प्रणुत् ॥ १ ॥ अथालम्बुषादि—अलम्बुषागोक्षुरकौ त्रिफला नागराऽमृता । यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचूर्णं च तत्समम् ॥ १ ॥ पिबेत्सुरामस्तुतक्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा । आमवातं जयत्याशु सशोफं वातशोणितम् ॥ २ ॥ इति वृन्दात् । इति चूर्णानि ॥

## अथ सिंहनादगुग्गुलुः ।

पलत्रयं वा ताप्यस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् । सौगन्धिकं पलं चैव कौशिकस्य पलं तथा ॥ १ ॥ कुडवं चोरुबूकस्य तैलमादाय यत्नतः । पाचयेत्पाकविद्वैद्यः पात्रे लोहमये दृढे ॥ २ ॥ हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्माणं खञ्जपङ्गुताम् । श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ ३ ॥ कुष्ठानि वातरक्तं च गुल्मशूलोदराणि च । आमवातं जयेदेतदपि वैद्यैर्विवर्जितम् ॥ ४ ॥ एतदभ्यासयोगेन जरापलितवर्जितम् । सर्पिस्तैलरसोपेतमश्नीयाच्छालिषष्टिकम् ॥ ५ ॥ सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा । वह्निवृद्धिकरः पुंसां भाषितो दण्डपाणिना ॥ ६ ॥ इति सिंहनादगुग्गुलुः । अथान्यश्च बोपदेवकृतशतात्—प्रत्येकं प्रस्थमेकं पुरत्रिफलमपां पाचयेत्सार्धराशौ तुर्यांशे तत्र पूते पुनरमरवराव्योषमुस्ताग्निवेल्लैः । छिन्नोग्रामानकार्शोरिपुशबरित्रिवृत्सूतगन्धैः पलार्धैः साहस्रैर्दन्तिबीजैः कुटजवसुपलैः सिंहनादोऽनिलामे ॥ १ ॥

## अथ योगरत्नावल्या महारसोनपिण्डः ।

तुला क्षुण्णरसोनस्य तदर्धं लुञ्चितास्तिलाः । पात्रे तु गव्यतक्रस्य पिष्टद्रव्यैः समं क्षिपेत् ॥ १ ॥ त्र्यूषणं धान्यकं चव्यं चित्रकं गजपिप्पली । अजमोदा त्वगेला च ग्रन्थिकं च पलांशकम् ॥ २ ॥ शर्करायाः पलान्यष्टौ पञ्चाजाज्याः पलानि च । कृष्णाजाज्याश्च चत्वारि राजिकायास्तथैव च ॥ ३ ॥ पलप्रमाणं दातव्यं हिङ्गोर्लवणपञ्चकम् । आर्द्रकस्य च चत्वारि सर्पिषोऽष्टौ पलानि च ॥ ४ ॥ तिलतैलस्य तावन्ति शुक्तस्यापि च विंशतिः ।

सिद्धार्थकस्य चत्वारि द्विगुणं मधुकस्य च ॥ ५ ॥ एकीकृत्य दृढे भाण्डे धान्यराशौ निधापयेत् । द्वादशाहात्समुद्धृत्य प्रातः खादेद्यथाबलम् ॥ ६ ॥ सुरां सौवीरकं चाथ मधु वाऽपि पिबेन्नरः । जीर्णे यथेप्सितं भोज्यं दधिपिष्टकवर्जितम् ॥ ७ ॥ एकमासोपयोगेन सर्वव्याधिहरो भवेत् । अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजाः ॥ ८ ॥ विंशतिः श्लेष्मजास्तद्वन्नश्यन्ते तस्य सेवनात् । योनिशूलं प्रमेहांश्च कुष्ठोदरभगंदरान् । अर्शोगुल्मक्षयांश्चापि जयेद्रुचिबलप्रदः ॥ ९ ॥ इति महारसोनपिण्डः ।

## अथ घृतकल्कावलेहादि ।

अथैरण्डजयोगः—विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा तत्पायसं पिबेत् । आमवाते कटीशूले गृध्रस्यां चौपधं परम् ॥ १ ॥ एरण्डबीजमज्जासमन्वितः शर्करासहितः । गुटीकृतः प्रभाते भुक्तः सामानिलं जयति ॥ २ ॥ आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः । एक एवाग्रणीर्हन्ता एरण्डस्नेहकेसरी ॥ ३ ॥ कटीतटनिकुञ्जेषु संचरन्वातकुञ्जरः । एरण्डतैलसिंहस्य गन्धमाघ्राय गच्छति ॥ ४ ॥ इत्यैरण्डजयोगः । अथ शार्ङ्गधराच्छुण्ठीकल्कः—शुण्ठीकल्कं विनिक्षिप्य[1] रसैरेरण्डमूलजैः । विपचेत्पुटपाकेन तद्रसः क्षौद्रसंयुतः । आमवातसमुद्भूतां पीडां जयति दुस्तराम् ॥ १ ॥ अथ शुण्ठीघृतम्—पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विण्मूत्रसंग्रहे । दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥ सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरं च चतुर्गुणम् । सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ २ ॥ इति शुण्ठीघृतम् । अथ खण्डशुण्ठ्यवलेहः—नागरस्य तुलामेकां घृतस्य पलविंशतिः । क्षीरद्रोणार्धके पक्त्वा खण्डस्यार्धं शतं क्षिपेत् ॥ १ ॥ व्योषं त्रिजातकं चैव केशरं पिप्पली जटा । जोङ्गकं जातिपत्रीकं जातीफलकचोरकम् ॥ २ ॥ अश्मभेदस्ताम्रभस्म वङ्गभस्म तथैव च । स्वर्णमाक्षिकमभ्रं च तथा लोहत्रयं क्षिपेत् ॥ ३ ॥ एतान्पृथक्पलान्भागान्प्रत्येकं चूर्णितं क्षिपेत् । मन्दानलविपक्वं तु लेहवत्साधु साधयेत् ॥ ४ ॥ बल्यं वर्ण्यं तथाऽऽयुष्यं वलीपलितनाशनम् । आमवातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ १ ॥ अथ लेपौ—शतपुष्पा वचा विश्वा श्वदंष्ट्रा वरुणत्वचः । पुनर्नवासदेवाह्वासैटिमुण्डिनिकाः[2] समाः ॥ १ ॥ प्रसारिणी च तर्कारी फलं च मदनस्य च । शुक्तकाञ्जिकपिष्टास्तु सुखोष्णा लेपने हिताः ॥२॥ इति शतपुष्पादिः । अथाहिंसादिः—अहिंसाकेम्बुकामूलं शिग्रुवल्मीकमृच्चयैः । मूत्रपिष्टैश्च कर्तव्य उपनाहोऽनिला-

---

१ ख. 'प्य स्वरसैरबुम्' । २ ख. ग. ङ. 'सटीमुण्डितिकाः । घ. 'सटीमुण्डीतिकाः ।

मजित् ॥ १ ॥ अथ पानीयम्—आमवाताभिभूताय पीडिताय पिपासया । पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते ॥ १ ॥ अथाऽऽमवातविध्वंसनरसः—प्रक्षिप्य गन्धं रसपादभागं कलाप्रमाणं च विषं समस्तात् । कृशानुतोयेन च भावयित्वा वल्लं ददीतास्य मरुत्प्रशान्त्यै ॥ १ ॥ अपस्मारे तथोन्मादे सर्वाङ्गव्यथनेऽपि च । एकाङ्गवाते सामे वा दंष्ट्राबन्धे हिमे तथा । देयोऽयं वल्लमात्रं तु सर्ववातनिवृत्तये ॥ २ ॥

## अथ पथ्यापथ्यम् ।

यवाः कुलत्थाः श्यामाकाः कोद्रवा रक्तशालयः । वास्तुकं शिग्रु वर्षाभूः कारवेल्लं पटोलकम् ॥ १ ॥ आर्द्रकं तप्तनीरं च लशुनं तक्रसंस्कृतम् । जाङ्गलानां तथा मांसं सामवातगदे हितम् ॥ २ ॥ दधिमत्स्यगुडक्षीरोपोदिकामाषपिष्टकम् । दुष्टनीरं पूर्ववातं विरुद्धान्यशनानि च ॥ ३ ॥ असात्म्यं वेगरोधं च जागरं विषमाशनम् । वर्जयेदामवातार्तो गुर्वभिष्यन्दकानि च ॥ ४ ॥

इति पथ्यापथ्यम् । इत्यामवातचिकित्सा ।

---

## अथ शूलनिदानं व्याख्यास्यामः ।

यदुक्तं हारीते—अनङ्गनाशाय हरस्त्रिशूलं मुमोच कोपान्मकरध्वजश्च । तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयार्दितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥ १ ॥ स विष्णुहुंकारविमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः । स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयत्यस्य हि पूर्वसृष्टिः ॥२॥ शूलरोपणवत्पीडा यस्याकस्मात्प्रजायते । त्रिशूलसंभवं चैनं शूलमाहुः पुराविदः ॥३॥ शङ्कस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्रा च वेदना । शूलासक्तस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते ॥४॥ अथ तस्य संख्यामाह—पृथग्दोषैः समस्तामद्वंद्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । अथ प्राधान्यमाह—सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥ अथ संप्राप्तिमाह—व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह—विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकबस्तिदेशे ॥ १ ॥ अथ तस्य कालनियममाह—जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः ॥ १ ॥ अथोपशयमाह—संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः । कट्वम्लसौ-

वीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥ १ ॥ ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याऽऽशु करोति शूलम् । तृण्मोहदाहार्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्छाभ्रमशोषयुक्तम् ॥ १ ॥ अथ तस्य कालनियममाह—मध्यंदिने कुप्यति चार्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च ॥ अथ तस्य शान्तिमाह—शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥१॥ अथ श्लैष्मिकमाह—आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः । अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ १ ॥ हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ॥ २ ॥ अथ तस्य कालनियममाह—भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥ १ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विषवज्रतुल्यं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥ अथाऽऽमजमाह—आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यकानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथ द्विदोषजमाह—द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् । बस्तौ हृत्कण्ठपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः ॥ १ ॥ कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये यः स शूलः कफपैत्तिकः । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः ॥ २ ॥ अथ तन्त्रान्तरे—वातात्मकं बस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसंनिविष्टं सर्वेषु देशेषु च संनिपातात् ॥ १ ॥ अथ मध्ये साध्यासाध्यत्वमाह—एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १ ॥ अथ भूर्युपद्रवानाह—वेदनातितृषामूर्छा ह्यानाहो गौरवारुची । भ्रमो ज्वरः कृशत्वं च बलहानिस्तथैव च ॥ कासः श्वासश्च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ १ ॥ इति शूलनिदानम् ॥

## अथ सामान्यतस्तच्चिकित्सा ।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्तयः । क्षारश्चूर्णश्च गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ १ ॥

## अथ वातशूलचिकित्सामाह—

ज्ञात्वा तु वातजं शूलं स्नेहस्वेदैरुपाचरेत् । पायसैः कृशरापिण्डैः स्निग्धैर्वा पिशितोत्कटैः ॥ १ ॥ आशुकारी हि पवनस्तस्मात्तं त्वरया जयेत् । तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥ २ ॥ अथ तिलकल्कस्वेदः—तुषवारिविनिष्पिष्टतिलकल्कोष्णपोटली । भ्रामिता जठरस्योर्ध्वं मुहुः शूलं विनाशयेत् ॥ १ ॥ अथ लेपसेकौ—नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनं काञ्जिकान्वितम् । बिल्वै-

रण्डतिलैर्वाऽपि पिष्टैरम्लेन पोटली ॥ १ ॥ अथ कुलत्थादियूषः—वातात्मकं हन्त्यचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्तु कुलत्थयूषः । ससैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमाढ्यः ॥ १ ॥ अथ बलादिक्काथः—बलापुनर्नवैरण्ड-बृहतीद्वयगोक्षुरैः । क्काथः सहिङ्गुलवणः पीतो वातरुजं जयेत् ॥ १ ॥ अथ शार्ङ्गधरान्नागरादिः—नागरैरण्डयोः क्काथः क्काथ इन्द्रयवस्य वा । हिङ्गुसौ-वर्चलोपेतो वातशूलनिवारणः ॥ १ ॥ अथ करञ्जाद्यं चूर्णम्—करञ्जसौवर्च-लनागराणां सरामठानां समभागिकानाम् । चूर्णं कदुष्णेन जलेन पीतं समी-रशूलं विनिहन्ति सद्यः ॥ १ ॥ अथ राजिकादिलेपः—राजिकाशिग्रुकल्कं च गोतक्रेण च पेषितम् । तेन लेपेन हन्त्याशु शूलं वातसमुद्भवम् ॥ १ ॥ अथ हिङ्ग्वादिलेपः—हिङ्गुतैलं सलवणं गोमूत्रेण विपाचितम् । नाभिस्थाने प्रदातव्यं यस्य शूलं सवेदनम् ॥ १ ॥ अथ शूले साटोपे—तैलमेरण्डजं वाऽपि दशमूलस्य वारिणा । पीतं निहन्ति साटोपं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ॥ १ ॥

इति वातशूलचिकित्सा।

## अथ पित्तशूलचिकित्सामाह—

वामयेत्पित्तशूलार्तं पटोलेक्षुरसादिभिः । पश्चाद्विरेचयेत्सम्यक्पित्तगुल्मवि-रेचनैः ॥ १ ॥ अथ शतावर्यादिक्काथः—शतावरी सयष्ट्याह्वा वाट्यालकुश-गोक्षुरैः । शृतशीतं पिबेत्तोयं सगुडक्षौद्रशर्करम् । पित्तशूलास्रदाहघ्नं हिक्काज्वर-वमिच्छिदम् ॥ १ ॥ अथ बृहत्यादिक्काथः—बृहतीगोक्षुरैरण्डकुशकाशेक्षुवा-लकाः । पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्युः सुदारुणम् ॥ १ ॥ अथ त्रिफला-रग्वधादिः—त्रिफलारग्वधक्काथः शर्कराक्षौद्रसंयुतः । रक्तपित्तहरो दाहपित्त-शूलनिवारणः ॥ १ ॥ अथ त्रिफलादिः—त्रिफलारिष्टयष्ट्याह्वकटुकारग्वधैः शृतम् । पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥ १ ॥ अथ शतावरीस्वरसादि, वृन्दात्—शतावरीरसं क्षौद्रयुक्तं प्रातः पिबेन्नरः । दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्व-पित्तामयापहम् ॥ १ ॥ अथ धात्र्यादियोगः—धात्र्या रसं विदार्या वा त्रायन्तीगोस्तनाम्बुना । पिबेत्सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिवारणम् ॥ १ ॥ अथ धात्रीचूर्णादि—प्रलिह्यात्पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् । सगुडां घृतसं-मिश्रां भक्षयेद्वा हरीतकीम् ॥ १ ॥ अथ गुडादियोगः—गुडशालियवक्षीरस-र्पिर्दुग्धं विरेचनम् । जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनः ॥ १ ॥

इति पित्तशूलचिकित्सा।

## अथ कफशूलचिकित्सामाह—

शाल्यन्नं जाङ्गलं मांसमरिष्टं कटुकं रसम् । मद्यानि जीर्णगोधूमं कफशूले

प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ अथ त्रिलवणादिचूर्णम्—लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् । सुखोष्णेनाम्भसा पीतं कफशूलहरं परम् ॥ १ ॥

इति श्लेष्मशूलचिकित्सा ।

## अथ त्रिदोषशूलचिकित्सामाह—

अथ शङ्खचूर्णयोगः—शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गु व्योषसंयुतम् । उष्णोदकेन तत्पीतं हन्ति शूलं त्रिदोषजम् ॥ १ ॥ अथ मण्डूरावलेहः—गोमूत्रसिद्धमण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् । विलिहन्मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ २ ॥ इति त्रिदोषशूलः ।

## अथाऽऽमशूलचिकित्सामाह—

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी । शेषमामहरं सर्वं यद्यदग्निविवर्धनम् ॥ १ ॥ अथ चित्रकादिक्काथः—चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीधान्यजलैः शृतम् । सहिङ्गु सैन्धवबिडमामशूलहरं परम् ॥ १ ॥ अथैरण्डादिक्काथः—एरण्डबिल्वबृहतीद्वयमातुलुङ्गपाषाणभित्त्रिकटुमूलकृतः कषायः । सक्षारहिङ्गुलवणोरुबुतैलमिश्रश्रोण्यंसपृष्ठहृदयस्तनरुक्षु पेयः ॥ १ ॥ अथैरण्डतैलादियोगः—एरण्डतैलं षड्भागं लशुनस्य तथाऽष्टकम् । एकं हिङ्गुत्रिसिन्धूत्थं सर्वमेकत्र मर्दयेत् । त्रिनिष्कं भक्षयेच्चानु ह्यामशूलप्रशान्तये ॥ १ ॥ हिङ्गुत्रिगुणसैन्धवं तस्माच्च शुद्धतैलमैरण्डम् । तत्त्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदावर्तशूलघ्नम् ॥ २ ॥ इत्यामशूलचिकित्सा ।

## अथ द्वंद्वजशूलचिकित्सा ।

अथ कण्टकार्यादिक्काथः—निदिग्धिकाबृहत्यौ च कुशकाशेक्षुवालकाः । श्वदंष्ट्रैरण्डमूलं च वारिणा सह पाचयेत् । पिबेत्सशर्करक्षौद्रं शूले पित्तानिलात्मके ॥ १ ॥ अथ पटोलादिः—पटोलत्रिफलारिष्टामृतं क्षौद्रयुतं पिबेत् । पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादिक्काथः—द्राक्षाटरुषयोः क्काथः श्लेष्मपित्तरुजं जयेत् । पित्तश्लेष्मोद्भवं शूले विरेकवमनैर्जयेत् ॥ १ ॥ अथ क्षाराम्बुयोगः—क्षारोदकं पिबेदुष्णं पिप्पलीलवणान्वितम् । वातश्लेष्मोद्भवं शूलं कुक्षिशूलं च नाशयेत् ॥ १ ॥

इति द्वंद्वजशूलचिकित्सा ।

## अथ शूले साधारणविधिः ।

अथ त्रिफलादिविरेचनम्—त्रिफलाक्काथगोमूत्रक्षौद्रक्षीररसैः पृथक् । एरण्डतैलद्विगुणैर्हितं शूले विरेचनम् ॥ १ ॥ अथ बीजपूरादिस्वरसः—बीजपू-

ररसः पानान्मधुक्षीरयुतो जयेत्। पार्श्वहृद्बस्तिशूलानि कोष्ठवायुं च दारुणम् ॥ १ ॥ अथ पथ्यादिक्काथः—पथ्यासशक्रयवपुष्करमूलयुक्तां निष्क्राथ्य हिङ्गुजटिलातिविषासमेताम्। पीत्वा सुखोष्णमथ वातकृतं सशूलमामोद्भवं कफकृतं च निहन्ति तूर्णम् ॥ १ ॥ अथ मातुलुङ्गादिः—मातुलुङ्गरसो वाऽपि शिग्रुक्काथस्तथा परः। सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्बस्तिशूलहा ॥ १ ॥ अन्यच्च—मातुलुङ्गरसे सर्पिः सहिङ्गु लवणान्वितम्। सुखोष्णं पाययेत्तद्धि विड्विबन्धानुलोमनम् ॥ कुक्षिहृत्पार्श्वशूलेषु वेदना चोपशाम्यति ॥ १ ॥ अथ बिल्वमूलादिः—बिल्वमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम्। हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ १ ॥ अथ हरीतकीयोगः—मूत्रान्तः पाचितां शुष्कां लोहचूर्णसमन्विताम्। सगुडामभयां दद्यात्सर्वशूलोपशान्तये ॥ १ ॥ अथ लोहत्रिफलायोगः—तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम्। प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥ १ ॥ अथ चूर्णानि—अथाऽऽदौ तुम्बुर्वाद्यं चूर्णम्—चूर्णं तुम्बुरुरामठत्रिलवणक्षाराजमोदाभयावेल्लव्यूषणपुष्कराह्वयकृतं कुम्भत्रिभागान्वितम्। मन्दोष्णेन जलेन पीतमखिलं शूलं सगुल्मोदराध्मानाजीर्णविबन्धमामपवनानाहौ च शीघ्रं जयेत् ॥ १ ॥ अथ द्विक्षाराद्यम्—विश्वोरुबूकदशमूलयवाम्भसा तु द्विक्षारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम्। चूर्णं पिबेद्धृदयपृष्ठकटिग्रहामपक्वाशयार्तिभृशरुग्ज्वरगुल्मशूली ॥१॥ अथ हिङ्ग्वादि—हिङ्ग्वम्लत्रिपटूग्रपट्कटुशटीवृक्षाम्लदीप्याह्वकं पाठाजाज्यजगन्धमूलहपुषाद्विक्षारसाराभयम्। हिध्माध्मानविबन्धवर्ध्मकसनश्वासाग्निसादारुचिप्लीहार्शोखिलशूलगुल्मगलहृद्रोगाश्मपाण्डुप्रणुत् ॥ १ ॥ अथ नाराचकचूर्णम्—कर्षमात्रा भवेत्कृष्णा त्रिवृतं स्यात्पलोन्मितम्। खण्डात्पलं च विज्ञेयं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ १ ॥ कर्षोन्मितं लिहेदेतत्क्षौद्रेणाऽऽध्माननाशनम्। गाढविट्कोदरकफपित्तशूलानि नाशयेत् ॥ २ ॥ इति चूर्णानि।

अथ शङ्खवटी—चिञ्चाक्षारं पञ्चपलं लवणानि पलं पलम्। संचूर्ण्य निक्षिपेत्प्रस्थद्वयैर्जम्बीरवारिभिः ॥ १ ॥ शङ्खं दशपलं तप्त्वा निक्षिपेत्सप्तवारतः। तत्समस्तं विशोष्याथ हिङ्गुव्योषं चतुष्पलम् ॥ २ ॥ बलिसूतविषाद्भागान्पलार्धं च पृथक्पृथक्। एतत्समस्तं संमर्द्य जम्बीराम्लैर्दिनत्रयम् ॥ ३ ॥ बदरास्थिप्रमाणेन वटिकां कारयेद्बुधः। एकैकां भक्षयेत्प्रातः कोष्णतोयं पिबेदनु ॥४॥ सर्वशूलं हरेद्गुल्ममजीर्णं परिणामजम्। *अतिसारगदं हन्याद्ग्रहणीं च विशेषतः* ॥ ५ ॥ अथ सूर्यप्रभा वटी—व्योषग्रन्थिवचाग्निहिङ्गुजरणद्वंद्वं विषं निम्बुकद्रावैरार्द्रकजैरसैर्विमृदितं तुल्यं मरीचोपमा। कर्तव्या वटिकाऽथ सा दिनमुखे भुक्ता कवोष्णाम्बुना शूलं त्वष्टविधं

निहन्ति सहसा सूर्यप्रभा नामतः ॥ १ ॥ अथ खण्डपिप्पली—कणाचूर्णं तु कुडवं षट्पलं हविषस्तथा । पलषोडशकं खण्डं शतावर्याः पलाष्टकम् ॥ १ ॥ क्षीरप्रस्थद्वये सार्धे लेहीभूते तदुद्धरेत् । त्रिजातमुस्तधान्याकं शुण्ठीमांसीद्विजीरकम् ॥२॥ अभयाऽऽमलकं चैव चूर्णं द्वादशकार्षिकम् । तदर्धं मरिचं भागं सारं खादिरमेव च ॥ ३ ॥ मधुत्रिपलसंयुक्तं खादेत्सिद्धं यथाबलम् । शूलारोचकहृल्लासच्छर्दिपित्ताम्लरोगनुत् । अग्निसंदीपनी हृद्या खण्डपिप्पलिका मता ॥ ४ ॥

अथ घृतम्—घृताच्चतुर्गुणो देयो मातुलुङ्गरसो दधि । शुष्कमूलककोलाम्लकषायो दाडिमाम्भसा ॥ १ ॥ विडङ्गलवणक्षारं पञ्चकोलयवानिभिः । पाठामूलककल्केन सिद्धं शूले घृतं मतम् ॥ २ ॥ हृत्पार्श्वशूलं वै श्वासं कासं हिक्कां तथैव च । वर्ध्मगुल्मप्रमेहार्शोवातव्याधींश्च नाशयेत् ॥ ३ ॥

## अथ रसौ ।

अथ शूलगजकेसरी रसः—रसविषगन्धकपर्दक्षारेण सिन्धुपिप्पलीविश्वैः । अहिवल्ल्यम्बुविघृष्टः शूलभहरिर्द्विगुञ्जोऽयम् ॥ १ ॥ अन्यश्च—क्षारं कपर्दाद्विषसैन्धवौ च व्योषं च संमर्द्य भुजंगवल्ल्याः । रसेन गुञ्जाप्रमितः प्रदिष्टः समीरशूलेभहरिः प्रचण्डः ॥ १ ॥ इति रसौ ।

## अथ पथ्यापथ्यम् ।

पटोलं कारवेल्लं च वास्तुकं शिग्रुजं तथा । सामुद्रं लशुनं वाऽथ शालिः संवत्सरोषितः ॥ १ ॥ एरण्डतैलं सुरभीजलं च तप्ताम्बुजम्बीररसोऽपि कुष्ठम् । लघूनि च क्षाररजांसि चेति वर्गो हितः शूलगदार्दितेभ्यः ॥ २ ॥ विरुद्धान्यन्नपानानि जागरं विषमाशनम् । रूक्षतिक्तकषायाणि शीतलानि गुरूणि च ॥ ३ ॥ व्यायामं मैथुनं मद्यं वैदलं कटुकानि च । वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलवान्नरः ॥ ४ ॥ इति शूलरोगचिकित्सा ।

## अथ परिणामशूलनिदानप्रारम्भः ।

स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संनिहितस्तदा । कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ॥ १ ॥ अथ तन्त्रान्तरे—बलासः प्रच्युतः स्थानात्पित्तेन सह मूर्छितः । वायुमादाय कुरुते शूलं जीर्यति भोजने ॥ १ ॥ कुक्षौ जठरपार्श्वेषु नाभ्यां बस्तौ स्तनान्तरे । पृष्ठमूलप्रदेशेषु सर्वेष्वेतेषु वा पुनः ॥२॥ भुक्तमात्रेऽथ वा वान्ते जीर्णे चान्ने प्रशाम्यति । षष्टिकव्रीहिशालीनामोदनेन च वर्धते । तत्परीणामजं शूलं दुर्विज्ञेयं महागदम् । आहाररसवाहानां स्रोतसां दुष्टिहेतु-

कम् ॥ ४ ॥ केचिदन्नद्रवं प्राहुरन्ये तत्पक्तिदोषजम् । पक्तिशूलं वदन्त्येके केचिदन्नविदाहजम् ॥ ५ ॥ अथ तस्य सामान्यलक्षणमाह—भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् । तस्य लक्षणमेतद्धि समासेन प्रकीर्त्यते ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह—आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमं प्रायो वातिकं तद्वदेद्भिषक् ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—तृष्णादाहारुचिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् । शूलं शीतशमं प्रायः पैत्तिकं तद्वदेद्भिषक् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—छर्दिहृल्लाससंमोहस्वल्परुग्दीर्घसंतति । कटुतिक्तोपशान्तं हि तच्च ज्ञेयं कफात्मकम् ॥ १ ॥ अथ द्विदोषजमाह—संसृष्टलक्षणं बद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् । अथ सांनिपातिकमाह—त्रिदोषजमसाध्यं स्यात्क्षीणमांसबलानलम् ॥ १ ॥ अथान्नद्रवाख्यम्—जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे च यच्छूलमुपजायते । तदप्यसाध्यं नित्यत्वादुक्तं वैद्यविशारदैः ॥ १ ॥ पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ अथायं प्रायेण त्रिदोषविकृतित्वादसाध्यः । आनाहो गौरवं छर्दिर्भ्रमस्तृष्णा ज्वरोऽरुचिः । कृशत्वं बलहानिश्च वेदनाऽतिप्रवर्तनं ॥ १ ॥ उपद्रवा दशैवैते शूले च परिणामजे । सोपद्रवोऽप्यसाध्यः स्यात्कृच्छ्रेण निरुपद्रवः ॥ २ ॥

इति परिणामशूलनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

लङ्घनं प्रथमं कुर्याद्वमनं च विरेचनम् । वस्तिकर्म परं चात्र पक्तिशूलोपशान्तये ॥ १ ॥ वातजं स्नेहयोगेन पित्तजं रेचनादिना । कफजं वमनाद्यैश्च पक्तिशूलमुपाचरेत् । द्वंद्वजं स्नेहयोगेन तत्रियोगेण सर्वजम् ॥ २ ॥ अथ कल्काः—विष्णुक्रान्ताजटाकल्कः सिताक्षौद्रघृतैर्युतः । परिणामभवं शूलं नाशयेत्सप्तभिर्दिनैः ॥१॥ शुण्ठीतिलगुडैः कल्कं दुग्धेन सह योजयेत् । परिणामभवं शूलमामवातश्च नश्यति ॥ २ ॥ नागरतिलगुडकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् । उग्रं परिणतिशूलं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥ ३ ॥ अथ शम्बूकभस्मयोगः—शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात् । पक्तिजं विनिहन्त्याशु शूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ १ ॥ अथ शम्बूकादिवटिका—शम्बूकमूषणं चैव पञ्चैव लवणानि च । समांशां गुटिकां कृत्वा कलम्बुकरसेन च॥१॥ प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेच्च यथाबलम् । शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ २ ॥ अथ क्षीरमण्डूरम्—लोहकिट्टं पलान्यष्टौ गोमूत्रार्धाढके पचेत् । परिणामभवं शूलं सद्यो हन्ति न संशयः ॥ १ ॥ अथ तारमण्डूरम्—विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफला त्र्यूषणानि च । नवभागानि चैतानि लोहकिट्टसमानि

च ॥ १ ॥ गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्राद्द्विगुणको गुडः । शनैर्मृद्वग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥ २ ॥ स्निग्धभाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत्कोलमात्रया । प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥३॥ योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् । कामलां पाण्डुरोगं च शोथमेदोनिलार्शसाम् ॥ शूलार्तानां कृपा- हेतोस्तारया प्रकटीकृतः ॥ ४ ॥ अथ भीममण्डूरम्—यवक्षारकणाशुण्ठीकोलं ग्रन्थिकचित्रकात् । प्रत्येकं पलमादाय प्रस्थं लोहस्य किट्टतः ॥ १ ॥ शनैः पचे- दयसपात्रे यावद्दर्वीप्रलेपनम् । दत्त्वाऽष्टगुणगोमूत्रं किट्टाच्छुद्धाद्विचक्षणः ॥ २ ॥ ततोऽक्षमात्रान्वटकान्योजयेत्सप्तरात्रतः । आदिमध्यावसानेषु भोजनस्योचि- तस्य वै ॥ स भीमवटको ह्येष परिणामरुगन्तकः ॥३॥ अथ शतावरीमण्डूरः— संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् । शतावरीरसस्याष्टौ दध्नश्च पयस- स्तथा ॥ १ ॥ पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः । विपचेत्सर्वमे- कस्थं यावत्पिण्डत्वमाप्नुयात् ॥ २ ॥ सिद्धं तु भक्षयेन्मध्ये प्रान्ते भुक्तस्य चाग्रतः । वातात्मकं पित्तभवं शूलं च परिणामजम् ॥ ३ ॥ निहन्त्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः । दुग्धे निर्वापणं कार्यं यद्वा बहुसुतारसे ॥ ४ ॥ अथवा चोभयोरेव लोहकिट्टस्य सप्तधा । रसो गन्धः शुभः पाके वर्तिः स्याद्यदि मर्दनात् ॥ तदा पाकं विजानीयान्मण्डूरस्य भिषग्वरः ॥ ५ ॥ इति शतावरीमण्डूरः । अथ लोहगुग्गुलुः—त्रिफला मुस्तकं व्योषं विडङ्गं पौष्करं वचा । चित्रकं मधुकं चैव पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ १ ॥ अयोभस्म पला- न्यष्टौ गुग्गुलुस्तावदेव तु । सर्पिषा मेलयित्वाऽथ कर्षमात्रवटीकृतम् ॥ २ ॥ अद्यादनु पिबेत्कोष्णं वारि शूलाद्विमुच्यते । जीर्णान्नसंभवात्पाण्डोः कामलाया हलीमकात् ॥ ३ ॥ अथ विडङ्गाद्यो मोदकः—विडङ्गतण्डुलं व्योषं त्रिवृद्दन्ती सचित्रकम् । सर्वाण्येतानि संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १ ॥ गुडेन मोद- कान्कृत्वा भक्षयेत्प्रातरुत्थितः । उष्णोदकानुपानेन दद्यादग्निविवर्धनम् ॥ जये- त्त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ २ ॥ अथैरण्डादिभस्मयोगः—एरण्डव- ह्निशम्बूकवर्षाभूगोक्षुरं समम् । अन्तर्दग्ध्वा पिबेदद्भिरुष्णाभिः शूलशान्तये ॥ १ ॥ अथ पथ्याद्यं लोहम्—पथ्यालोहरजः शुण्ठी तच्चूर्णं मधुसर्पिषा । परिणामभवं हन्ति वातपित्तकफात्मकम् ॥ १ ॥ अथ कृष्णाद्यं लोहम्— कृष्णाभयालोहचूर्णं विलिहन्मधुसर्पिषा । परिणामभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदा- रुणम् ॥ १ ॥ अथ चतुःसमं लोहम्—गन्धं ताम्रं रसं लोहं प्रत्येकं मारितं पलम् । सर्वमेतत्समाहृत्य विपचेत्कुशलो भिषक् ॥ १ ॥ आज्ये पलद्वादशके दुग्धे शतपले वरे । पक्त्वा तत्र क्षिपेच्चूर्णं सुपूतं घनतां नयेत् ॥ २ ॥ विडङ्ग- त्रिफलावह्नित्रिकटूनां तथैव च । क्षिप्त्वा पलोन्मितानेतान्यथा संमिश्रतां

नयेत् ॥ ३ ॥ ततः पिष्ट्वा शुभे भाण्डे स्थापयेच्च विचक्षणः । आत्मनः शोभने घस्रे पूजयित्वा रविं गुरुम् ॥ ४ ॥ घृतेन मधुना मर्द्य भक्षयेन्माषसंमितम् । अष्ट माषाः क्रमाद्यावन्मात्रां संस्तम्भयेत्ततः ॥ ५ ॥ अन्नपानं च दुग्धेन नारिकेलोदकेन वा । जीर्णशाल्यन्नमुद्गाश्च सितामांसरसादयः ॥ ६ ॥ रसानामविरुद्धानि पानान्नान्यपि भक्षयेत् । हृच्छूलं पार्श्वशूलं च सामवातं कटिग्रहम् ॥ ७ ॥ गुल्मशूलं च सर्वं च यकृत्प्लीहा विशेषतः । अग्निमान्द्यं क्षयः कुष्ठं श्वासकासविचर्चिका ॥ अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं च योगेनानेन शाम्यति ॥ ८ ॥ इति चतुःसमं लोहम् ॥ अथ सामुद्राद्यं चूर्णम्—सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रुचकं रोमकं बिडम् । दन्ती लोहरजःकिट्टं त्रिवृत्सूरणकं समम् ॥ १ ॥ दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् । तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ २ ॥ जीर्णेऽजीर्णे च भुञ्जीत मांसादि घृतसाधितम् । नाभिशूलं च हृच्छूलं गुल्मप्लीहकृतं च यत् ॥ ३ ॥ विद्रध्यष्ठीलजं हन्ति कफवातोद्भवं तथा । अन्नद्रवं जरयितुमजीर्णं ग्रहणीमपि ॥ ४ ॥ शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्त्यतः परम् । परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तकं मतम् ॥ ५ ॥ इति सामुद्राद्यं चूर्णम् ॥ अथ पिप्पल्यादियोगः—समागर्धागुडं सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् । पक्वं पीत्वा जयत्याशु पक्तिशूलं समुद्गतम् ॥ १ ॥ अथ त्रिपुरभैरवो रसः—भागौ सरस्य भागश्च हेम्नः पिष्टिं विधाय च । तथा द्वादश भागानि ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ १ ॥ ऊर्ध्वाधो गन्धकं दत्त्वा पलमात्रं समन्ततः । क्षारस्य मृगशृङ्गस्य चूर्णं योज्यं समन्ततः ॥ २ ॥ सिञ्चेन्मत्स्याक्षिनीरेण रुद्ध्वा यामचतुष्टयम् । पचेच्छूलहरः सूतो भवेत्त्रिपुरभैरवः ॥ ३ ॥ माषो मध्वाज्यसंयुक्तो देयोऽस्य परिणामजे । अन्येष्वेरण्डतैलेन कटुत्रययुतो हितः ॥ ४ ॥ अथ शूलदावानलः, सारसंग्रहात्—शुद्धसूतं विषं गन्धं पलांशं मर्दयेद्दृढम् । मरीचं पिप्पली शुण्ठी हिङ्गु सौवर्चलं द्वयम् ॥ १ ॥ पलाष्टकं पटूनां च चिञ्चाक्षारं पलाष्टकम् । सप्तवारं शङ्खभस्म जम्बीराम्ले निषेचयेत् ॥ २ ॥ पलाष्टकं च संयोज्यं तत्सर्वं निम्बुकद्रवैः । दिनं मर्द्य कोलमात्रं भक्षयेत्सर्वशूलनुत् ॥ ३ ॥ अजीर्णोदरमन्दाग्निमसाध्यमपि साधयेत् । शूलदावानलाख्योऽयं रसोऽजीर्णादिरोगहा ॥ ४ ॥ इति शूलदावानलः ॥

## अथ पथ्यापथ्यम् ।

माषादिशिम्बिधान्यानि मद्यानि वनिताहिमम् । आतपं जागरं क्रोधं शुचं संधानमम्लकम् ॥ वर्जयेत्पक्तिशूलार्तस्तथाऽजीर्णं तिलानपि ॥ १ ॥

इति परिणामशूलचिकित्सा ।

# अथोदावर्तनिदानम् ।

वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियम् । क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राश्च धृत्वोदावर्तसंभवः ॥ १ ॥ अथ तेषां क्रमेण लक्षणान्याह—अथापानवातावरोधजमाह—वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गोऽध्मानं क्रमो ज्वरः । जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १ ॥ अथ पुरीषावरोधजमाह—आटोपशूलौ परिकर्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ १ ॥ अथ मूत्रविग्रहजमाह—बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा । विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ १ ॥ अथ जृम्भाविघातजमाह—मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मकाः स्युः । तथाऽक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥१॥ अथाश्रुविघातजमाह—आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि । शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ १ ॥ अथ हिक्कानिरोधजमाह—मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदकौ । इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ १ ॥ अथोद्गारविधारणजमाह—कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथ वा प्रवृत्तिः । उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः ॥ १ ॥ अथ छर्दिनिग्रहजमाह—कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः । कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ १ ॥ अथ शुक्रविधारणजमाह—मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकाराभिहते च शुक्रे ॥ १ ॥ अथ क्षुधावरोधजमाह—तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधोऽभिघातात्कृशता च दृष्टेः ॥१॥ अथ तृष्णानिरोधजमाह—कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्धृदयव्यथा च ॥ १ ॥ अथ श्वासावरोधजमाह—श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथ वाऽपि गुल्मः ॥ १ ॥ अथ निद्रानिग्रहजमाह—जृम्भाङ्गमर्दोऽक्षिशिरोतिजाड्यं निद्राविघातादथ वाऽपि तन्द्रा ॥ १ ॥ अथ त्रयोदशरूक्षभोजनजनितविकारमाह—वायुः कोष्ठानुगो रूक्षकषायकटुतिक्तकैः । भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति च ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह—वातमूत्रपुरीषाश्रुकफमेदोवहानि वै । स्रोतांस्युदावर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत् ॥ १ ॥ ततो हृद्बस्तिशूलार्तो हृल्लासारतिपीडितः । वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥२॥ श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहतृषाज्वरान् । वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥ ३ ॥ बहूनन्यांश्च लभते विकारान्वातकोपजान् ॥ ४ ॥

---

१ च. 'न्द्रियैः । क्षु' । २ च. 'द्राणां धृत्वोदा' ।

अथासाध्यलक्षणमाह—तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् । शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत् ॥ १ ॥ इत्युदावर्तनिदानम् ॥

## अथ तच्चिकित्सा ।

सर्वेष्वेतेषु भिषजा चोदावर्तेषु कृत्स्नशः । वायोः क्रिया विधातव्याः स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ १ ॥ आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्विन्ने विशेषतः । पुरीषजे तु कर्तव्यो विधिरानाहकोदितः ॥ २ ॥

## अथ विण्मूत्रावरोधे ।

अथ सौवर्चलादि—सौवर्चलाढ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत् । एलां वाऽप्यथ मस्त्वम्लं क्षीरं वाऽथ वराम्बु वा ॥ १ ॥ अथोर्वारुबीजादियोगः—उर्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वा लवणान्वितम् । पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ॥ १ ॥ अथ यवक्षारादियोगः—यवक्षारं सितायुक्तं पिबेद्वा मृद्विकारसैः । वरीकूष्माण्डयोस्तोयं सितायुक्तं पिबेदथ ॥ १ ॥ अथ मूषकादियोगः—मूषकस्य विशा लेपो(पं) बस्तेरुपरि वा चरेत् । किंशुकानां प्रलेपो वा कवोष्णो मूत्ररोधहा ॥ १ ॥ पिष्ट्वा श्वदंष्ट्राफलमूषिकाविडुर्वारुबीजानि सकाञ्जिकानि । आलिप्यमानानि समानि बस्तौ मूत्रस्य निष्यन्दकराणि सद्यः । अत्र सर्वं प्रयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ २ ॥ इति मूत्रावरोधयोगः ।

## अथावशेषाणां चिकित्सा ।

स्नेहस्वेदैरुदावर्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् । अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥ १ ॥ मरीचाद्यञ्जनैर्धूमैर्निमिषाद्यवलोकनैः । क्षवजे क्षवथुघ्नेण घ्राणस्थेनाऽऽनयेत्क्षवम् ॥ २ ॥ उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् । भक्षयेच्चुचकं सार्द्रं खण्डं वा मथितान्वितम् ॥ ३ ॥ वम्या वान्तं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत् । बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ॥ ४ ॥ आ वारिनाशात्क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः । रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्तिनं नरम् ॥ ५ ॥ तैस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिराश्चरणायुधाः । शालिः पयो निरूहाश्च हितं मैथुनमेव च ॥ ६ ॥ क्षुद्विघाते हितं स्निग्धं रुच्यमल्पं च भोजनम् । तृषाघाते पिबेन्मद्यं यवागूं स्वादुशीतलाम् ॥ ७ ॥ रसेनाद्यात्सु विश्रान्तः श्रमश्वासार्दितो नरः । निद्राघाते पिबेद्दुग्धं माहिषं रजनीमुखे ॥ ८ ॥ तिलतैलेन संमृज्य भूतले शयनं चरेत् । उदावर्तिनमभ्यक्तं स्निग्धगात्रमुपाचरेत् । वर्तिकास्थापनस्वेदबस्तिरेचनकर्मणा ॥ ९ ॥

---

१ च. 'मेरादिलाद्य' । २ च. पीतं वान्तं । ३ क. नस्याभ्यङ्गावगाहाश्च । ४ च. शालीपयो ।

## अथ सामान्यविधिः ।

अथ श्यामादिकषायो वृन्दात्—श्यामा दन्ती द्रवन्ती स्नुङ्महाश्यामाऽमृता त्रिवृत् । सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सबिल्वकः ॥ १ ॥ कपिल्लकं करञ्जश्च हेमक्षीरीत्ययं गणः । सर्पिस्तैलरजःक्वाथकल्केष्वन्यतमेषु च ॥ उदावर्तोदरानाहविषगुल्मविनाशनः ॥ २ ॥ अथ वृन्दाद्वाट्यादियूषः—वाट्यायूषेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा । भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्तवातगुल्माद्विमुच्यते ॥१॥ अथ वाट्यादिः—वाट्यक्षीररसैः सेव्यं यच्च वातानुलोमनम् । वातघ्नैर्लवणाद्यैश्च रसाद्यैश्चान्नमाचरेत् ॥ १ ॥

## अथ चूर्णानि ।

अथ हरीतक्यादिचूर्णम्—हरीतकी यवक्षारः पीलुनी त्रिवृता तथा । घृतैश्चूर्णं त्विदं पेयमुदावर्तप्रशान्तये ॥ १ ॥ अथ द्विरुत्तरं चूर्णम्—हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जिबिडं चेति द्विरुत्तरम् । पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्तहरं परम् ॥ १ ॥ अथ नाराचचूर्णम्—खण्डं पलं त्रिवृता सममुपकल्याकर्षचूर्णितं सूक्ष्मम् । प्राग्भोजनस्य समधु बिडालपदकं लिहेत्प्रातः ॥ १ ॥ एतद्गाढपुरीषे पित्ते कफे च विनियोज्यम् । स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम ॥ २ ॥ हिङ्गुत्रिगुणसैन्धवं तस्माच्च शुद्धतैलमैरण्डम् । तत्त्रिगुणं रसोनरसं गुल्मोदावर्तशूलघ्नम् ॥ ३ ॥ अथ प्रलेपः—वल्मीकमृत्करञ्जस्य त्वङ्मूलफलपल्लवम् । सिद्धार्थं चेति पिष्टानां मूत्रेणाऽऽलेपनं हितम् ॥ उदावर्तेषु सर्वेषु सम्यग्वातानुलेपनम् ॥१॥ अथ फलवर्तयः, तत्र मदनादिः—मदनं पिप्पलीकुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः । गुडक्षीरसमायुक्ता फलवर्तिः प्रशस्यते ॥ १ ॥ अथाङ्गारधूमादिः—अङ्गारधूमः पिप्पल्यो मदनं राजसर्षपाः । गोमूत्रपिष्टाः सगुडा फलवर्तिः प्रशस्यते ॥ १ ॥ अथ हिङ्ग्वादिः—हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पक्त्वा वर्तिं सुवर्तिताम् । घृताभ्यक्तां गुदे दद्यादुदावर्तविनाशिनीम् ॥ १ ॥ इति फलवर्तयः । अथोदयमार्तण्डो रसः—हिङ्गुलं जयपालटङ्कणविषाण्यन्त्यार्धभागोत्तरं सर्वं खल्वतले विमर्द्य मतिमान्गुञ्जाद्वयं वै ददेत् । मार्तण्डोदयको ज्वरादिसहितान्यः सोदराध्मानके पाण्ड्वाजीर्णगदेऽनुपानवशतः पथ्यं च तक्रौदनम् ॥१॥ व्योषेणाऽऽर्द्ररसेन तत्र सितया युक्तो ज्वरे दारुणे मान्द्ये गुल्मकफानले च पवने शूले च शोफोदरे । वातास्रे स्वरवर्णकुष्ठगुदजात्रोगानशेषाञ्जयेत् ॥ २ ॥ अथ नाराच-

---

१ च. वाट्यं क्षीं ।

रसः—जेपालेन समैः सूतव्योषटङ्कणगन्धकैः । नाराचः स्याद्रसो ह्येष माषः सर्पिसितायुतः । हन्त्युदावर्तमानाहमुदराणि च गुल्मकम् ॥ १ ॥

इत्युदावर्तचिकित्सा ।

## अथाऽऽनाहनिदानम् ।

आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन । प्रवर्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथाऽऽमजमानाहमाह—तस्मिन्भवत्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः । आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भनोद्गारविघातनं च ॥ १ ॥ अथ शकृत्संचयमाह—स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्छा शकृतो वमिश्च । श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथाऽलसोक्तानि च लक्षणानि ॥ १ ॥ उदावर्तिनमप्येनमानाहिनमथापि वा । तृष्णोपद्रवसंयुक्तं तं त्यजेद्भिषजां वरः ॥ २ ॥

## अथाऽऽनाहचिकित्सा ।

आनाहेऽपि प्रयुञ्जीत उदावर्तहरीं क्रियाम् । तत्राप्यत्र विशेषमाह—त्रिवृद्धरीतकीश्यामाः स्नुहीक्षीरेण भावयेत् । वटिका मूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठास्त्वानाहभेदिकाः ॥१॥ हिङ्गूग्रगन्धाबिडशुण्ठ्यजाजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् । भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदरानाहविषूचिकासु ॥ १ ॥ वचाभयाचित्रकयावशूकान्सपिप्पलीकातिविषासकुष्ठान् । उष्णाम्बुनाऽऽनाहविमूढवातान्पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी ॥ २ ॥ अथ राढधूमादिवर्तिः—राढधूमबिडव्योषगुडमूत्रविपाचिता । गुदेऽङ्गुष्ठसमा वर्तिर्विधेयाऽऽनाहशूलनुत् ॥१॥ विपाच्य मूत्राम्लरसेन दन्तीपिण्डीतकृष्णाबिडकृष्णधूमैः । वर्तिं कराङ्गुष्ठनिभां घृताक्तां गुदे रुजानाहहरीं विदध्यात् ॥ २ ॥ इत्यानाहचिकित्सा ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—विष्टम्भीनि विरुद्धानि कषायाणि गुरूणि च । उदावर्ते प्रयत्नेन वर्जयेत्सततं नरः ॥ १ ॥ उदावर्ते हितं सर्वं पाचनं लङ्घनं तथा । आनाहे तु यथायोग्यं सेवयेन्मतिमान्नरः ॥ २ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ।

---

## अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथ तस्य संप्राप्तिमाह—दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः । कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ १ ॥ तेषां स्थानान्याह—तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिबस्तयः । तस्य लक्षणमाह—हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः

१ च. 'धूमान् । व' ।

संचारी यदि वाऽचलः। वृत्तश्चयापचयवान्स गुल्म इति कीर्तितः ॥१॥ विशेषलक्षणं चरके—तृष्णाज्वरपरीतश्च दाहस्वेदाग्निमार्दवैः। गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥१॥ भट्टारकहरिश्चन्द्रः—स्त्रीणामावर्तजो गुल्मो न पुंसामुपजायते। अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसां च जायते ॥ १ ॥ निरूढमूलप्रभवो हि कोष्ठे स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा। स्पर्शोपलब्धः परिपिण्डितत्वाद्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ २ ॥ स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः। पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ ३ ॥ तस्य पूर्वरूपमाह—उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि। आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ १ ॥ सर्वगुल्मानां सामान्यलक्षणमाह—अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रं वातान्त्रप्रतिकूजनम्[1]। आनाहं चोर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ १ ॥ अथ वातजमाह—रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च। शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ १ ॥ यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम्। श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजं च ॥ २ ॥ करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च। वातात्स गुल्मो न च तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥ ३ ॥ पैत्तिकमाह—कट्वम्ललतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा। आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पित्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ १ ॥ तस्य पूर्वरूपमाह—ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च। स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च। गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वश्च दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ १ ॥ अथ पुनः श्लैष्मिकरूपाण्याह—स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि। शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १ ॥ द्वंद्वत्रिदोपजेप्वेकहेतुलक्षणनिर्देशार्थमाह—निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोपजे दोषबलाबलं च। व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ १ ॥ अथ त्रिदोषजस्यासाध्यत्वमाह—महारुजं दाहपरीतमश्मवद्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम्। मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ स्त्रीणां रक्तगुल्मस्य संप्राप्तिमाह—नवप्रसूताऽहितभोजना या या चाऽऽमगर्भं विसृजेदृतौ वा। वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥ १ ॥ उक्तं चरके—

---

१ च. वातेनान्त्रनिकूजनम्।

ऋतावनाहारभयातपेन विरूक्षणैर्वेगविधारणैश्च । संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषै-र्गुल्मः स्त्रिया रक्तभवोऽभ्युपैति ॥ १ ॥ तस्य लिङ्गमाह—पित्तस्य गुल्मेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध । यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्स-शूलः समगर्भलिङ्गः ॥ स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १ ॥ अथ चिरजस्यावस्थायामसाध्यत्वमाह—संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः । कृतशूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १ ॥ दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासवम्यरतिज्वरैः । तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते स न सिध्यति ॥ २ ॥ पुनरसाध्यलक्षणमाह—गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपी-डितम् । हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १ ॥ अथ पुनः श्वासा-साध्यलक्षणमाह— श्वासः शूलं पिपासाऽन्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता । जायते दुर्ब-लत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ १ ॥ इति गुल्मनिदानम् ॥

## अथ तच्चिकित्सा ।

लङ्घनं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् । बृंहणं च भवेदन्नं तद्धितं सर्व-गुल्मिनाम् ॥ १ ॥ गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या । मारुते तु विजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ २ ॥ सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः । कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पानेषु गुल्मि-नाम् ॥३॥ कृमिपिण्डेष्टकास्वेदान्कारयेत्कुशलो भिषक् । उपनाहाश्च कर्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥४॥ गुल्मस्थाने रक्तमोक्षो बाहुमध्ये शिराव्यधः । स्वेदानुलोमनं चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ५ ॥ अथ वातगुल्मचिकित्सा— प्रागेव वातजे गुल्मे सुस्निग्धं स्वेदितं नरम् । रेचितं स्नेहरेकैश्च निरूहैः सानु-वासनैः ॥ उपाचरेद्भिषक्प्राज्ञो मात्राकालविशेषतः ॥ १ ॥ अथ मातुलुङ्गादि-योगः—मातुलुङ्गरसे हिङ्गु दाडिमं बिडसैन्धवम् । सुरामण्डेन पातव्यं वात-गुल्मरुजापहम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दान्नागरादि—नागरार्धपलं पिष्टं द्वे पले लुञ्चितस्य च । तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ॥ वातगुल्ममुदावर्तं योनिशूलं च नाशयेत् ॥ १ ॥ अथ हिङ्गुपञ्चकम्—हिङ्गुसैन्धववृक्षाम्लराजि-कानागरैः समैः । चूर्णं गुल्मप्रशमनं स्यादेतद्धिङ्गुपञ्चकम् ॥ १ ॥ अथ केतकी-क्षारयोगः—स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकिसंभवः । पीतस्तैलेन शमयेद्वा-तगुल्मं सुदारुणम् ॥ १ ॥ अथैरण्डतैलादियोगः—पिबेदेरण्डतैलं वा वारुणी-मण्डमिश्रितम् । तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ १ ॥ अथ वृन्दा-द्धपुषाद्यं घृतम्—हपुषाजाजिपृथ्वीकापिप्पलीमूलचित्रकैः । क्षीरमूलककोलानां रसैश्च विपचेद्घृतम् ॥ १ ॥ वातगुल्मारुचिश्वासशूलानाहज्वरार्शसाम् । ग्रह-

णीयोनिदोषाणां घृतमेतन्निवारणम् ॥ २ ॥ अथ चित्रकाद्यं घृतम्—चित्रकव्योषसिन्धूत्थपृथ्वीकाचव्यदाडिमैः । दीप्यकग्रन्थिकाजाजीहपुषाधान्यकैः समैः ॥ १ ॥ दध्यारनालबदरमूलकस्वरसैर्घृतम् । पक्त्वा पिबेद्वातगुल्मदौर्बल्याटोपशूलनुत् ॥ २ ॥ अथ पथ्यम्—तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान्क्रौञ्चवर्तिकान् । सर्पिःशालिप्रपन्नांश्च वातगुल्मे च योजयेत् ॥ १ ॥ वातगुल्मप्रतीकारे प्रकुप्यति यदा कफः । शस्तमुल्लेखनं तत्र चूर्णाद्याश्च कफापहाः ॥ २ ॥ यदि कुप्यति वा पित्तं विरेकस्तत्र भेषजम् । दोषघ्नैरप्यशान्ते च गुल्मे शोणितमोक्षणम् ॥ ३ ॥ इति वातगुल्मचिकित्सा ॥

## अथ पित्तगुल्मचिकित्सा ।

अथ त्रिवृच्चूर्णम्—पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पातव्यं त्रिफलाम्बुना । विरेचनाय ससितं कम्पिल्लं च समाक्षिकम् ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादियोगः—द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् । सशर्करं वा विलिहेत्त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ॥१॥ अथ पथ्याद्यं घृतम्—रसेनाऽऽमलकेक्षूणां घृतपादं विपाचयेत् । पथ्यायाश्च पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥ १ ॥ अथ द्राक्षाद्यं घृतम्—द्राक्षामधुकखर्जूरं विदारीं सशतावरीम् । परूषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमिताम् ॥१॥ जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च । घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥२॥ साधयेत्तद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् । प्रयोगः पित्तगुल्मघ्नः सर्वगुल्मविकारनुत् ॥ ३ ॥ अथ पथ्यम्—शालिगोछागदुग्धं च पटोलं घृतमिश्रितम् । द्राक्षां परूषकं धात्रीं खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ पथ्यार्थं पैत्तिके गुल्मे बलातोयं च योजयेत् ॥ १ ॥ इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥

## अथ श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ।

स्नेहोपनाहनस्वेदैस्तीक्ष्णस्रंसनवस्तिभिः[1] । योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥ १ ॥ अथ तिलादिस्वेदः—तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च । श्लेष्मगुल्ममयस्पात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ १ ॥ अथ यवान्यादि—यवानीं चूर्णितां तक्रे बिडेन लवणीकृताम् । श्लेष्मगुल्मे पिबेद्वातमूत्रवर्चोनुलोमनम् ॥१॥ अथ क्षीरषट्पलं घृतम्—पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १ ॥ क्षीरप्रस्थेन तत्सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ २ ॥ अथ मिश्रकस्नेहः—त्रिवृता त्रिफला दन्ती दशमूलं पलोन्मितम् । जले चतुर्गुणे पक्त्वा

---

१ च. °नवस्तुभिः ।

चतुर्भागावशेषिते ॥ १ ॥ सर्पिरैरण्डतैलं च क्षीरं चैकत्र साधयेत् । संसिद्धो मिश्रकस्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥२॥ इति मिश्रकस्नेहः । अथ पथ्यम्— कुलत्थाञ्जीर्णशालींश्च षष्टीकान्यवजाङ्गलान् । मद्यं तैलं घृतं तक्रं कफगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ इति कफगुल्मचिकित्सा ॥

## अथ त्रिदोषगुल्मचिकित्सा ।

वरुणादिकषायस्तु गुल्मं दोषत्रयोत्थितम् । हन्ति हृत्पार्श्वशूलाढ्यं सोपद्रवमसंशयम् ॥ १ ॥ अथ शार्ङ्गधराद्वरुणादिक्काथः—वरुणो बकपुष्पश्च बिल्वापामार्गचित्रकाः । अग्निमन्थद्वयं शिग्रुद्वयं च बृहतीद्वयम् ॥ १ ॥ सैरेयकत्रयं मूर्वा मेषशृङ्गी किरातकः । अजशृङ्गी च बिम्बी च करञ्जश्च शतावरी ॥ २ ॥ वरुणादिगणक्काथः कफमेदोहरः स्मृतः । हन्ति गुल्मं शिरःशूलं तथाऽभ्यन्तरविद्रधीन ॥ ३ ॥ इति त्रिदोषगुल्माचिकित्सा ॥

## अथ रक्तगुल्मप्रतीकारः ।

पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्याः कार्यो यथाविधि । प्रस्निग्धस्विन्नकोष्ठाया योज्यं स्नेहविरेचनम् ॥ १ ॥ अथ शताह्वादिकल्कः—शताह्वाचिरिबिल्वत्वग्दारुभार्गीकणोद्भवः । कल्कः पीतो जयेद्गुल्मं तिलक्काथेन रक्तजम् ॥१॥ अथ तिलक्काथः—तिलक्काथो गुडघृतव्योषभार्गीरजोन्वितः । पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषितः ॥ १ ॥ अथ सुश्रुतात्तिलमूलादिचूर्णम्—तिलमूलं च शिग्रुं च ब्रह्मदण्डीयमूलकम् । मधुयष्टीत्रिकटुकैर्युतं चूर्णमुपासयेत् ॥ पुष्परोधे वातगुल्मे स्त्रीणां सद्यः सुखावहम् ॥ १ ॥ अथ भार्ग्यादिचूर्णम्—भार्गी कृष्णा करञ्जत्वग्ग्रन्थिकामरदारुजम् । चूर्णं तिलानां क्काथेन रक्तगुल्मरुजापहम् ॥१॥ अथ दन्त्यादिगुटिका—दन्तीहिङ्गुयवक्षारालाबुबीजकणागुडाः । स्नुहीक्षीरेण गुटिका सर्वेषां कर्षमात्रिका ॥ भक्षिता रक्तगुल्मघ्नी रुधिरस्रावकारिणी ॥१॥ अथार्कपुष्पयोगः—पक्वं तैलेऽर्कजं पुष्पं रुधिरस्रावकारि च ॥ १ ॥ अथ पलाशक्षारघृतम्—पलाशक्षारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिबेद्वधूः । यस्मिन्नवसरे क्षारतोयसाध्यघृतादिषु ॥ १ ॥ फेनोद्गमस्य निर्वृत्तिर्नष्टदुग्धसमाकृतिः । स एव तस्य पाकस्य कालो नेतरलक्षणः ॥ २ ॥ इति पलाशक्षारघृतम्* । अथ वृन्दान्मुण्ड्यादि—मुण्डीरोचनिकाचूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितम् । विदधीतास्र-

---

* अकल्कमेव घृतमेतत्पक्तव्यम् ।

---

१ ख. ङ. 'शूलाढ्यं सो' । च. 'शूलघ्नं सो' । २ ख. निर्व्यक्तिर्न' ।

गुल्मिन्यां मलसंरेचनाय च ॥ १ ॥ उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिर्वाऽसृग्दरे हितः । अतिप्रवृत्तमस्रं तु भिन्ने गुल्मे निवारयेत् ॥ २ ॥

इति रक्तगुल्मप्रतीकारः ।

## अथ सामान्यविधिः ।

अथ चित्रकादिक्वाथः—चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीक्वाथः परं हितः । शूलानाहविबन्धेषु सहिङ्गुबिडसैन्धवः ॥ १ ॥ अथ हिङ्ग्वादिचूर्णम्—हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठासटीवृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् । पथ्यापुष्करवेतसाम्लहपुषाजाज्यस्तदेभिः कृतं चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरस्य च ॥ १ ॥ आध्मानग्रहणीविकारगुदजान्गुल्मानुदावर्तकान्प्रत्याध्मानगदं तथाऽश्मरियुतं तूनीद्वयारोचकान् । ऊरुस्तम्भमतिभ्रमं च मनसो बाधिर्यमष्ठीलकां प्रत्यष्ठीलिकिकामथापहरते प्राक्पीतमुष्णाम्बुना ॥ २ ॥ हृत्कुक्षिवङ्क्षणकटीजठरान्तरेषु बस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च । शूलानि नाशयति वातबलासजानि हिङ्ग्वादि मान्यमिदमश्विनसंहितायाम् ॥ ३ ॥ अथ वृन्दाद्धिङ्गुनवकम्—हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बरूणि हरीतकी । श्यामा बिडं सैन्धवं च यवक्षारं महौषधम् ॥ १ ॥ यवक्वाथोदकेनैतद्घृतभृष्टं तु पाचयेत् । तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥ २ ॥ अथ भास्करलवणाद्यं चूर्णम्—सामुद्रलवणं ग्राह्यमष्टकर्षमितं बुधैः । एवं सौवर्चलं ग्राह्यं बिडसैन्धवधान्यकम् ॥ १ ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलं कर्षं जीरकपत्रकम् । नागकेसरतालीसमम्लवेतसकं तथा ॥ २ ॥ द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः । मरीचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ॥३॥ दाडिमस्य चतुष्कर्षं त्वगेला चार्धकर्षिका । एतच्चूर्णीकृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥ ४ ॥ शाणप्रमाणं देयं तु मस्तुतक्रसुरासवैः । वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षतम् ॥ ५ ॥ अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विबन्धं च भगंदरम् । शोथं शूलं श्वासकासमामदोषं च हृद्रुजम् ॥ ६ ॥ मन्दाग्निं नाशयत्येतद्दीपनं पाचनं परम् । सर्वलोकहितार्थाय भास्करेणोदितं पुरा ॥ ७ ॥ इति शार्ङ्गधरात् । अथ क्षारद्वयादि—क्षारद्वयानलव्योषनीलीलवणपञ्चकम् । चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ १ ॥ अथाग्निमुखरसः—हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा ज्ञेया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ यवानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी । चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ २ ॥ एतद्वातहरं चूर्णं

---

१ च. °दं दशास्रं ।

पीतमात्र प्रसन्नया। पिबेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥ ३ ॥ उदावर्तमजीर्णं च प्लीहानमुदरं तथा। अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम्। अर्शोहरो दीपनश्च शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥ ४ ॥ कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव क्षयनाशनः। चूर्णो ह्यग्निमुखो नाम्ना न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ ५ ॥ अथ काङ्कायनगुटिका—यवानी जीरकं धान्यं मरिचं गिरिकर्णिका। अजमोदोपकुञ्ची च चतुःशाणैः पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ हिङ्गुषट्शाणकं कार्यं शाणो लवणपञ्चकात्। त्रिवृच्चाष्टमितैः शाणैः प्रत्येकं कल्पयेत्सुधीः ॥ २ ॥ दन्ती शठी पौष्करं च विडङ्गं दाडिमं शिवा। चित्रोऽम्लवेतसः शुण्ठी शाणैः षोडशभिः पृथक् ॥ ३ ॥ बीजपूररसेनैषां गुटिकां कारयेद्बुधः। घृतेन पयसा चाम्लै रसैरुष्णोदकेन वा ॥ ४ ॥ पिबेत्काङ्कायनप्रोक्ता गुटिका गुल्मनाशिनी। मद्येन वातिकं गुल्मं गोक्षीरेण च पैत्तिकम् ॥ ५ ॥ मूत्रेण कफगुल्मं च दशमूलैस्त्रिदोषजम्। उष्ट्रीदुग्धेन नारीणां रक्तगुल्मं निवारयेत् ॥ ६ ॥ हृद्रोगं ग्रहणीशूलं कृमीनर्शांसि नाशयेत् ॥ ६ ॥ इति शार्ङ्गधरात्। अथ चिञ्चाक्षारादिशङ्खवटी—चिञ्चाक्षारं स्नुहीक्षारमर्कक्षारं पलं पलम्। द्विपलं शङ्खजं भस्म रामठं च पलार्धकम् ॥ १ ॥ लवणानि च सर्वाणि पलमात्राणि योजयेत्। क्षारद्वयं पलार्धं च सर्वमेकत्र योजयेत् ॥ २ ॥ जम्बीरकरसैर्मर्द्यमनलस्य दिनत्रयम्। भृङ्गराजस्य निर्गुण्ड्या मुण्ड्याश्चैव पृथग्द्रवैः ॥ ३ ॥ आर्द्रकस्य रसेनैव प्रत्येकं दिनमर्दितम्। बदरीबीजमात्रांस्तु वटकान्कारयेद्भिषक् ॥ ४ ॥ एकैकं भक्षयेत्प्रातः पञ्च गुल्मान्व्यपोहति। सर्वं शूलं निहन्त्याशु अजीर्णं च विषूचिकाम् ॥ ५ ॥ मन्दाग्निं नाशयेच्छीघ्रं पथ्यं तैलाम्लवर्जितम्। चिञ्चाशङ्खवटी नाम ग्रहणीरोगहृत्परा ॥ ६ ॥ अथ वज्रक्षारः—सामुद्रं सैन्धवं काचं यवक्षारं सुवर्चलम्। टङ्कणं स्वर्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ अर्कक्षीरैः स्नुहीक्षीरैः शोषयेदातपे त्र्यहम्। अर्कपत्रं लिपेत्तेन रुद्ध्वा भाण्डपुटे पचेत् ॥ २ ॥ तं क्षारं चूर्णयित्वाऽथ त्र्यूषणं त्रिफलारजः। क्षारार्धं योजयेत्सम्यगेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥ ३ ॥ जीरकं रजनीवह्निवकस्य समं ततः। वज्रक्षारमिमं शुद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥४॥ सर्वोदरेषु गुल्मेषु शूले शोफे च योजयेत्। अग्निमान्द्ये त्वजीर्णे च भक्षेन्निष्कद्वयं तथा ॥५॥ वाताधिके जलैः कोष्णैर्घृतैः पित्ताधिके हितः। कफे गोमूत्रसंयुक्त आरनालैस्त्रिदोषनुत् ॥६॥ अथ योगसागराच्छङ्खद्रावः—प्रस्थं जम्बीरनीरं बदरपरिमितं काकतुण्डस्य मूलं कर्षार्धं स्वर्जिकायास्त्रिपटुपलयुतं नव्यसारं पलार्धम्। तत्सर्वं सूर्यतापे

---

१ च. पलद्वयम्। २ च. पलांशं।

मुनिदिनयुगुलं काचकुप्यां निधाय हन्याद्गुल्मं सुतीव्रं जठरमलरुजं शङ्ख-द्रावसंज्ञः ॥ १ ॥ इति शङ्खद्रावः ॥ अथान्यः शङ्खद्रावः—फटकीपलमेकं च सैन्धवं पलमेव च। द्विपलं च यवक्षारं द्विपलं नवसागरम् ॥ १ ॥ चतुष्पलं सुराक्षारं पलार्धं कासिसं तथा। डमरूयन्त्रयोगेण चुल्ल्यां वै बदरीन्धनैः ॥२॥ साधयेल्लाघवाच्चूर्णं शङ्खद्रावरसं परम्। गुल्मादिसर्वरोगेषु देयः सर्वसुखप्रदः ॥ ३ ॥ अन्यश्च—सैन्धवं च यवक्षारं नव्यसारं तथैव च। प्रत्येकं द्विपलं ग्राह्यं सुराक्षारं चतुष्पलम् ॥१॥ फटकीपलमेकं च पलार्धं कासिसं तथा। सर्वमेकत्र संयोज्य डमरूयन्त्रमध्यगे ॥ २ ॥ चुल्ल्यां प्ररोहयेत्तत्तु ज्वालयेत्खदिरेन्धनैः। द्रावितं तत्समादाय तेजोरूपं जलप्रभम् ॥ ३ ॥ द्रावयेदखिलान्धातून्वराटांश्च न संशयः। शङ्खद्रावरसो नाम गुल्मोदरहरः परः ॥ ४ ॥ इति शङ्खद्रावः ॥ अथ क्रव्यादरसः—द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत्। पारदं पल-मानेन मृतशुल्बायसी पुनः ॥ १ ॥ कर्षमानेन संमिश्र्य पश्चाङ्कुलदले क्षिपेत्। ततो विचूर्ण्य यत्नेन निक्षिप्याऽऽयसपात्रके॥२॥ चुल्ल्यां निवेश्य यत्नेन चाल-येन्मृदुवह्निना। पात्रे पात्रे हि जम्बीररसं तत्र प्रचारयेत् ॥ ३ ॥ पञ्चकोलस-मुद्भूतैः कषायैः साम्लवेतसैः। भावनाः खलु दातव्याः पञ्चाशत्प्रमितास्तथा ॥ ४ ॥ भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत्। तदर्धं पञ्चलवणैः सर्वसाम्यम-रीचकैः ॥ ५ ॥ सप्तधा भावयेत्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा। ततः संशोष्य संपेष्य कूपिकाभ्यन्तरे क्षिपेत् ॥ ६ ॥ अत्यन्तगुरुभोज्यानि गुरुमांसान्यनेकशः। भक्षे-च्चाऽऽकण्ठपर्यन्तं ततो देयो रसोत्तमः॥ ७ ॥ चतुर्वल्लमितो देयस्तक्रैः सलवणै-रपि। भुक्तं जीर्यति तत्क्षिप्रं जायते दीपनं परम् ॥८॥ रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्थानभैरवैः। सिंहलक्षोणिपालाय भूरिमांसभुजे तथा॥ ततः क्रव्या-दयं प्रोक्तो दृढं प्रत्ययकारकः॥ ९ ॥ कुर्याद्दीपनमुद्धतं पवनजं देहे परं शोषणं तुन्दस्थौल्यनिबर्हणो गरहरो दुष्टव्रणार्तिप्रणुत्। कासश्वासविनाशनो ग्रहणि-काविध्वंसनः स्रंसनो गुल्मप्लीहजलोदरोपशमनः क्रव्यादनामा रसः॥ १० ॥ विश्वहिङ्गुबिडैः सार्धं क्रव्यादो भक्षितो रसः। गुल्मानशेषान्प्लीहानं विद्रधी-नपि नाशयेत् ॥ ११ ॥ इति क्रव्यादः ॥ अथ गदनिग्रहाच्चविकासवः—चवि-कायास्तुलार्धं तु तदर्धं चित्रकस्य च। वाप्पिका पुष्करं मूलं पद्मग्रन्था हपुषा शटी ॥ १ ॥ पटोलमूलत्रिफलायवानीकुटजत्वचः। विशाला धान्यकं रास्ना दन्ती दशपलोन्मिता ॥ २ ॥ कृमिघ्नमुस्तमञ्जिष्ठादेवदारुकटुत्रिकम्। भागान्प-ञ्चपलानेतानष्टद्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ ३ ॥ द्रोणशेषे रसे पूते देयं गुडशतत्रयम्।

---

१ च. दृष्टप्रत्ययकारकः।

धातक्या विंशतिपलं चातुर्जातं पलाष्टकम् ॥ ४ ॥ लवङ्गव्योषकङ्कोलं पलिकानि प्रकल्पयेत् । निदध्यान्मासमेकं तु घृतभाण्डे सुसंस्कृते ॥ ५ ॥ चतुष्पलां पिबेन्मात्रां प्रातः पित्तं नियच्छति । सर्वगुल्मविकारांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥ ६ ॥ प्रतिश्यायं क्षयं कासमष्ठीलां वातशोणितम् । उदराण्यष्टादिं च चविकाख्यो महासवः ॥ ७ ॥ इति चविकासवः ॥ अथ कुमार्यासवः—कुमार्याश्च रसद्रोणे गुडं पलशतं तथा । तुलाङ्घ्रिसंख्यां विजयां क्वाथयेत्तज्जलार्मणे ॥१॥ चतुर्थांशावशेषे तु पूते तस्मिन्निधापयेत् । मधुनश्चाऽऽढकं दत्त्वा धातक्या द्विपलाष्टकम् ॥ २ ॥ स्निग्धभाण्डे विनिक्षिप्य कल्कं चैव प्रदापयेत् । जातीफलं लवङ्गं च कक्कोलं च कबाबकम् ॥ ३ ॥ जटिलाचव्यचित्रं च जातीपत्री सकर्कटम् । अक्षं पुष्करमूलं च प्रत्येकं च पलं पलम् ॥४॥ मृतं शुल्वं तथा लोहं शुक्तिमात्रं प्रदापयेत् । भूम्यां वा धान्यराशौ वा स्थापयेद्दिनविंशतिम् ॥ ५ ॥ तमुद्धृत्य पिबेन्मात्रां यथा चाग्निबलाबलम् । पञ्चकासं तथा श्वासं क्षयरोगं च दारुणम् ॥६॥ उदराणि तथाऽष्टौ च षडर्शांसि च नाशयेत् । वातव्याधिमपस्मारमन्यान्रोगान्सुदारुणान् ॥ ७ ॥ जाठरं कुरुते दीप्तं कोष्ठशूलं च नाशयेत् । गुल्माष्टकं नष्टपुष्पं नाशयेदेकपक्षतः ॥ कुमारिकासवो ह्येष बृहस्पतिविनिर्मितः ॥ ८ ॥ इति कुमार्यासवः ॥ अथ हिङ्ग्वादिघृतम्—हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बरूणि हरीतकी । श्यामा विडं सैन्धवं च यवक्षारं महौषधम् ॥ १ ॥ यवक्वाथोदकेनैतद्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥ २ ॥ अथ दधिकादिघृतम्—विडदाडिमसिन्धूत्थहुतभुग्व्योपजीरकैः । हिङ्गुसौवर्चलक्षारचुक्रवृक्षाम्लवेतसैः ॥ १ ॥ बीजपूररसोपेतैः सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् । साधितं दधिकं नाम्ना गुल्महृत्प्लीहनुत्परम् ॥२॥ अथ वृन्दात्रायमाणादि—जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणं चतुष्पलम् । पञ्चभागान्वितैः कल्कैः संयोज्यं चैव कार्पिकैः ॥ १ ॥ रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा । द्राक्षा तामलकी वीरा जीवन्ती चन्दनोत्पलम् ॥ २ ॥ रसस्याऽऽमलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च । पलानि पृथगष्टाष्टौ सम्यग्दत्त्वा विपाचयेत् ॥३॥ पित्तगुल्मं रक्तगुल्मं विसर्पं पित्तजं ज्वरम् । हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्घृतोत्तमम् ॥ ४ ॥ अथ सामुद्रादिवर्तिः—वातवर्चोनिरोधेषु सामुद्रार्द्रकसर्षपैः । कृत्वा पायौ विधातव्या वर्तयो मरिचान्वितैः ॥ १ ॥

## अथ रसाः ।

अथाऽऽदौ नाराचो रसः—शुद्धसूतं समं गन्धं जेपालं त्रिफलासमम् । त्रिकटुं पेषयेत्क्षौद्रमिश्रं गुल्मं लिहन्हरेत् । उष्णोदकं पिबेच्चानु नाराचोऽयं रसो-

त्तमः ॥ १ ॥ इति नाराचो रसः । अथ वडवानलरसः—शुद्धसूतं समं गन्धं मृतं ताम्राभ्रटङ्कणम् । सामुद्रं च यवक्षारं स्वर्जिसैन्धवनागरम् ॥ १ ॥ अपामार्गस्य च क्षारं पालाशं वत्सनाभकम् । प्रत्येकं सूततुल्यं स्याच्चणकाम्लेन मर्दयेत् ॥ २ ॥ हस्तिकन्याद्रवैश्चाहो आर्द्रयुक्तं पुटेल्लघु । माषैकं भक्षयेन्नित्यं रसोऽयं वडवानलः ॥ सर्वं गुल्मं निहन्त्याशु ग्रहणीं च विशेषतः ॥ ३ ॥ इति वडवानलरसः । अथ गुल्मकुठारो रसः—नागवङ्गाभ्रकं कान्तं समं ताम्रं समांशकम् । जम्बीरस्वरसैर्घृष्टा वटी गुञ्जाप्रमाणिका ॥१॥ मधुनाऽऽर्द्रकनीरेण क्षारयुग्मेण सेविता । अजीर्णमाम्लं गन्धं च हृत्पार्श्वोदरशूलके ॥ नाम्ना गुल्मकुठारोऽयं सर्वगुल्मान्व्यपोहति ॥ २ ॥ अथ काश्यपान्मदेभसिंहसूतो रसः—रसगन्धवराटताम्रशङ्खं विषवङ्गाभ्रककान्ततीक्ष्णमुण्डम् । अहिहिङ्गुलटङ्कणं समांशं सकलं तत्त्रिगुणं पुराणकिट्टम् ॥ १ ॥ पशुमूत्रविशोधितं सु(तु)भृष्टा त्रैफलाभृङ्गरजार्द्रकोत्थनीरैः । सुविशोष्य वरामृतालिवासास्वरसैरष्टगुणैः पुनर्नवोत्थैः ॥ २ ॥ पृथगग्निकृतं घनं विपाच्य गुटिका गुञ्जयुता निजानुपानैः । ज्वरपाण्डुतृपास्रपैत्त्यगुल्मक्षयकासस्वरमग्निसादमूर्छाः ॥ ३ ॥ पवनादिषु दुस्तराष्टरोगान्सकलं पित्तहरं मदावृतं च । बहुना किमसौ यथार्थनामा सकलव्याधिहरो मदेभसिंहः ॥ ४ ॥ अथ प्रवालपञ्चामृतरसः—प्रवालमुक्ताफलशङ्खशुक्तिकपर्दिकानां च समांशभागम् । प्रवालमात्रं द्विगुणं प्रयोज्यं सर्वैः समांशं रविदुग्धमेव ॥ १ ॥ एकीकृतं तत्खलु भाण्डमध्ये क्षिप्त्वा मुखे बन्धनमत्र योज्यम् । पुटं विदध्यादतिशीतले च उद्धृत्य तद्भस्म क्षिपेत्करण्डे ॥ २ ॥ नित्यं द्विवारं प्रतिपाकयुक्तं वल्लप्रमाणं हि नरेण सेव्यम् । आनाहगुल्मोदरप्लीहकासश्वासाग्निमान्द्यान्कफमारुतोत्थान् ॥ ३ ॥ अजीर्णमुद्गारहृदामयघ्नं ग्रहण्यतीसारविकारनाशनम् ॥ ४ ॥ मेहामयं मूत्ररोगं मूत्रकृच्छ्रं तथाऽश्मरीम् । नाशयेन्नात्र संदेहः सत्यं गुरुवचो यथा ॥ ५ ॥ पथ्याश्रितं भोजनमादरेण समाचरेन्निर्मलचित्तवृत्त्या । प्रवालपञ्चामृतनामधेयो योगोत्तमः सर्वगदापहारी ॥ ६ ॥ इति रसाः ।

## अथ पथ्यापथ्यम् ।

संवत्सरसमुत्पन्नाः कलमा रक्तशालयः । खण्डं कुलत्थयूषश्च धन्वमांसरसः सुराः ॥ १ ॥ गवामजायाश्च पयो मृद्वीका च परूषकम् । तक्रमेरण्डतैलं च लशुनं बालमूलकम् ॥ २ ॥ पत्तूरो वास्तुकं शिग्रु मातुलुङ्गं हरीतकी । वातानुलोमनं चैव पथ्यं गुल्मे नृणां भवेत् ॥ ३ ॥ माषादयः शिम्बिधान्ये शूकधान्ये

यवादयः । वल्लूरं मूलकं मत्स्यं मधुराणि फलानि च ॥ ४॥ अधोवायुशकृन्मूत्रश्रमश्वासाश्रुधारणम् । वमनं जलपानं च गुल्मरोगी परित्यजेत् ॥ ५ ॥

इति पथ्यापथ्यम् । इति गुल्मरोगचिकित्सा ।

---

## अथातो हृद्रोगनिदानम् ।

अत्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्तैः श्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः । संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह—दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः । हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते॥१॥ अथ वातिकमाह—आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा । निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥१॥ अथ पैत्तिकमाह—तृष्णोष्णदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः । धूमायनं च मूर्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम् । माधुर्यमपि चाऽऽस्यस्य बलासो वर्तते हृदि ॥ १ ॥ अथ त्रिदोषकृमिजयोर्मिलितमेव लक्षणमाह—विद्यात्त्रिदोषमप्येवं सर्वलिङ्गहृदामयम् । त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ॥ १ ॥ तिलक्षीरगुडाद्यैश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते । मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति ॥ २ ॥ तत्क्लेदात्कृमयश्चाथ भवन्त्युपहतात्मनः । तीव्रार्तितोदं कृमिजं तद्दोषत्रयसंभवम् ॥ ३ ॥ उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः । अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत् ॥ ४ ॥ क्लोमज्वरः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः । क्रिमिजे तु कृमीणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते मताः ॥ ५ ॥ इति हृद्रोगनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

अथ वातहृद्रोगः—वातोपसृष्टे हृदये वामयेत्स्निग्धमातुरम् । द्विपञ्चमूलीक्वाथेन सस्नेहलवणेन वा ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिचूर्णम् । पिप्पल्येला वचा हिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् । सौवर्चलमथो शुण्ठी दीप्यश्चेति विचूर्णितम् ॥ १ ॥ फलधान्याम्लकौलत्थदधिमद्यासवादिभिः । पाययेच्छुद्धदेहस्य वातहृद्रोगशान्तये ॥ २ ॥ अथ पुष्करमूलाद्यं चूर्णम्—सपुष्कराख्यं फलपूरमूलं महौषधं शट्यभयासुकल्कः । क्षीराम्लसर्पिर्लवणैर्विमिश्रः स्याद्वातहृद्रोगहरो नराणाम् ॥ १ ॥ इति वातहृद्रोगः ।

## अथ पित्तहृद्रोगः ।

अथ श्रीपर्ण्यादियोगः—श्रीपर्णी मधुकं क्षौद्रं सितागुडजलैर्वमेत् । पित्तो-

पत्रष्टे हृदये सिञ्चेत मधुरैः शृतैः ॥ १ ॥ अथ शीतादि—शीताः प्रदेहाः परिषेचनं च तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे । द्राक्षासिताक्षौद्रपरूषकैः स्याच्छुद्धे च पित्तापहमन्नपानम् ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादिचूर्णम्—हारहूराहरीतक्यो-स्तुल्यं शर्करया रजः । पीतं हिमाम्बुना हन्ति पित्तहृद्रोगमञ्जसा ॥ १ ॥ अथार्जुनादिचूर्णम्—अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं पित्तहृदार्तिजित् । सितया पञ्चमूलया वा बलया मधुकेन वा ॥ १ ॥ अथ वृन्दात्कसेरुकादिसर्पिः—कसेरुकाशैवलशृङ्गबेरप्रपौण्डरीकं मधुकं विसं च । ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तहृदामयघ्नम् ॥ १ ॥ इति पित्तहृद्रोगः ।

## अथ कफहृद्रोगः ।

हृद्रोगे कफजे स्विन्नं सुवान्तं लङ्घितं नरम् । कफघ्नैर्भेषजैर्युञ्ज्याज्ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ॥ १ ॥ अथ त्रिवृताद्यौ चूर्णकाथौ—त्रिवृत्सटीबलारास्नाशु-ण्ठीपथ्याः सपौष्कराः । चूर्णिता वा शृता मूत्रे पातव्याः कफहृद्गदे ॥ २ ॥ अथैलादि—सूक्ष्मैला मागधीमूलं पटोलं सर्पिषा सह । नाशयेदाशु हृद्रोगं कफजं सपरिग्रहम् ॥ १ ॥ इति कफहृद्रोगः ।

## अथ त्रिदोषहृद्रोगः ।

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नं तु सर्वेषु हितं विधेयम् । चूर्णानि सर्पींषि च वक्ष्यमाणान्यत्र प्रयोज्यानि भिषग्भिराशु ॥ १ ॥

इति त्रिदोषहृद्रोगः ।

## अथ कृमिजहृद्रोगः ।

हृद्रोगे कृमिजे कार्यं लङ्घनं चापतर्पणम् । पश्चात्कृमिहरं कर्म कृमिरोगो-क्तमाचरेत् ॥ १ ॥ कृमिजे च पिबेन्मूत्रं विडङ्गामयसंयुतम् । हृदि स्थिताः पतन्त्येव ह्यसाध्याः कृमयो नृणाम् ॥ २ ॥ इति कृमिजहृद्रोगः ।

## अथ सामान्यहृदामयप्रतीकारः ।

पवनारिजटा द्विपलाष्टगुणे सलिले पचिता यवजेन युतम् । कथनं हृदयो-द्भवपार्श्वतटीकटिशूलविदारणसिंहनखम् ॥ १ ॥ अथ दशमूलादिक्काथः—दशमूलकषायस्तु लवणक्षारसंयुतः । पीतो निहन्ति सहसा हृदामयमसंशयम् ॥ १ ॥ अथ पुष्करादिक्काथः—क्काथः कृतः पुष्करमातुलुङ्गपलाशपूतीकशटी-सुराह्वैः । सनागराजाजिवचायवाह्वसक्षार उष्णो लवणश्च पेयः ॥ १ ॥ अथ

---

१ च. 'श्र्वकटीक' ।

हिङ्ग्वादिचूर्णम्—हिङ्गूग्रगन्धाबिडविश्वकृष्णाकुष्ठामयाचित्रकयावशूकम् । पिबेत्ससौवर्चलपुष्कराढ्यं यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥ १ ॥ अथ पुष्कराद्यं चूर्णम्—चूर्णं पुष्करमूलस्य मधुना सह लेहयेत् । हृल्लासश्वासकासघ्नं हृदामयहरं परम् ॥ १ ॥ अथ ककुभाद्यं चूर्णम्—घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबेत्सचूर्णं ककुभत्वचोत्थम् । हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं जित्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १ ॥ अथैणशृङ्गभस्मयोगः—शरावसंपुटे दग्ध्वा शृङ्गं हरिणजं पिबेत् । गव्येन सर्पिषा पिष्टं हृच्छूलं नश्यति ध्रुवम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दात्कटुकादि—पिष्ट्वा वा कटुका पेया सयष्टीका सुखाम्बुना । जीर्णज्वरं रक्तपित्तं हृद्रोगं च व्यपोहति ॥ १ ॥ अथ घृतानि । अथाऽऽदौ बल्लभघृतम्—शतार्धमभयानां तु सौवर्चलपलद्वयम् । पचेत्कल्कैर्घृतप्रस्थं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ घृतं वल्लभकं नाम्ना श्रेष्ठं हृद्रोगनाशनम् ॥ १ ॥ अथ यष्ट्यादिघृतम्—यष्टीनागबलोदीच्यार्जुनैः सर्पिः सुसाधितम् । हृद्रोगक्षयपित्तास्रश्वासकासज्वरार्तिजित् ॥ १ ॥ इति घृतानि । अथ वृन्दात्पुनर्नवादितैलम्—पुनर्नवादारुसपञ्चमूलरास्नायवाङ्कोलकपित्थबिल्वम् । पक्त्वा जले तेन पचेच्च तैलमभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्गदघ्नम् ॥ १ ॥ अथ रसाः । तत्राऽऽदौ त्रिनेत्रो रसः—रसगन्धाभ्रभस्मानि पार्थवृक्षत्वगम्बुना । एकविंशतिधा घर्मे भावितानि विधानतः ॥ १ ॥ माषमात्रमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् । वातजं पित्तजं श्लेष्मसंभूतं वा त्रिदोषजम् । कृमिजं चापि हृद्रोगं निहन्त्येव न संशयः ॥ २ ॥ अथ हृदयार्णवरसः—सूतार्कगन्धं क्काथेन वराया मर्दयेद्दिनम् । काकमाच्या वटीं कृत्वा चणमात्रां तु भक्षयेत् । हृदयार्णवनामाऽयं हृद्रोगदलनो रसः ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—शालिमुद्गा यवा मांसं जाङ्गलं मरिचान्वितम् । पटोलं कारवेल्लं च पथ्यं प्रोक्तं हृदामये ॥१॥ तैलाम्लतक्रगुर्वन्नकषायश्रममातपम् । रोषं स्त्रीनर्म[1] चिन्तां वा भाष्यं हृद्रोगवांस्त्यजेत् ॥ २ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

## अथोरोग्रहनिदानम् ।

अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् । सास्रं मांसं यकृत्प्लीह्नोः सद्यो वृद्धिं यदा गतम् ॥ १ ॥ उरोग्रहं तदा कुक्षौ कुरुतः कफमारुतौ । सस्तम्भं सज्वरं घोरं रूक्षं स्पर्शासहं गुरुम् ॥ २ ॥ आध्मानं[2] कुक्षिहृत्कण्ठे वातविण्मूत्ररोधताः । तन्द्रारोचकशूलानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ३ ॥

इत्युरोग्रहनिदानम् ।

---

१ च. स्त्रीमर्म । २ ख. ग. 'ध्मानात्कुक्षिहृच्छोफता' ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

अत्राऽऽशु स्वेदनं युक्त्या वमनं रक्तमोक्षणम् । तीक्ष्णैर्निरूहणं चैकं क्रमाल्लङ्घनमाचरेत् ॥ १ ॥ पुत्रजीवकशिग्रुत्वक्सूर्यावर्तबलोद्भवाः । रसा एकैकशः कोष्णा द्विशो वा रामठाश्रिताः ॥ २ ॥ सपञ्चलवणाः पेयास्त्रिवृद्गुडसुकल्किताः । तन्निवृत्तौ यथालाभं मूत्रतैलसुरासवैः ॥ ३ ॥ चव्याम्लवेतसक्षारसरामठसचित्रकान् । पिबेत्तैलारनालाभ्यामुरोग्रहनिवृत्तये ॥ ४ ॥ यो वा नरस्यात्र कृतस्य कर्मणो विधिर्विरुद्धो न भवेन्मनागपि । यथाबलं वीक्ष्य च शुद्धविग्रहं तथाविधं पथ्यमपि प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

इत्युरोग्रहचिकित्सा श्रीहरिश्चन्द्रस्य ।

---

## अथातो मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनृत्यद्रुतपृष्ठयानात् । आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणामिहाष्टौ ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह—पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ । मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ १ ॥ अथ वातजमाह—तीव्रा हि रुग्वङ्क्षणबस्तिमेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ॥ १ ॥ अथ पित्तजमाह—पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—बस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोफौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥ अथ त्रिदोषजमाह—सर्वाणि रूपाणि च संनिपाताद्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥ १ ॥ अथ शल्यजमाह—मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च । मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशवेदनम् । वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ १ ॥ अथ पुरीषजमाह—शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः । आध्मानं वातशूलं च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ १ ॥ अथाश्मरीजमाह—अश्मरीषु तु तत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् ॥ १ ॥ अथ शुक्रजमाह—शुक्रदोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधारिते । सशुक्रं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्बस्तिमेहनशूलवान् ॥ १ ॥ अथावान्तरभेदमाह—अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभवलक्षणे । शर्कराया विशेषं तु शृणु कीर्तयतो मम ॥ १ ॥ पच्यमानाऽश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना । विमुक्तकफसंधाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥ २ ॥

---

१ च. 'रीहेतुत' ।

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षौ वह्निश्च दुर्बलः । तथा भवति मूर्छा च मूत्रकृच्छ्रं च दारुणम् ॥ ३ ॥ इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

## अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

अथाऽऽदौ वातमूत्रकृच्छ्रम्—अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहबस्तिस्वेदोपनाहोत्तरबस्तिसेकान् । स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान्दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥ अमृता नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् । निष्क्वाथ्य प्रपिबेत्क्वाथं मूत्रकृच्छ्रे समीरजे ॥ २ ॥ इति वातकृच्छ्रम् ।

## अथ पित्तकृच्छ्रम् ।

सेकावगाहाः शिशिरप्रदेहाः श्रेष्ठो विधिर्बस्तिपयोविरेकाः । द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतं च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ १ ॥ अथ तृणपञ्चमूलक्वाथपयसी—कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम् । पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं बस्तिविशोधनम् । एतत्सिद्धं पयः पीतं मेढ्रगं हन्ति शोणितम् ॥ १ ॥ अथ शतावर्यादिक्वाथः—शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकसेरुकाणाम् । क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिबेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥ अथ हरीतक्यादिक्वाथः—हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् । क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे॥१॥अथोर्वारुकबीजयोगः—उर्वारुबीजं मधुकं सदार्वि पित्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन । दार्वीं तथैवाऽऽमलकीरसेन समाक्षिकां पित्तकृतेऽथ कृच्छ्रे ॥ १ ॥ अथ वृन्दान्मन्थादियोगः—मन्थं पिबेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं पयो वाऽर्धसिताप्रयुक्तम् । धात्रीरसं चेक्षुरसं पिबेद्वा कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादि—द्राक्षासितोपलाकल्कं कृच्छ्रघ्नं मस्तुना युतम् । पिबेद्वा कामतः क्षीरमुष्णं गुडसमन्वितम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दान्नारिकेलादि—नारिकेलजलं योज्यं गुडधान्यसमन्वितम् । सदाहं मूत्रकृच्छ्रं च रक्तपित्तं निहन्ति च ॥ १ ॥ अन्यच्च—रक्तस्य नारिकेलस्य जलं कतकसंयुतम् । शर्करैलासमायुक्तं मूत्रकृच्छ्रहरं विदुः ॥ १ ॥ अथ शतावर्यादिसर्पिः—शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारिकेक्ष्वामलकल्कसिद्धम् । सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ १ ॥

इति पित्तकृच्छ्रम् ।

## अथ श्लेष्मकृच्छ्रम् ।

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहः । तक्रं च तिक्तोषणसिद्धतैलं बस्तिश्च शस्तः कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥ अथ मूत्रादियोगः—मूत्रेण

सुरया वाऽपि कदलीस्वरसेन वा। कफकृच्छ्रविनाशाय सूक्ष्मां पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत् ॥ १ ॥ अथ तक्रादियोगो वृन्दात्—तक्रेण युक्तं सितवारुणस्य बीजं पिबेत्कृच्छ्रविघातहेतोः। पिबेत्तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥

इति श्लेष्मकृच्छ्रम्।

## अथ त्रिदोषकृच्छ्रम्।

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु कृच्छ्रे यथाबलं कर्म समीक्ष्य कार्यम्। तत्राधिके प्राग्वमनं कफे स्यात्पित्ते विरेकः पवने तु बस्तिः ॥ १ ॥ अथ बृहत्यादिक्वाथः—बृहतीधावनीपाठायष्टीमधुकलिङ्गकान्। पक्त्वा क्वाथं पिबेन्मर्त्यः कृच्छ्रे दोषत्रयोद्भवे ॥ १ ॥ अथ शतावर्यादिक्वाथः—शतावर्यास्तु मूलानां निष्क्वाथःससितामधुः। मूत्रदोषं निहन्त्याशु वातपित्तकफोद्भवम् ॥ १ ॥ अथ गुडदुग्धयोगः—गुडेन मिश्रितं दुग्धं कदुष्णं कामतः पिबेत्। मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करावातरोगनुत् ॥ १ ॥ इति त्रिदोषजमूत्रकृच्छ्रम्।

## अथाभिघातमूत्रकृच्छ्रम्।

मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्थे वातकृच्छ्रक्रिया हिता। पञ्चवल्कलमृल्लेपः कवोष्णोऽत्र प्रशस्यते ॥ १ ॥ अथ मन्थादियोगः—मन्थं पिबेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं पयो वाऽर्धसिताप्रयुक्तम्[1]। धात्रीरसं चेक्षुरसं पिबेद्वाऽभिघातकृच्छ्रे मधुना विमिश्रम् ॥ १ ॥ इत्यभिघातकृच्छ्रम्।

## अथ शुक्रविबन्धजकृच्छ्रम्।

कृच्छ्रे शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम्। सक्षीरं ससितं सर्पिर्मद्यं[2]चापि प्रपिबेन्नरः ॥ १ ॥ शुक्रदोषविशुद्ध्यर्थं समदां प्रमदां श्रयेत्। तृणपञ्चकमूलेन सिद्धं सर्पिः पिबेदपि ॥ १ ॥ लेहं शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतुसमाक्षिकः। बलाहिङ्गुयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः। मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं परम्।

इति वृन्दात्।

## अथ शकृद्विघातजं कृच्छ्रम्।

स्वेदचूर्णक्रियाभ्यङ्गबस्तयः स्युः पुरीषजे। कृच्छ्रे तत्र विधिः कार्यः सर्वः शुक्रविबन्धजित् ॥ १ ॥ अथ गोक्षुरादिक्वाथः—क्वाथो गोक्षुरबीजानां यवक्षारयुतः सदा। मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जातं पीतः शीघ्रं निवारयेत् ॥ १ ॥

इति शकृद्विघातजं कृच्छ्रम्।

---

१ क. प्रयोगः। २ ख. सर्पिर्मन्तव्यं। ३ क. ग. हलः।

# अथाश्मरीजं कृच्छ्रम् ।

अश्मरीजे मूत्रकृच्छ्रे स्वेदाद्या वातजित्क्रिया । पाषाणभेदक्वाथस्तु कृच्छ्रमश्मरिजं जयेत् ॥ १ ॥ अथैलादि—एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः । शृतं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करं साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥

इत्यश्मरीजं कृच्छ्रम् ।

# अथ सामान्यविधिः ।

अथ त्रिकण्टकादिक्वाथो गदनिग्रहात् । त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाशदुरालभापर्पटभेदपथ्याः । निघ्नन्ति पीता मधुनाऽश्मरीकां संप्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥१॥ अथ पाषाणभेदादिः—पाषाणभेदस्त्रिवृता च पथ्या दुरालभा पुष्करगोक्षुरं च । पलाशशृङ्गाटककर्कटीजबीजं कषायः सुनिरुद्धमूत्रे ॥ १ ॥ अथ समूलगोक्षुरादिः—समूलगोक्षुरक्वाथः सितामाक्षिकसंयुतः । नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथा चोष्णसमीरणम् ॥ १ ॥ अथ यवादिर्वृन्दात्—यवोरुबूकस्तृणपञ्चमूलीपाषाणभेदैः सशतावरीभिः । कृच्छ्रेषु गुल्मेष्वभयाविमिश्रैः कृतः कषायो गुडसंप्रयुक्तः ॥१॥ अथैलादियोगः—एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनां चूर्णानि तण्डुलजलैर्लुलितानि पीत्वा । यद्वा गुडेन सहितान्यवलेह्य धीमानासन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ १ ॥ अथ क्षाराणां प्रयोगः—अङ्कोलतिलकाष्ठानां क्षारः क्षौद्रेण संयुतः । दधिवार्यनुपानेन मूत्ररोधं नियच्छति ॥ १ ॥ सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रनिवारणः । निदिग्धिकारसो वाऽपि सक्षौद्रः कृच्छ्रनाशनः ॥ २ ॥ यवक्षारसमायुक्तं पिबेत्तक्रं च कामतः । मूत्रकृच्छ्रविनाशाय तथैवाश्मरिनाशनम् ॥ २ ॥ माषमेकं यवक्षारं कूष्माण्डस्वरसं पलम् । शर्कराकर्षसंयुक्तं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ४ ॥ अथ वृन्दाद्दाडिमादियोगः—दाडिमाम्लयुतां हृद्यां शुण्ठीजीरकसंयुताम् । पीत्वा सुरां सलवणां मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ॥ १ ॥ अथोर्वारुबीजकल्कं वृन्दात्—उर्वारुबीजकल्कं च श्लक्ष्णं पिष्ट्वाऽक्षसंमितम् । धान्याम्ललवणैः पेयं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ १ ॥ अथ त्रिफलादिकल्कः—त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् । वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥ १ ॥ अथैलादिः—पिबेन्मद्येन सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा । शितिवारकबीजं वा तक्रे श्लक्ष्णं च चूर्णितम् ॥ १ ॥ अथ हरिद्रादिः—हरिद्रागुडकर्षैकं चाऽऽरनालेन वा पिबेत् । वन्ध्याकर्कोटिकाकन्दं भक्षेत्क्षौद्रसितायुतम् । अश्मरीं हन्ति नो चित्रं रहस्यं हि शिवोदितम् ॥ १ ॥ अथ योगसारादेलादि—एलागोक्षुरयोश्चूर्णं शिशोर्देयं मधुप्लुतम् । मूत्रकृच्छ्रापहः क्वाथः

पेयस्तन्मूलवारिणा ॥ १ ॥ गोक्षुरजस्तथा क्राथो यवक्षारयुतः शुभः । सर्वकृच्छ्रविनाशाय शिलाजतुयुतोऽथ वा ॥ २ ॥ अथ खर्जूरादिचूर्णम्—खर्जूरामलबीजानि पिप्पली च शिलाजतु । एलामधुकपाषाणं चन्दनोर्वारुबीजकम् ॥ १ ॥ धान्यकं शर्करायुक्तं पातव्यं ज्येष्ठवारिणा । अङ्गदाहं लिङ्गदाहं गुदवङ्क्षणशुक्रजम् ॥ शर्कराश्मरिशूलघ्नं बल्यं वृष्यकरं परम् ॥ २ ॥ अथेक्षुरसादियोगः—भ्रष्टेक्षुस्वरसं ग्राह्यमाखुविड्विहितं पिबेत् । नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि सद्य एव न संशयः ॥ १ ॥ अथ कुटजयोगः—पिष्ट्वा गोपयसा श्लक्ष्णं कुटजस्य त्वचं पिबेत् । तेनोपशाम्यते क्षिप्रं मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणम् ॥ १ ॥ अथ त्रिकण्टकाद्यं घृतम्—त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरुककर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम् । सर्पिर्गुडार्धांशयुतं प्रपेयं कृच्छ्राश्मरीमूत्रविघातहारि ॥ १ ॥ अथ शतावरीघृतम्—घृतप्रस्थं शतावर्या रसस्यार्धाढकं पचेत् । अजाक्षीरेण संयुक्तं चतुष्प्रस्थान्वितेन तु ॥ १ ॥ द्विगोक्षुरामृतानन्ताकासकण्टकिनीरसान् । कुडवार्धं पृथग्दत्त्वा पिष्टैर्यष्टिकटुत्रयम् ॥ २ ॥ श्वदंष्ट्राफलिनीदुग्धाशिलाजत्वश्मभेदकैः । त्रिसुगन्धान्वितैरर्धपलांशैः सघृतं पुनः ॥३॥ शर्कराद्विपलोपेतं क्षौद्रपादसमन्वितम् । हन्ति कृच्छ्राणि सर्वाणि मूत्रदोषाश्मशर्कराः ॥ सर्वकृच्छ्राणि हन्त्याशु एतच्छतावरीघृतम् ॥ ४ ॥ अथ त्रिकण्टकादिगुग्गुलुः—त्रिकण्टकानां कथितेऽष्टनिघ्ने पुरं पचेत्पाकविधानयुक्त्या । फलत्रिकव्योषपयोधराणां चूर्णं पुरेण प्रमितं प्रदद्यात् ॥ १ ॥ वटी प्रमेहं प्रदरं च मूत्राघातं च कृच्छ्रं च तथाऽश्मरीं च । शुक्रस्य दोषान्सकलांश्च वाताभिहन्ति मेघानिव वायुवेगः॥२॥ अथ सेकलेपौ—पिष्ट्वा श्वदंष्ट्राफलमूलिकाविडैरुर्वारुबीजानि सकाञ्जिकानि । आलिप्यमानानि समानि बस्तौ मूत्रस्य निष्यन्दकराणि[2] सद्यः ॥ १ ॥ बस्तावेरण्डतैलेन स्निग्धत्वे किंशुकोद्भवैः । स्विन्नपुष्पैः स्वेदसेकं मूत्रकृच्छ्रोपशान्तये ॥ २ ॥ कोष्णाखुविट्कल्कलेपो बस्तेरुपरि कृच्छ्रिणः । त्रपुसीबीजलेपो वा धारा वा किंशुकाम्भसः ॥ ३ ॥ ध्वजच्छिद्रे चेन्दुदानं दानं वा चटकाविशः । मेघनादशिफालेपः स्वेदो वा कर्कटाम्भसा ॥ ४ ॥ पातो वा कोष्णतैलस्य धारा वा कोष्णवारिणः । नवैते पादिका योगा मूत्रकृच्छ्रहरा मताः ॥ ५ ॥ अथ चन्द्रकलारसः संग्रहात्—प्रत्येकं कर्षमात्रं स्यात्सूतं ताम्रं तथाऽभ्रकम् । द्विगुणं गन्धकं चैव कृत्वा कज्जलिकां शुभाम् ॥१॥ मुस्तादाडिमदूर्वोत्थैः केतकीस्तनजद्रवैः । सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटस्य च वारिणा ॥२॥ रामशीतलिकातोयैः शतावर्या रसेन च । भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे

---

१ च. 'काशक' । २ ब. निर्दोषकराणि ।

पृथक् ॥ ३ ॥ तिक्तागुडूचिकासत्त्वं पर्पटोशीरमाधवी। श्रीगन्धं सारिवा चैषां समानं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ४ ॥ द्राक्षाफलकषायेण सप्तधा परिभावयेत्। ततः पोताश्रयं कृत्वा वल्यः कार्याश्चणोपमाः ॥ ५ ॥ अयं चन्द्रकलानाम्ना रसेन्द्रः परिकीर्तितः। सेव्यः पित्तगदध्वंसी वातपित्तगदापहः ॥ ६ ॥ अन्तर्बाह्यमहादाहविध्वंसनमहाघनः। ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ ७ ॥ कुरुते नाग्निमान्द्यं च महातापं ज्वरं हरेत्। भ्रममूर्छाहरश्चाऽऽशु स्त्रीणां रक्तं महास्रवम् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वाधो रक्तपित्तं च रक्तवान्ति विशेषतः। मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥ इति चन्द्रकलारसः। अथ रसरत्नप्रदीपाल्लघुलोकेश्वरो रसः—रसभस्म च भागैकं चत्वारः शुद्धगन्धकम्। पिष्ट्वा वराटकान्पूर्याद्रसपादं च टङ्कणम् ॥ १ ॥ क्षीरेण पिष्ट्वा रुद्ध्वाऽऽस्यं भाण्डे रुद्ध्वा पुटे पचेत्। स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्याथ लघुलोकेश्वरो रसः ॥ २ ॥ चतुर्गुञ्जो घृतैर्देयो मरीचैकोनविंशतिः। जातीमूलपलं चैकमजाक्षीरेण पाचयेत् ॥ शर्कराभावितं चानु पीतं कृच्छ्रहरं परम् ॥ ३ ॥ इति लघुलोकेश्वरः। अथ वैक्रान्तगर्भनामा रसः—मृतं स्वर्णं च वैक्रान्तं मृतं तुल्यं च मर्दयेत्। चाण्डालीराक्षसीद्रावैर्द्वियामान्ते च गोलकम् ॥ १ ॥ शुष्कं रुद्ध्वा पुटे पाच्यं करीषाग्नौ महापुटे। माषैकं मधुना लेह्यं मूत्रकृच्छ्रप्रशान्तये ॥ २ ॥ वैक्रान्तगर्भनामाऽयं सर्वकृच्छ्रामयाञ्जयेत्। अपामार्गस्य मूलं तु तक्रे पिष्ट्वाऽनुपाययेत् ॥ ३ ॥ इति वैक्रान्तगर्भरसः। अथ लोहभस्मयोगः—अयोभस्म श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम्। मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिर्लेहैर्न संशयः ॥ १ ॥ अथ रसादियोगः—रसवल्लं यवक्षारं सितातक्रयुतं पिबेत्। मूत्रकृच्छ्राण्यशेषाणि हन्यन्ते पानतो जवात् ॥ १ ॥

## अथ पथ्यापथ्यम्।

पुरातना लोहितशालयश्च धन्वामिषं मुद्गरसः सिता च। तक्रं पयो गोश्च दधि प्रभूतं पुराणकूष्माण्डफलं पटोलम् ॥ १ ॥ उर्वारुखर्जूरकनारिकेलं तण्डूलियं चाऽऽमलकं च सर्पिः। प्रतीरनीरं हिमवालुका च मित्रं नृणां स्यात्सति मूत्रकृच्छ्रे ॥ २ ॥ मद्यं श्रमं निधुवनं गजवाजियानं सर्वं विरुद्धमशनं विषमाशनं च। ताम्बूलमत्स्यलवणार्द्रकतैलभृष्टं पिण्याकहिङ्गुतिलसर्षपमूत्रवेगान्। माषान्करीरमतितीक्ष्णविदाहि रूक्षमम्लं प्रमुञ्चतु जनः सति मूत्रकृच्छ्रे ॥ ३ ॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा।

## अथ मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश। प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलि-

कादयः ॥ १ ॥ अथाऽऽदौ तेषां मध्ये क्रमेण वातकुण्डलिकामाह—रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवेदनः । मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥ १ ॥ मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्तते । वातकुण्डलिकां तां तु व्याधिं विद्यात्सुदारुणम् ॥ २ ॥ अथाष्ठीलामाह—आध्मापयन्बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम् । कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ १ ॥ अथ वातबस्तिमाह—वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः । निरुणद्धि मुखं तस्य बस्तेर्बस्तिगतोऽनिलः ॥ १ ॥ मूत्रसङ्गो भवेत्तेन बस्तिकुक्षिरुजाकरः । वातबस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ २ ॥ अथ मूत्रातीतमाह—चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते । मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ १ ॥ अथ मूत्रजठरमाह—मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः । अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् ॥ १ ॥ नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् । तन्मूत्रजठरं विद्यादुदबस्तिनिरोधनम् ॥ २ ॥ अथ मूत्रोत्सङ्गमाह—बस्तौ वाऽप्यथ वा नाले मणौ वा यस्य देहिनः । मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १ ॥ स्रवेच्छनैः शनैरल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम् । विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ २ ॥ अथ मूत्रक्षयमाह—रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ । मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १ ॥ अथ मूत्रग्रन्थिमाह—अन्तर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् । अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १ ॥ तन्त्रान्तरे—उक्तं वातकफाद्दुष्टं बस्तिद्वारेषु दारुणम् । ग्रन्थिं कुर्यात्स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदाहृतम् ॥ १ ॥ अथ मूत्रशुक्रमाह—मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् । स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्तते । भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ १ ॥ अथोष्णवातमाह—व्यायामाध्वातपैः पित्तं बस्तिं प्राप्यानिलावृतम् । बस्तिं मेढ्रं गुदं चैव प्रदहेत्स्रावयेदधः ॥ १ ॥ मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा । कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम् ॥ २ ॥ अथ मूत्रसादमाह—पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् । कृच्छ्रान्मूत्रं तदा रक्तं पीतं श्वेतं घनं सृजेत् ॥ १ ॥ सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च यत् । शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ २ ॥ अथ विड्विघातमाह—रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शकृद्यदि । मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विड्विसृष्टं तदा नरः । विड्गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ बस्तिकुण्डलमाह—द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात्प्रपीडनात् । स्वस्थानाद्बस्तिरुद्वृत्तः

१ च. 'ह—रूक्षाद्वातवि' । २ च. मूत्रमार्गनिरोधिनीम् ।

स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ १ ॥ शूलस्पन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि । पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान् ॥ २ ॥ बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् । पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥ ३ ॥ तस्मिन्पित्तावृते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता । श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ॥ ४ ॥ श्लेष्मरुद्धबिलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति । अविश्रान्तबिलः[१] साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः । स्याद्बस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः[२] श्वास एव च ॥ ५ ॥ इति मूत्राघातनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य हितं स्नेहविरेचनम् । दद्यादुत्तरबस्तिं च मूत्राघाते सवेदने ॥ १ ॥ अथ नलादिक्काथः—नलकुशकाशेक्षुशिफाक्वथितं प्रातः सुशीतलं ससितम् । पिबतः प्रयाति नियतं मूत्राघातः सवेदनः पुंसः ॥ १ ॥ अथ गोधावन्यादि—गोधावन्यामूलक्वथितं घृततैलगोरसोन्मिश्रम् । पीतं विरुद्धमचिराद्भिनत्ति मूत्रस्य संघातम् ॥ १ ॥ अथ शार्ङ्गधरात्—वीरन्तरो वृक्षवृन्दावामासहचरद्वयम् । कुशद्वयं नलो गुन्द्रा बकपुष्पोऽग्निमन्थकः ॥ १ ॥ मूर्वा पाषाणभेदश्च स्योनाको गोक्षुरस्तथा । अपामार्गश्च कमलं ब्राह्मी चेति गणो वरः ॥ २ ॥ वीरन्तरादिरित्येष शर्कराश्मरिकृच्छ्रहा । मूत्राघातं वातरोगान्नाशयेदखिलानपि ॥ ३ ॥ पिबेच्छिलाजतुक्वाथे गणे वीरन्तरादिके । रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य च ॥ ४ ॥ अथ दशमूलादिक्काथः—दशमूलीशृतं पीत्वा सशिलाजतुशर्करम् । वातं कुण्डलिकाष्ठीलावातबस्तौ प्रमुच्यते ॥ १ ॥ अथ गोक्षुरादिक्काथः—पीतो गोकण्टकक्काथः सशिलाजतुकौशिकः । मूत्रकृच्छ्रान्मूत्रशुक्रान्मूत्रोत्सङ्गाद्विमुच्यते ॥ १ ॥ अथ शिलाजतुयोगः—सशर्करं च ससितं लीढं सिद्धं शिलाजतु । निहन्ति मूत्रजठरं मूत्रातीतं च देहिनः ॥ १ ॥ अथ त्रिकण्टकादियोगः—त्रिकण्टकैरण्डशतावरीभिः सिद्धं पयो वातमये च शूले । गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥ १ ॥ अथ निदिग्धिकादियोगः—निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तक्रसंयुतम् । जले कुङ्कुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि ॥ १ ॥ शृतशीतपयोन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना । पिबेत्सशर्करां श्रेष्ठामुष्णवाते सशोणिते ॥ २ ॥ अथ शतावर्यादियोगः—वरीगोक्षुरभूधात्रीमूलानां स्वरसं पलम् । माषमेकं यवक्षारं सौरं माषद्वयं तथा ॥ १ ॥ द्विगुञ्जं टङ्कणं क्षारं सर्वमेकत्र मेलयेत् । पिबेत्तत्तु विनाशाय मूत्राघाते सुदारुणे ॥ २ ॥ इति सारसंग्रहात् । स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य

---

१ च. 'विश्रान्त' । २ च. हृन्मोहः ।

सिच्यते । मैथुनोपरमश्चास्य बृंहणीयो विधिर्मतः ॥ ताम्रचूडवसातैलं हितं चोत्तरबस्तिषु ॥ १ ॥ अथ स्वगुप्ताद्यं चूर्णम्—स्वगुप्ताफलमृद्वीकाकृष्णेक्षुरसितारजः । समानमर्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ॥ १ ॥ सर्वं सम्यग्विमर्द्याक्षमात्रां लीढ्वा पयः पिबेत् । हन्ति शुक्रक्षयोत्थांश्च दोषान्वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २ ॥ अथ क्षौद्रार्धभागघृतम्—क्षौद्रार्धभागः कर्तव्यो भागः स्यात्क्षीरसर्पिषोः । शर्करायाश्च चूर्णं च द्राक्षाचूर्णं च तत्समम् ॥ १ ॥ स्वयंगुप्ताफलं चैव तथैवेक्षुरकस्य च । पिप्पलीनां तथा चूर्णं समभागं प्रदापयेत् ॥ २ ॥ तदेकस्थं मेलयित्वा खल्वेनोन्मथ्य च क्षणम् । तस्य पाणितलं चूर्णं लिहेत्क्षीरं ततः पिबेत् ॥ ३ ॥ एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा । शुक्रदोषाञ्जयेत्सर्वानेवापि भृशदुर्जयान ॥ जयेच्छोणितदोषांश्च वन्ध्या स्त्री गर्भमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ अथ धान्यगोक्षुराद्यं घृतम्—धान्यगोक्षुरकक्काथकल्कसिद्धं घृतं हितम् मूत्राघातेषु कृच्छ्रेषु शुक्रदोषे च दारुणे ॥ १ ॥ अथ चित्रकाद्यं घृतम्—चित्रकं सारिवा चैव बला काला च सारिवा । द्राक्षाविशालापिप्पल्यस्तथा च त्रिफला भवेत् ॥ १ ॥ तथैव मधुकं दद्याद्दद्यादामलकानि च । घृताढकं पचेदेतैः कल्कैरक्षसमन्वितैः ॥ २ ॥ क्षीरद्रोणे जलद्रोणे तत्सिद्धमवतारयेत् । शीतं परिश्रुतं चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥ ३ ॥ तुगाक्षीर्या च तत्सर्वं मतिमान्परिमिश्रयेत् । ततो मितं पिबेत्काले यथादोषं यथाबलम् ॥ ४ ॥ मूत्रग्रन्थिं मूत्रसादमुष्णवातमसृग्दरम् । विड्विघातं निहन्त्येतद्बस्तिकुण्डलिमप्यलम् ॥ ५ ॥ सर्पिरेतत्प्रयुञ्जाना स्त्री गर्भं लभतेऽचिरात् । अस्रदोषे योनिदोषे मूत्रदोषे तथैव च ॥ प्रयोक्तव्यमिदं सर्पिश्चित्रकाद्यं सदा बुधैः ॥ ६ ॥ अथ सदाभद्राद्यं चूर्णम्—सदाभद्राश्मभिन्मूलं शतावर्याश्च चित्रकम् । रोहिणीकोकिलाक्षौ च क्रौञ्चस्थूलं त्रिकण्टकम् ॥ श्लक्ष्णपिष्टाः सुरापीता मूत्रघातप्रबन्धनाः ॥ १ ॥ अथोशीरादिचूर्णम्—उशीरं वालकं पत्रं कुष्ठं धात्री च मोसली । एला हरेणुकं द्राक्षा कुङ्कुमं नागकेसरम् ॥ १ ॥ पद्मकेसरकन्दं च कर्पूरं चन्दनद्वयम् । व्योषं मधुकलाजाश्च अश्वगन्धा शतावरी ॥ २ ॥ गोक्षुरं कर्कटाख्यं च जाती कङ्कोलचोरकम् । एतानि समभागानि द्विगुणाऽमृतशर्करा ॥ ३ ॥ मत्स्यण्डिकामधुभ्यां च प्रातरेव बुभुक्षितः । क्षयं च रक्तपित्तं च पाददाहमसृग्दरम् ॥४॥ मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं रक्तस्रावं च नाशयेत् । अशीतिं वातजात्रोगान्विशेषान्मेहनुत्परम् ॥ ५ ॥ इत्युशीरादि । अश्मरीमूत्रकृच्छ्रेषु भेषजं यत्क्रिया च या । मूत्राघातेषु सर्वेषु कुर्यात्तत्सर्वमादरात् ॥ १ ॥ रसश्चन्द्रकलाख्यश्च कृच्छ्रघ्नो यः पुरेरितः । मूत्राघातेषु सर्वेषु स प्रयोज्यो विजानता ॥ २ ॥

---

१ च. शुक्रदोषे । २ च. 'लाख्यौ च ।

*

## अथ पथ्यापथ्यम् ।

पुरातना लोहितशालयश्च मांसानि धन्वप्रभवाणि मद्यम् । तक्रं पयो दध्यपि माषयूषः पुराणकूष्माण्डफलं पटोलम् ॥ १ ॥ उर्वारुखर्जूरकनारिकेलतालद्रुमाणामपि मस्तकानि । यथामलं सर्वमिदं च मूत्राघातातुराणां हितमादिशन्ति ॥ २ ॥ विरुद्धाशनसर्वाणि व्यायामं मार्गशीलनम् । रूक्षं विदाहि विष्टम्भि व्यवायं वेगधारणम् । करीरं वमनं चापि मूत्राघाती विवर्जयेत् ॥३॥

इति मूत्राघातचिकित्सा ।

---

## अथाश्मरीनिदानं व्याख्यास्यामः ।

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजाऽपरा । प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा ह्यश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥ १ ॥ अथ तत्संप्राप्तिमाह—विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा । यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ १ ॥ अथ तस्यामनेकदोषाश्रयत्वमाह—नैकदोषाश्रयाः सर्वास्त्वथाऽऽसां पूर्वलक्षणम् । बस्त्याध्मानं तथाऽऽसन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥ १ ॥ अथ पूर्वरूपमाह—मूत्रे च बस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ १ ॥ अथ तासां सामान्यलक्षणमाह—सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसीवनीबस्तिमूर्धसु । विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गे निरोधिते ॥ १ ॥ अथ पुनर्लक्षणान्तरमाह—तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् । तत्संक्षोभात्क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ॥१॥ अथ वातजामाह—तत्र वाताद्भृशं चाऽऽर्तो दन्तान्खादति वेपते । मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ॥ १ ॥ सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिन्दुशः । श्यावारुणाश्मरी चास्य स्याच्चिताकण्टकैरिव ॥ २ ॥ अथ पित्तजामाह—पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् । भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीता तथाऽश्मरी ॥१॥ अथ श्लेष्मजामाह—बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः । अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाऽथ वा सिता ॥ १ ॥ अथ प्रायेण शिशूनां ता भवन्ति—एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा । आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १ ॥ अथ शुक्राश्मरीमाह—शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् । स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः । शोषयत्युपसंगृह्य[1] शुक्रं तच्छुक्रजाश्मरी ॥ १ ॥ अथ तल्लक्षणमाह—बस्तिरुङ्मूत्रकृच्छ्रत्वं मुष्कश्वयथुकारिणी । तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्र-

---

१ ख. 'संहृत्य शु' ।

मेति विलीयते ॥ १ ॥ अथ शर्करालक्षणमाह—पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा । अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ॥ १ ॥ निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते । मूत्रस्रोतःश्रिता सा तु सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ २ ॥ अथ तानेवोपद्रवानाह—दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचि । पाण्डुत्वमुष्णवातं च तृष्णाहृत्पीडनं वमिः ॥ १ ॥ अथ तस्या असाध्यत्वमाह—प्रशूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजावहम् । अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥ १ ॥ अप्सु स्वच्छास्वपि तथा निषिक्तासु घटेऽथ वा । कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीह भवेत्तथा ॥ २ ॥ इत्यश्मरीनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

आदौ शूलः कुक्षिदेशे कटौ स्यात्पश्चाद्रोधो जायते मूत्रमुष्णम् । एतैर्लिङ्गैरश्मरीरोगचिह्नं ज्ञात्वा कुर्याद्भिषजार्थश्चिकित्साम् ॥ १ ॥ अथ वाताश्मरी—वाताश्मरीपूर्वरूपे स्नेहपानं प्रशस्यते ॥ १ ॥ अथ शुण्ठ्यादिः क्वाथः—शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाणभिच्छिग्रुवरुणक्षुरैः । अभयारग्वधफलैः क्वाथं कृत्वा विचक्षणः ॥ १ ॥ रामठक्षारलवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः । वाताश्मरीं हन्ति कृच्छ्रं मान्द्यमग्नेश्च तद्रुजः । कटयूरुगुदमेढ्रस्थं वङ्क्षणस्थं च मारुतम् ॥ २ ॥ अथ वरुणक्वाथः—वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् । क्वाथयित्वा शृतं तस्य यवक्षारगुडान्वितम् । पीत्वा वाताश्मरीं हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥ अथ वीरतर्वादिः—वीरतर्वादिकः क्वाथः पूर्वोक्तो वातजाश्मरीम् । सद्यो हन्ति यवक्षारगुडयुक्तो न संशयः ॥ १ ॥ क्षारान्यवागूं पेयांश्च कषायाणि पयांसि च । भोजनार्थं प्रयोज्यानि वाताश्मरीजुषां नृणाम् ॥ २ ॥ अथ पित्ताश्मरी—पीत्वा पाषाणभित्क्वाथं सशिलाजतुशर्करम् । पित्ताश्मरीं निहन्त्याशु वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ १ ॥ अथ कफाश्मरी—क्वाथो निपीतः सक्षारः शिग्रुत्वग्वरुणत्वचोः । कफजामश्मरीं हन्ति शक्राशनिरिव द्रुमम् ॥ १ ॥ अथ शुक्राश्मरी—शुक्राश्मर्यां सुसामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥ १ ॥ अथ कूष्माण्डरसः—यवक्षारगुडोन्मिश्रं पिबेत्पुष्पफलोद्भवम् । रसं मूत्रविबन्धघ्नं शुक्राश्मरिविनाशनम् ॥ १ ॥ अथ शतावर्यादिः—शतावरीमूलरसो गव्येन पयसा समः । पीतो निपातयत्याशु ह्यश्मरीं चिरजामपि ॥ १ ॥ अथ कुटजादियोगः—पिबतः कुटजं दध्ना पथ्यमन्नं च खादतः । निपतत्यचिरादस्य निश्चितं मेढ्रशर्करा ॥ १ ॥ अथ कुटजकल्कः—अपि च कुटजमूलं धेनु-

---

१ च. तःप्रवृत्ता तु । २ च. वीरन्तर्वादिः ।

दध्यम्बुपिष्टं पिचुमितमवलीढं पातयत्यश्मरीकम् ॥ १ ॥ अथैरण्डादिकल्कः। गन्धर्वहस्तबृहतीव्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरात्। मूलकल्कं पिबेद्दध्ना मधुरेणाश्मभेदनः ॥ १ ॥ अथ पाषाणभेदादिक्काथः—पाषाणभिद्वरुणगोक्षुरकोरुबूकक्षुद्राद्वयक्षुरकमूलकृतः कषायः। दध्ना युतो जयति मूत्रविबन्धशुक्रमुग्राश्मरीमपि च शर्करया समेताम् ॥ १ ॥ अथैलादि—एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः। शृतं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करं साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥ अथ शिग्रुमूलादिः—क्वाथश्च शिग्रुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिपातनः। क्षीराद्भुग्बर्हिशिखामूलं वा तण्डुलाम्बुना ॥ १ ॥ अथ शिलाजत्वादि—अश्मर्यां चाश्मरीकृच्छ्रे शिलाजतु समाक्षिकम्। यवक्षारं गोक्षुरं च खादेद्वा चाश्मरीहरम् ॥ १ ॥ अथ त्रपुसीबीजादि—त्रपुसीबीजं पयसा पीत्वा वा नारिकेरजं कुसुमम्। दृढमूत्रशर्करावान्भवति सुखी कतिपयैर्दिवसैः ॥ १ ॥ अथ राजमार्तण्डाद्गोपालककर्कट्यादि—गोपालककर्कटीमूलं पिष्टं पर्युषिताम्भसा। पीयमानं त्रिरात्रेण पातयत्यश्मरीं हठात् ॥ १ ॥ अथ वृन्दात्—शृङ्गवेरादियोगः—शृङ्गवेरयवक्षारपथ्याकालीयकान्वितम्। आजं दधि भिनत्त्युग्रामश्मरीमाशु पातयेत् ॥१॥ अथार्कपुष्पीकल्कः—गव्येन पिष्टा पयसाऽर्कपुष्पी निपीयमानाऽनुदिनं प्रभाते। विदार्य वीर्येण निजेन तीव्रामप्यश्मरीं या कुरुते सदाहाम् ॥ १ ॥ अथ त्रिकण्टकादिचूर्णम्—त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम्। अविक्षीरेण सप्ताहं पिबेदश्मरिभेदनम् ॥ १ ॥ अथ हरिद्रादियोगः—यः पिबेद्रजनीं सम्यक्सगुडां तुषवारिणा। तस्याऽऽशु चिररूढाऽपि यात्यस्तं मेढ्रशर्करा ॥ १ ॥ अथ तिलादिक्षारयोगः—तिलापामार्गकदलीपलाशयवसंभवः। क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ॥ १ ॥ अथ तिलक्षारः—क्षारो निपीतस्तिलनालजातः समाक्षिकः क्षीरयुतस्त्रिरात्रम्। हन्त्यश्मरीं सिन्धुविमिश्रितं वा निपीयमानं रुचकं प्रयत्नात् ॥ १ ॥ अथ वरुणादिघृतम्—वरुणस्य-तुलां क्षुण्णां जलद्रोणे विपाचयेत्। पादशेषं परिस्राव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १ ॥ वारुणी कदली बिल्वं तृणजं पञ्चमूलकम्। अमृता त्वश्मजं देयं बीजं च त्रपुसस्य च ॥ २ ॥ शतपर्वा तिलक्षारः पलाशक्षार एव च। यूथिकायाश्च मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥ ३ ॥ अस्य मात्रां पिबेज्जन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया। जीर्णे चानुपिबेत्पूर्वमजीर्णेन तु मस्तुना। अश्मरीं शर्करां चैव मूत्रकृच्छ्रं च नाशयेत्॥४॥इति वरुणघृतम्। अथ पाषाणभेदपाकः—अश्मभेदात्प्रस्थमेकं चूर्णितं वस्त्रगालितम्। गव्ये दुग्धाढके क्षिप्त्वा पाचयेन्मृदुवह्निना ॥१॥ दर्व्या संमर्दयेत्तावद्यावद्घनतरं भवेत्। एला लवङ्गमगधा यष्टी मध्वमृताऽभया ॥२॥ कौन्ती श्वदंष्ट्रा वृषकं शरपुङ्खा पुनर्नवा। यावशूको निलम्बी

च मांसी सप्ताङ्गुलात्पलम् ॥ ३ ॥ वङ्गं लोहं तथाऽभ्रं च कर्पूरं पर्पटं सटी । पत्रेभकेसरं त्वक्च संशुद्धं च शिलाजतु ॥ ४ ॥ पृथगर्धपलं चूर्णं चूर्णितं सितशर्करा । सार्धमस्थमिता ग्राह्या दुग्धे वै लेह्यतां नयेत् ॥ ५ ॥ सर्वं तन्निक्षिपेत्तत्र स्वाङ्गशीतलतां नयेत् । मधुनः प्रस्थकं दद्यात्स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ६ ॥ कर्षार्धं भक्षयेत्प्रातस्तीक्ष्णं तैलादिकं त्यजेत् । पञ्चाश्मरीभेदनः स्यान्मूत्रकृच्छ्रं खुडं तथा ॥ ७ ॥ मूत्राघातान्प्रमेहांश्च नाशयेन्मधुमेहताम् । अधोगं रक्तपित्तं च बस्तिकुक्षिगदं तथा ॥ ८ ॥ तीव्राश्मरीपरीतानां विशेषेण हितं हि तत् । प्रथमात्रिणा विरचितं च्यवनाय निवेदितम् ॥९॥ अथ रसाः—तत्राऽऽदौ पाषाणवज्रकरसः । शुद्धसूतं त्रिधा[1] गन्धं द्रावैः श्वेतपुनर्नवैः । मर्दयित्वा दिनं खल्वे रुद्ध्वा तद्भूधरे पचेत् ॥ १ ॥ पाषाणभेदचूर्णं तु समयुक्तं द्विमाषकम्[2] । भक्षयेदश्मरीं हन्ति रसः पाषाणवज्रकः ॥ २ ॥ गोपालककर्कटीमूलक्काथं तदनु पाययेत् ॥ ३ ॥ अथ त्रिविक्रमरसः—ताम्रभस्म त्वजाक्षीरे पाच्यं तुल्ये घृते पचेत् । तत्ताम्रं शुद्धसूतं च गन्धकं च समं समम् ॥ १ ॥ निर्गुण्ड्युत्थद्रवैर्मर्द्य दिनं तद्गोलमाहरेत् । यामैकं वालुकायन्त्रे पाच्यं योज्यं द्विगुञ्जकम् ॥ २ ॥ बीजपूरस्य मूलं तु सजलं चानुपाययेत् । रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना सिकतां चाश्मरीं जयेत् ॥ ३ ॥ अथ पथ्यम्—कुलित्था मुद्गगोधूमा जीर्णशालियवा हिताः । धन्वामिषं तण्डुलीयं जीर्णकूष्माण्डकं फलम् । आर्द्रकं यावशूकश्च पथ्यमश्मरिरोगिणाम् ॥ १ ॥

इत्यश्मरीचिकित्सा ।

---

## अथातो मेहनिदानम् ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि । नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ १ ॥ तत्रान्तरे—मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूत्रदोषाश्च ये वाऽपि बस्तौ चैव भवन्ति हि ॥ १ ॥ अथ कफपित्तवातमेहानां सामान्यलक्षणमाह—मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो बस्तिगतः प्रदूष्य । करोति मेहान्समुदीर्णमुष्णैस्तान्येव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ १ ॥ क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य बस्तौ धातून्प्रमेहान्कुरुतेऽनिलश्च ॥१॥ अथ क्रमेण साध्यासाध्यत्वमाह—साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षड्याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः । समक्रियत्वाद्विष-

---

१ घ. ङ. च. द्विधा । २ च. समं युक्त्वा द्वि॰ ।

प्रक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ १ ॥ तत्रान्तरे—ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यताम् । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः ॥ १ ॥ तत्रान्तरे वातचतुष्टयस्य साध्यत्वमुक्तम्—या वातमेहान्प्रति पूर्वमुक्तान्वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितेषु कुप्यत्यमेहान्प्रति नास्ति चिन्ता ॥ १ ॥ अथ प्रमेहे दूष्यवर्गमाह—कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः । मज्जा रसौजः पिशितं प्रदूष्य प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ १ ॥ अथ तत्रान्तरे दूष्यसंग्रह उक्तः—वसामांसशरीरस्य क्लेदः शुक्रं च शोणितम् । मेदो मज्जालसीकौजः प्रमेहे दूष्यसंग्रहः ॥ १ ॥ अथ पूर्वरूपमाह—दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः । दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यं च जायते ॥ १ ॥ अथ सामान्यलक्षणमाह—सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता । अथ कारणभेदात्कार्यभेदमाह—दोषदूष्यविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥ सम्यग्भेदं परीक्ष्याऽऽदौ क्रिया कार्या भिषग्वरैः ॥१॥ दकमेहस्तथा चेक्षुः सान्द्रमेहः सुराभिधः । पिष्टप्रमेहः शुक्राख्यः सिकता शीतकः शनैः ॥ २ ॥ लालामेहस्तथा क्षारो नीलमेहोऽथ कालकः । हारिद्रमेहमाञ्जिष्ठौ रक्तमेहस्तथाऽपरः ॥ ३ ॥ षोडशोऽथ वसामेहो मज्जामेहश्च कीर्तितः । क्षौद्रमेहस्तथा हस्ती मेहानां विंशतिः क्रमात् ॥ ४ ॥ उदकमेहादयो दश स्युस्तान्कफजानाह—तत्रोदकमेहमाह—अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् । मेहत्युदकमेहेन किंचिदाविलपिच्छिलम् ॥ १ ॥ अथेक्षुमेहमाह—इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहनः ॥ १ ॥ अथ सान्द्रमेहमाह—सान्द्री भवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥ १ ॥ अथ सुरामेहमाह—सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम्॥१॥ अथ पिष्टमेहमाह—संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥१॥ अथ शुक्रमेहमाह—शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ १ ॥ अथ सिकतामेहमाह—मूत्राणून्सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥ १ ॥ अथ शीतमेहमाह—शीतमेही सुबहुशो मधुरं बहुशीतलम् ॥ १ ॥ अथ शनैर्मेहमाह—शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ १ ॥ अथ लालाप्रमेहमाह—लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १ ॥ एवं दश श्लेष्मजाः ॥ अथ षट् पैत्तिकानाह—तत्र क्षारमेहमाह—गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ १ ॥ अथ नीलकालमेहावाह—नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मषीनिभम् ॥ १ ॥ अथ हारिद्रमेहमाह—हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंनिभं दहत् ॥१॥ अथ माञ्जिष्ठमेहमाह-विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥१॥ अथ रक्तमेहमाह—विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥१॥ एवं षट् पैत्तिकाः ।

अथ चतुरो वातजानाह । तत्राऽऽदौ वसामेहमाह—वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ॥ १ ॥ अथ मज्जामेहमाह—मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जामेही मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥ अथ क्षौद्रमेहमाह—कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहेन मेहति ॥१॥ अथ हस्तिमेहमाह—हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्र वेगविवर्जितम् । सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥ १ ॥ अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः । उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ २ ॥ इदानीं प्रतिदोषोपद्रवानाह—बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः । दाहस्तृष्णा क्लमो मूर्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ १ ॥ अथ वातजानाह—वातजानामुदावर्तः कण्ठहृद्ग्रहलोलताः । शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ १ ॥ अथासाध्यतामाह—यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च । पिटिकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ १ ॥ मूर्छाछर्दिज्वरश्वासकासवीसर्पगौरवैः । उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही दुष्प्रतिक्रियः ॥ २ ॥ नराणां दृश्यते मेहः स्त्रीणां किं तु न दृश्यते । अन्नपानविशेषेण दोषदूष्यक्रमेण च ॥ ३ ॥ रजः प्रवर्तते यस्मान्मासि मासि विशोधयेत् । सर्वान्धातूंश्च दोषांश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः ॥४॥ जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा साध्यो न रोगः सहबीजदोषात् । ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ ५ ॥ मधुमेहिनं प्रदर्शयन्नाह—सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ ६ ॥ अथ मत्रान्तरे—गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः । अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात् ॥ १ ॥ अथ धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन मधुसंभवमाह—मधुमेहो मधुसमं जायते स किल द्विधा । क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥१॥ अथाऽऽवरणमाह—आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शनम् । क्षीणः क्षणात्क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥ १ ॥ अथ मधुमेहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्यं माधुर्याच्च तनोरतः ॥ १ ॥ प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् । विशदं तिक्तकटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते ॥ १ ॥ इति प्रमेहनिदानम् ।

अथ प्रमेहपिटिकाः—प्रमेहिणां प्रजायन्ते पिटिकाः सर्वसंधिषु । शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी । मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी च विदारिका ॥ १ ॥ विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश । संधिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २ ॥ अथ शराविकामाह—अन्तोन्नता च तद्रूपा

---

१ ब. °हिना यः सा° । २ ब. °गः स हि बी° ।

निम्नमध्या शराविका ॥ १ ॥ अथ सर्षपिकामाह—गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥ १ ॥ अथ कच्छपिकामाह—सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ १ ॥ अथ जालिनीमाह—जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता । अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ॥ १ ॥ अथ विनतामाह—महती पिटिका नीला सा बुधैर्विनता स्मृता । महत्यल्पचिता ज्ञेया पिटिका साऽपि पुत्रिणी ॥ १ ॥ अथ मसूरिकामाह—मसूरदलसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ १ ॥ अथालजीमाह—रक्तासिता स्फोटवती विज्ञेया त्वलजी बुधैः ॥ १ ॥ अथ विदारीमाह—विदारी कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ १ ॥ अथ विद्रधिकामाह—विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥ १ ॥ अथ पिटिकानामारम्भकारणमाह—ये यन्मया स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः । विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ १ ॥ तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः । गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः । सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिटिकाः परिवर्जयेत् ॥ २ ॥ चरकेण पिटिकानामुपद्रवा उक्ताः—तृट्कासमांससंकोचमोहहिक्कामदज्वराः । विसर्पो मर्मसंरोधः पिटिकानामुपद्रवाः ॥ १ ॥ केश्चित्स्त्रीणां प्रमेहो न भवतीत्युक्तं तत्रान्तरे—रजःप्रसेकान्नारीणां मासि मासि विशुध्यति । सर्वं शरीरदोषं च न मेहन्ति यतः स्त्रियः ॥ १ ॥ प्रमेहनिवृत्तिलक्षणं सुश्रुतेऽपि पठितम्—प्रमेहिणां यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् । विशदं कटुतिक्तं च तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते ॥ १ ॥ हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य तु पूर्वरूपैः । यो मेहयेत्तं न वदेत्प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य स हि प्रकोपः ॥ १ ॥ इति प्रमेहनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

दश षट् चापि चत्वारः कफपित्तसमीरजाः । साध्या याप्या असाध्यास्ते प्रमेहाः क्रमशो नृणाम् ॥ १ ॥ अथ कफमेहचिकित्सा—हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्राः पाठाविडङ्गार्जुनधन्वयासाः । उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥ १ ॥ दार्वी विडङ्गं खदिरो धवश्च सुराह्वकुष्ठार्जुनचन्दनानि । दार्व्यग्निमन्थौ त्रिफला सपाठा पाठा च मूर्वा च तथाऽश्वदंष्ट्रा ॥२॥ यवान्युशीराण्यभया गुडूचीजम्बूशिवाचित्रकसप्तपर्णाः । पादैः कषायाः कफमेहिनां ते दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥ ३ ॥ जलप्रमेहे सुरसप्रमेहे सान्द्रप्रमेहे च सुराप्रमेहे । पिष्टप्रमेहेऽपि च शुक्रमेहे क्रमादमी स्युः सिकताप्रमेहे । शीतप्रमेहे च शनैःप्रमेहे लालाप्रमेहेऽपि सुखाय तेषाम् ॥ ५ ॥ इति कद-

---

१ च. 'वद्वास्तु' ।

म्बात् । अथ सुश्रुतात्—तत्रोदकमेहिनां पारिजातकषायं पाययेत् । इक्षुमेहिनां निम्बकषायम् । सान्द्रमेहिनां सप्तपर्णकषायम् । सुरामेहिनां शाल्मली-कषायम् । पिष्टमेहिनां हरिद्राद्वितीयकषायम् । शुक्रमेहिनां दूर्वाशैवलप्लवकारञ्जकसेरुककषायम्, ककुभचन्दनकषायं वा । सिकतामेहिनां निम्बकषायम् । शीतमेहिनां पाठागोक्षुरकषायम् । शनैर्मेहिनां त्रिफलागुडूचीकषायम् । लालामेहिनां त्रिफलारग्वधकषायं पाययेत् ॥१॥ इति कफमेहचिकित्सा । अथ पित्तमेहचिकित्सा—उशीरलोध्रासुरचन्दनानामुशीरमुस्तामलकाभयानाम् । पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभयामुष्ककवृक्षकाणाम् । लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां विश्वार्जुनानां मिशिसोत्पलानाम् । मञ्जिष्ठहारिद्रकनीलक्षारमुष्णाख्यरक्ते क्रमशः कषायाः ॥ २ ॥ अथ सुश्रुतात्—माञ्जिष्ठमेहिनां मञ्जिष्ठाचन्दनकषायं पाययेत् । हारिद्रमेहिनां राजवृक्षकषायम् । नीलमेहिनां सालसादिकषायमश्वत्थकषायं वा । क्षारमेहिनां त्रिफलाकषायम् । कालमेहिनां न्यग्रोधादिकषायम् । शोणितमेहिनां गुडूचितिन्दुकास्थिकाश्मर्यखर्जूरकषायं मधुमिश्रं पाययेत् । इति पित्तमेहचिकित्सा । अथ वातमेहचिकित्सा—अग्निमन्थकषायं तु वसामेहे प्रयोजयेत् । पाठाशिरीषदुःस्पर्शमूर्वाकिंशुकतिन्दुकैः ॥ १ ॥ कपित्थेन भिषक्कुर्यात्क्वाथं हस्तिप्रमेहके । पूगारिमेदयोः क्वाथः सक्षौद्रः क्षौद्रमेहिनाम् ॥ २ ॥ छिन्ना वह्निकषायेण पाठाकुटजरामठम् । तिक्ताकुष्ठं च संचूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेन्नरः ॥ ३ ॥ अथ सुश्रुतात्—अत ऊर्ध्वमसाध्येष्वपि योगान्यापनार्थं वक्ष्यामः । तद्यथा—वसामेहिनामग्निमन्थकषायं शिंशपाकषायं वा । सर्पिर्मेहिनां कुष्ठकुटजपाठाहिङ्गुकटुरोहिणीकल्कं गुडूचीचित्रककषायेण पाययेत् । क्षौद्रमेहिनां खदिरकदरक्रमुककषायम् । हस्तिमेहिनां तिन्दुककपित्थशिरीषपलाशपाठामूर्वादुःस्पर्शकषायं मधुमिश्रम् । हस्त्यश्वशूकरखरोष्ट्रास्थिक्षारं चेति । इति वातप्रमेहचिकित्सा ॥

## अथ द्वंद्वजप्रमेहचिकित्सा ।

कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि बिभीतरोहीतककौटजानि । पुष्पाणि दद्यश्च विचूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात्कफपित्तमेहे ॥ १ ॥ हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्रकुचन्दनोशीरकृतः कषायः । क्षौद्रेण युक्तः कफवातमेहं निहन्ति पीता रजसा च पीतः ॥ २ ॥ विडङ्गरजनीद्वंद्वखदिरोशीरपूगजः । क्वाथः पीतः प्रगे हन्ति मेहं पित्तानिलोद्भवम् ॥ ३ ॥ क्वाथः खर्जूरकाश्मर्यतिन्दुकास्थ्यमृताकृतः । सुहिमः पीतमात्रस्तु सक्षौद्रो रक्तमेहहा ॥ ४ ॥

---

१ च. सालादि ।

# अथ सामान्यप्रमेहचिकित्सा ।

अथ फलत्रिकादिः क्वाथः—फलत्रिकं दारुनिशाविशालामुस्तं च निष्क्वाथ्य निशांशकल्कम् । पिबेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु चिरोत्थितेषु ॥ १ ॥ अथ विडङ्गादिक्वाथः—विडङ्गरजनीयष्टीनागरागोक्षुरैः कृतः । कषायो मधुना हन्ति प्रमेहान्दुस्तरानपि ॥ १ ॥ अथ पलाशपुष्पाणां क्वाथः—पलाशतरुपुष्पाणां क्वाथः शर्करया युतः । निषेवितः प्रमेहाणि हन्ति नानाविधान्यपि ॥ १ ॥ अथ वृन्दात्रिफलादिक्वाथः—त्रिफलादारुदार्व्यब्दक्वाथः क्षौद्रेण मेहहा । कुटजासनदार्व्यब्दफलत्रयभवोऽथवा ॥१॥ अथ वृन्दाद्गुडूच्यादिः—गुडूच्याः स्वरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् । निशाकल्कयुतो धात्रीरसो वा माक्षिकान्वितः ॥ १ ॥ अथ भूधात्र्यादिः—भूधात्री च त्रिगव्याणं मरीचानां च विंशतिः । असाध्यान्साधयेन्मेहान्सप्तरात्रान्न संशयः ॥ १ ॥ अथ कतकबीजयोगः—कर्षप्रमाणं कतकस्य बीजं तक्रेण पिष्ट्वा सह माक्षिकेण । प्रमेहजालं विनिहन्ति सद्यो रामो यथा रावणमाहवे तु ॥ १ ॥ अथाऽऽकुल्यादियोगः—आकुलीमुकुलं धात्रीहरिद्रामधुना लिहेत् । विंशतिं च प्रमेहाणां हन्ति सत्यं न संशयः ॥ १ ॥ अथ निशात्रिफलायोगः—द्विनिशात्रिफलायुक्तं रात्रौ पर्युषितं जलम् । प्रभाते मधुना पीतं मेहमूलं निकृन्तति ॥१॥ अथ त्रिफलाकल्कः—सजलं त्रिफलाकल्कमातपे धारयेत्त्र्यहम् । तद्भाण्डे दोलिकायन्त्रे चणकान्मुष्टिमात्रकान् ॥ १ ॥ अहोरात्रोषितान्खादेद्वर्धमानं दिने दिने । असाध्यं साधयेन्मेहं सिद्धयोग उदाहृतः ॥ १ ॥ अथ सालमुस्तयोगः—सालमुस्तककम्पिल्लकल्कमक्षं समं पिबेत् । धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं परम् ॥ १ ॥ अथ त्रिफलादिचूर्णम्—मधुना त्रिफलाचूर्णमथ वाऽश्मजतूद्भवम् । लोहजं वाऽभयोत्थं वा लिह्यान्मेहनिवृत्तये ॥ १ ॥ अथ न्यग्रोधादिचूर्णम्—न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थस्योनाकारग्वधासनम् । आम्रं कपित्थं जम्बुश्च प्रियालं ककुभं धवम् ॥ १ ॥ मधूकं मधुकं लोध्रं वरुणं पारिभद्रकम् । पटोलं मेषशृङ्गी च दन्ती चित्रकपाटली ॥ २ ॥ करञ्जं त्रिफला शुक्रभल्लातकफलानि च । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ३ ॥ न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् । फलत्रयरसं चानु पिबेन्मूत्रं विशुध्यति ॥४॥ एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च । वेगेन प्रशमं यान्ति पिटिका न च जायते ॥५॥ अथ कर्कटीबीजादि—कर्कटीबीजसिन्धूत्थत्रिफलासमभागिकम् । पीतमुष्णाम्भसा चूर्णं मूत्ररोधं निवारयेत् ॥ १ ॥ अथ गोक्षुरादिगुटी—त्रिकटुत्रिफलातुल्यं गुग्गुलुं च समांशकम् । गोक्षुरक्वाथसंयुक्तां गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ १ ॥ देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चा-

नुलोमिकाम् । न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद्यथेप्सितम् ॥ २ ॥ प्रमेहा-न्वातरोगांश्च वातशोणितमेव च । मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरं चानु नाशयेत् ॥३॥ इति गोक्षुरगुग्गुलगुटी । अथ चन्द्रप्रभागुटी योगरत्नावल्याः—वेल्लव्योषफल-त्रिकं त्रिलवणं द्विक्षारचव्यानलश्यामापिप्पलिमूलमुस्तकसटीमाक्षीकधातुत्वचः । षड्ग्रन्थामरदारुवारणकणाभूनिम्बदन्तीनिशापत्रैलातिविषापिचुप्रतिमिता लोह-स्य कर्षाष्टकम् ॥१॥ त्वक्क्षीरीपलिकापुराद्दश पलान्यष्टौ शिलाजन्मनो माना-त्कर्षसमा कृतेति गुटिका संयोज्य सर्वं भिषक् । तत्रैव प्रतिवासरं सह घृतक्षौ-द्रेण लिह्यादिमां तक्रं मस्तु च गोघृतं मधुरसं पश्चात्पिबेन्मात्रया ॥२॥ अर्शांसि प्रदरं ज्वरं च विषमं नाडीव्रणानश्मरीकृच्छ्रं विद्रधिमग्निमान्द्यमुदरं पाण्ड्वा-मयं कामलाम् । यक्ष्माणं सभगंदरं सपिटिकां गुल्मप्रमेहारुचीरेतो-दोषमुरक्षतं कफमरुत्पित्तार्तिमुग्रां जयेत् ॥ ३ ॥ वृद्धं संजनयेद्युवानमसमो-जस्कं बलं वर्धयेदेतस्यां न निषिद्धमन्नमसकृन्नाध्वागमो मैथुनम् । विख्याता गुटिकेयमश्विनतरा चन्द्रप्रभा नामतः सान्द्रानन्दकरी तनोति च रुचिं चन्द्रेण तुल्यां तनौ ॥ ४ ॥ इति चन्द्रप्रभा गुटी । अथ योगरत्नावल्याः पूगपाकः—हेमाम्भोधरचन्दनं त्रिकटुकं धात्री प्रियालाः[1] कटुलेज्जालुत्रिसुगन्धजीरकयुगं शृङ्गाटकं वंशजम् । जातीकोशलवङ्गधान्यबहुलाः प्रत्येकमक्षोन्मिताः पूगस्याष्ट-पलं विचूर्ण्य च पयः प्रस्थत्रये संपचेत् ॥ १ ॥ गोसर्पिः कुडवं सितार्धकतु-लाधात्रीवरीश्चाञ्जली मन्दाग्नौ विपचेद्विपक्वशुभदिने सुस्निग्धभाण्डे क्षिपेत् । तं खादेत्तु यथाग्नि वासरमुखे मेहांश्च जीर्णज्वरं पित्तं साम्लमसृक्स्रुतिं च गुद-जान्वक्त्राक्षिनासासु च ॥ २ ॥ मन्दाग्निं च विजित्य पुष्टिमतुलां कुर्याच्च शुक्र-प्रदो योगो गर्भकरः परं गदहरः स्त्रीणामसृग्दोषजित् ॥ ३ ॥ अथाश्वगन्धा-पाकः—पलान्यष्टावश्वगन्धां विपाच्य गोदुग्धे षट्शेरके मन्दवह्नौ । दर्वीलेपो यावदास्ते सुपक्वश्चातुर्जातं क्षिप्य कर्षप्रमाणम् ॥ १ ॥ जातीजातं केशरं वंश-सत्त्वं मोचं मांसीचन्दनं कृष्णसारम् । पत्रीकृष्णापिप्पलीमूलदेवपुष्पं कङ्कोला[2]-तिकाक्षोटसारम् ॥ २ ॥ भल्लीबीजं शृङ्गटं गोक्षुराख्यं सिन्दूराभ्रं नागवङ्गं च लोहम् । कर्षार्धार्धं सर्वचूर्णं प्रकल्प्य संशोध्याथो शर्करापक्वपाके ॥ ३ ॥ पक्त्वा शीतं कारयेदश्वगन्धापाकोऽयं वै हन्ति मेहानशेषान् । ज्वरं जीर्णं शोषगुल्मान्विकारान्पैत्तान्वाताञ्शुक्रवृद्धिं करोति ॥ ३ ॥ पुष्टिं दद्यादग्निसं-दीपनोऽयं कान्तिं कुर्यात्सौमनस्यं नराणाम् ॥ ५ ॥ अथ सालमपाकः—क्षीरे द्रोणयुतं ससालकुडवं मन्दाग्निना पाचितं यावत्पाकमुपाव्रजेत्परहितं प्रस्थं

---

१ क. 'लाः कुडलं'। २ च. कक्कोलालिका'।

गुडं निक्षिपेत् । चातुर्जातलवङ्गजातिफलकैर्मुस्तातुगाधान्यकैः शुण्ठीमागधिकोषणाश्वमभयालोहैश्च मिश्रीकृतम् ॥ १ ॥ हृद्रोगक्षयशोषमारुतगदान्हिकास्वमूत्रशोषणे विंशन्मेहशिरोविकारशमनो रोगानशेषाञ्जयेत् ॥ २ ॥ अथ द्राक्षापाकः—द्राक्षा दुग्धसिता पृथक्परिमिता प्रस्थेन संपाचिता युक्त्या वैद्यवरेण चूर्णमधुना देयं पलार्धं पृथक् । चातुर्जातकटुत्रयं मृगमदं लोहाभ्रकं केशरं पत्री जातिफलं मृगाङ्करजतं कुस्तुम्बरी चन्दनम् ॥ १ ॥ सम्यग्जातरसं प्रभातसमये सेव्यं द्विकर्षोन्मितं स्निग्धं शुक्रकरं प्रमेहशमनं पित्तामयध्वंसनम् । मूत्राघातविबन्धकृच्छ्रशमनं रक्तार्तिनेत्रार्तिहृत्पादे पाणितले विदाहशमनं सौख्यप्रदं प्राणिनाम् ॥ २ ॥ इति पाकाः ।

## अथाऽऽसवघृततैलादि ।

अथ लोध्रासवः—लोध्रं शटीपुष्करमूलमेलां मूर्वाविडङ्गं त्रिफलायवानीम् । चव्यं प्रियङ्गुक्रमुकं विशालां किराततिक्तं कटुरोहिणीं च ॥ १ ॥ भार्गीनतं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषां सपाठाम् । कलिङ्गकाकेसरमिन्द्रसाह्वं नखं सपत्रं मरिचं प्लवं च ॥ २ ॥ द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भागजलावशेषे । रसेऽर्धभागे मधुनः प्रदाय पक्षं विधेयो घृतभाजनस्थः ॥३॥ लोध्रासवोऽयं कफपित्तमेहान्क्षिप्रं निहन्याद्द्विपलप्रयोगात् । पाण्ड्वामयार्शांस्यरुचिग्रहण्या दोषं किलासं विविधं च कुष्ठम् ॥ ४ ॥ इति लोध्रासवः । अथ सिंहामृतघृतम्—कण्टकार्या गुडूच्याश्च संहरेच्च शतं शतम् । संकुट्योलूखले[1] विद्वांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १ ॥ तच्च पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् । त्रिकटुत्रिफलारास्नाविडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ २ ॥ काश्मर्याणां च मूलानि पूतिकस्य त्वगस्य च । कुट्टयेदिति सर्वाणि श्लक्ष्णपिष्टानि कारयेत् ॥ ३ ॥ अस्य मात्रां पिबेत्प्रातः शालिभिः पयसा हितैः । प्रमेहं मधुमेहं च मूत्रकृच्छ्रं भगंदरम् ॥ ४ ॥ आलस्यं चान्त्रवृद्धिं च कुष्ठरोगं विशेषतः । क्षयं चापि निहन्त्येतन्नाम सिंहामृतं घृतम् ॥ ५ ॥ अथ हरिद्रादितैलम्—निशारसं चतुष्प्रस्थं द्विप्रस्थक्षीरसंयुतम् । कुष्ठाश्वगन्धालशुननिशापिप्पलिकल्कितम् । विपक्वं तिलजप्रस्थं मेहानां विंशतिं जयेत् ॥ १ ॥ इति हरिद्रादितैलम् । अथ लेपनम्—क्षीरमौदुम्बरं यत्नाद्वाकुचीं च प्रयोजयेत् । पिटिकासु समस्तासु लेपनं संप्रशान्तये ॥१॥ अथ रसयोगगुटिकादि—तत्राऽऽदौ हरिशंकररसः—सूताभ्रमामलजलैः सप्तवारं विभावयेत् । हरिशंकरसंज्ञः स्याद्रसः सर्वप्रमेहनुत् ॥ १ ॥ अथ मेघनादरसः—सूतं कान्तं गन्धतीक्ष्णं तार्प्यं व्योषं फल-

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. संक्षुद्योलूखले ।

त्रिकम् । शिलाजतुशिलाङ्कोलबीजं रात्रिकपित्थकम् ॥१॥ त्रिःसप्त कृत्वा भृङ्गाद्भिर्भावयेन्निष्कसंज्ञकः । मधुना मेघनादोऽयं सर्वमेहान्विनाशयेत् ॥ २ ॥ महानिम्बस्य बीजानि पेषयेत्तण्डुलाम्बुना । सघृतान्यचिराद्धन्युः पानान्मेहांश्चिरोत्थितान् ॥ ३ ॥ अथ मेहकुञ्जरकेसरी रसः—रसगन्धायसाभ्राणि नागवङ्गौ सुवर्णकम् । वज्रकं मौक्तिकं सर्वमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ शतावरीरसेनैव गोलकं शुष्कमातपे । बद्ध्वा शुष्कं तमुद्धृत्य शरावे सुदृढे क्षिपेत् ॥ २ ॥ संधिलेपं मृदा कुर्याद्दत्तार्या गोमयाग्निना । पुटेद्यामचतुःसंख्यमुद्धृत्य स्वाङ्गशीतलम् ॥ ३ ॥ श्लक्ष्णखल्वे विनिक्षिप्य गोलं तं मर्दयेद्दृढम् । देवब्राह्मणपूजां च कृत्वा धृत्वाऽथ कूपिके ॥ ४ ॥ खादेद्वल्लद्वयं प्रातः शीतं चानु पिबेज्जलम् । अष्टादश प्रमेहांश्च जयेन्मासोपयोगतः ॥५॥ तुष्टिं तेजोबलं वर्णशुक्रवृद्धिं च दारुणम् । अग्नेर्बलं वितनुते मेहकुञ्जरकेसरी ॥ दिव्यं रसायनं श्रेष्ठं नात्र कार्या विचारणा ॥ ६ ॥ अथ मेहान्तको रसः—मृताभ्रकान्तलोहानां नागवङ्गौ विशोधितौ । यथोत्तरं भागवृद्ध्या खल्वमध्ये विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥ तलपोटेन वाराह्या शतावर्या हिमाम्बुना । भावनाऽत्र प्रकर्तव्या यामं यामं पृथक्पृथक् ॥२॥ चणमात्रां वटीं कृत्वा नवनीतेन सेवयेत् । प्रातरुत्थाय विधिना सर्वमेहकुलान्तकः ॥ ३ ॥ शाल्यन्नं सपटोलं च तण्डुलीयकवास्तुकम् । मत्स्याक्षीमुद्गयूषं च अपक्वकदलीफलम् ॥ ४ ॥ अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्राश्मरीप्रणुत् । कामलापाण्डुशोफांश्च अपस्मारक्षतक्षयान् । रक्तकासविनाशे स्यात्पञ्चलोहरसायनम् ॥ ५ ॥ अथ मेहारिरसः—वङ्गभस्म मृतं सूतं तुल्यं क्षौद्रे विमर्दयेत् । द्विगुञ्जो लेहयेन्नित्यं हन्ति मेहांश्चिरंतनान् ॥ ६ ॥ अथ चन्द्रकलावटी—एला सकर्पूरशिला सधात्री जातीफलं केसरशाल्मली च । सूतेन्द्रवङ्गायसभस्म सर्वमेतत्समानं परिभावयेच्च ॥ १ ॥ गुडूचिकाशाल्मलिकाकषायैर्निष्कार्धमानं मधुना ततश्च । बद्ध्वा वटीं चन्द्रकलेतिसंज्ञां सर्वप्रमेहेषु नियोजयेत्ताम् ॥ २ ॥ अथ वङ्गेश्वरः—रसमेकं त्रयो वङ्गं वङ्गसाम्यं तु गन्धकम् । मर्दयेद्दिनमेकं तु कुमार्याः स्वरसे बुधः ॥ १ ॥ संस्थाप्य गोलकं भाण्डे रोधयेत्सुदृढं मुखम् । पाचयेद्वालुकायन्त्रे दिनमेकं दृढाग्निना ॥ २ ॥ स्वाङ्गशीतलमादाय संपूज्य द्विजदेवताः । पिप्पलीमधुना युक्तं सर्वमेहेषु योजयेत् ॥३॥ क्षीरान्नं योजयेत्पथ्यमम्लं लवणवर्जितम् । रसो वङ्गेश्वरो नाम सर्वमेहनिकृन्तनः ॥ ४ ॥ अथ महावङ्गेश्वरः—वङ्गं कान्तं च गगनं हेमपुष्पं समं समम् । कुमारीरसतो भाव्यं सप्तवारं भिषग्वरैः ॥ १ ॥ एष वङ्गेश्वरो नाम प्रमेहान्विंशतिं जयेत् । मूत्रकृच्छ्रं सोमरोगं पाण्डुरोगं महाश्मरीम् ॥ रसायनमिदं श्रेष्ठं नागार्जुनविनिर्मितम् ॥ २ ॥ इति महावङ्गेश्वरो रसः । अथ वङ्गभस्मप्रयोगगु-

णाश्च—वङ्गं शिलाजतुयुतं तु मतं प्रमेहे धातुक्षये दुर्बलनष्टशुक्रयोः। अभ्रेण युक्तं तु सुतप्रदं स्याज्जातीफलार्ककरहाटलवङ्गयुक्तम् ॥ १ ॥ शाल्मलीत्वग्रसोपेतं सक्षौद्ररजनीरजः । वङ्गभस्म हरेन्मेहान्पञ्चानन इव द्विपान् ॥ २ ॥ गुडूचीसारमधुना वङ्गभस्म प्रमेहनुत् । नागभस्म तथैवापि सर्वमेहविनाशनम् ॥ ३ ॥ पयो गवां सखण्डकं त्रिकण्टवङ्गवल्लकं प्रमेहभल्लकं परं बुधा वदन्ति सादरम् ॥ ४ ॥ अथ वङ्गगुणाः—तिक्तकं सलवणं च भेदकं पाण्डुजन्तुशमनं सुशीतलम् । मेहदाहशमनं च कान्तिदं वङ्गमाहुरिति मारुतावहम् ॥ १ ॥ अथाभ्रकयोगः—निश्चन्द्रमभ्रकं भस्म सवरारजनीरजः । मधुना लीढमचिरात्प्रमेहान्विनिवर्तयेत् ॥ १ ॥ अथ नागभस्मयोगः—शुद्धस्य च मृतस्याहे रजो वल्लमितं लिहेत् । सुनिशामलकं क्षौद्रं सर्वमेहप्रशान्तये ॥ १ ॥ अथ गन्धकयोगः—गन्धकं गुडसंयुक्तं कर्षं भुक्त्वा पयः पिबेत् । विंशतिस्तेन नश्यन्ति प्रमेहाः पिटिका अपि ॥ १ ॥ अथ शिलाजतुयोगः—शिलाजतुरसं पीत्वा प्रातः क्षीरसितायुतम् । मुच्यते सर्वमेहेभ्यस्त्रिसप्तदिवसैर्नरः ॥ १ ॥ अथ स्वर्णमाक्षिकभस्मयोगः— माक्षिकं मधुना लीढं मेहं हरति सर्वथा । गुडूचीसत्त्वसंयुक्तं पित्तमेहं व्यपोहति ॥ १ ॥ अथ वसन्तकुसुमाकरः—पृथग्द्वौ हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तजम् । चत्वारः सूतमभ्रं च प्रवालं मौक्तिकं तथा ॥ १ ॥ भावना गव्यदुग्धेक्षुवासाश्रीद्विजलैर्निशा । मोचकन्दरसैः सप्त क्रमाद्भाव्यं पृथक्पृथक् ॥ २ ॥ शतपत्ररसेनैव मालत्याः कुसुमैस्तथा । पश्चान्मृगमदैर्भाव्यः सुसिद्धो रसराड्भवेत् ॥ ३ ॥ कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः । वल्लद्वयमितः सेव्यः सिताज्यमधुसंयुतः ॥ ४ ॥ वलीपलितहृन्मेध्यः कामदः सुखदः सदा । मेहघ्नः पुष्टिदः श्रेष्ठः परं वृष्यो रसायनम् ॥ ५ ॥ आयुर्वृद्धिकरं पुंसां प्रजाजननमुत्तमम् । क्षयकासतृषोन्मादश्वासरक्तविषार्तिजित् ॥ ६ ॥ सिताचन्दनसंयुक्तमम्लपित्तादिरोगजित् । शुक्रगाण्ड्वामयाञ्शूलान्मूत्राघाताश्मरीं हरेत् ॥ ७ ॥ योगवाहि त्विदं सेव्यं कान्तिश्रीबलवर्धनम् । सुसात्म्यमिष्टभोजी च रमयेत्प्रमदाशतम् ॥ ८ ॥ मदनं मदयेन्मदयुज्ज्वलयन्प्रमदानिवहानतिविह्वलयन् । सुरतैः सुखदैर्गतिवि[1]च्यवनैर्भवसारजुषामयमेव सुहृत् ॥ ९ ॥ अथ जलजामृतरसः—तवक्षीरं शिला धातुर्वङ्गं कुण्डलिसत्त्वकम् । मेहारिबीजसंयुक्तं विदारीजीवनीरसैः ॥ १ ॥ भावयेत्त्रिवारं तु सितोपलसमन्वितम् । जलजामृतविख्यातो रसोऽयं मेहकृच्छ्रनुत् ॥ २ ॥ प्रमेहपिटिकानां तु प्राकार्यं रक्तमोक्षणम् । पाटनं तु विपक्कानां तासां पाने प्रशस्यते ॥ ३ ॥ क्काथो व्रण-

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'विच्यवनै' ।

प्तोऽत्र बस्तिर्मूत्रैस्तीक्ष्णैर्विरेचनम् । व्रणप्रतिक्रिया सर्वा कार्याऽत्रापि भिषग्वरैः ॥ ४ ॥

## अथ पथ्यापथ्यम् ।

श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकाढकी । शालिमुद्गकुलित्थाश्च मेहिनां देहिनां हिताः ॥ १ ॥ मेदोघ्ना बद्धमूत्राश्च समाः सर्वेषु धातुषु । यवास्तस्मात्प्रशस्यन्ते मेहेषु च विशेषतः ॥२॥ तिक्तशाकं पटोलानि जाङ्गलामिषजा रसाः । सैन्धवं मरिचं चैव मेहिनामाहरेद्भिषक् ॥ ३ ॥ सदाऽऽसनं दिवा निद्रा नवान्नानि दधीनि च । मूत्रवेगं धूमपानं स्वेदं शोणितमोक्षणम् ॥ ४ ॥ सौवीरकं सुरा सूक्तं तैलं क्षारं घृतं गुडम् । आम्लेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ५ ॥ इति पथ्यापथ्यम् । इति प्रमेहचिकित्सा ।

## अथ ग्रन्थान्तरे बहुमूत्रमेहनिदानम् ।

कार्श्यं स्वेदोऽङ्गगन्धः करपदरसनानेत्रकर्णोपदेहः कासः शैथिल्यमङ्गेऽरुचिरपि पिटिकाः कण्ठताल्वोष्ठशोषः । दाहः शीतप्रियत्वं धवलिमतनुता श्रान्तता पीतमूत्रं मूत्रस्था मक्षिकाद्याश्चिरमपि बहुमूत्राख्यरोगे प्रवृद्धे ॥ २ ॥ अथ वाग्भटः—स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्वप्नसुखाभिलाषः । हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥ १ ॥ शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः । भविष्यतो मेहगणस्य लिङ्गं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥२॥ दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्द्विविधो विचारः । संतर्पणाद्वा कफसंभवः स्यात्क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥ ३ ॥ संपूर्णरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः । साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यस्तु मेहो यदि नातिदुष्टः ॥ ४ ॥

## अथ तच्चिकित्सा ।

त्रिफलावेणुपत्राब्दपाठामधुयुतैः कृतः । कुम्भयोनिरिवाम्भोधिं बहुमूत्रं तु शोषयेत् ॥ १ ॥ अथ तालकेश्वररसः—मृतं सूतं मृतं वङ्गं मृतं लोहाभ्रकं समम् । मर्दयेन्मधुना सार्धं रसोऽयं तालकेश्वरः । माषैकं लेहयेत्क्षौद्रैर्बहुमूत्रापनुत्तये ॥ १ ॥ इति तालकेश्वरः । अथाऽऽनन्दभैरववटी । विषोषणकणाटङ्कहिङ्गुलैः समचूर्णकः । आनन्दभैरवस्यास्य गुञ्जाऽतीसारमेहनुत् ॥ १ ॥

इति बहुमूत्रमेहचिकित्सा ।

---

## अथ मेदोरोगनिदानम् ।

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेवनैः । मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्धते ॥ १ ॥ मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात्कोष्ठे वायुर्विशेषतः । चरन्संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ २ ॥ अथ तस्यातिवृद्धिशक्तिमाह—मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात्पुष्णन्त्यन्नेन धातवः । मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ १ ॥ क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः । युक्तक्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ॥ २ ॥ मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वेव तिष्ठति । अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ३ ॥ तस्मात्स शीघ्रं जरयत्याहारं काङ्क्षयत्यपि । विकारांश्चाश्नुते घोरान्कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ॥ ४ ॥ एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ । एतौ हि दहतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥ ५ ॥ मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः । विकारान्दारुणान्कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ६ ॥ मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः । अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ७ ॥ स्थूले स्युर्दुस्तरा रोगा विसर्पाः सभगंदराः । ज्वरातिसारमेहार्शःश्लीपदापचिकामलाः ॥ ८ ॥ शुष्का स्फिगुदरग्रीवाधमनीजालसंततः । त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरः स्मृतः ॥ ९ ॥

इति मेदोरोगनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

क्षौद्रेण त्रिफलाक्वाथः पीतो मेदोहरः स्मृतः । शीतीभूतं तथोष्णाम्बु मेदोहृत्क्षौद्रसंयुतम् ॥ १ ॥ उष्णं भक्तस्य मण्डं वा पिबेत्कृशतनुर्भवेत् । सचव्यजीरकव्योषहिङ्गुसौवर्चलानलाः ॥ २ ॥ मधुना सक्तवः पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः । क्षारं वा तालपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः । मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ॥ ३ ॥ हरीतकीलोध्रमरिष्टपत्रपूतत्वचो दाडिमवल्कलं च । एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानां जम्ब्वाः कषायश्च नराधिपानाम् ॥ ४ ॥ फलत्रिकं त्रिकटुकं सतैललवणान्वितम् । षण्मासादुपयोगेन कफमेदोनिलापहम् ॥ ५ ॥ गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा । तक्रारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ ६ ॥ अथ त्र्यूषणाद्यं लोहम्—त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं चित्रकं विडमौद्भिदम् । बाकुची सैन्धवं चैव सौवर्चलमयोरजः ॥ १ ॥ माषमात्रमतश्चूर्णं लिहेदाज्यमधुप्लुतम् । अतिस्थौल्यमिदं चूर्णं निहन्त्यग्निविवर्धनम् ॥ २ ॥ मेदोघ्नं मेहकुष्ठघ्नं श्लेष्मव्याधिनिबर्हणम् । नाऽऽहारे नियमश्चात्र विहारे वा विधीयते । त्र्यूषणाद्यमिदं चूर्णं रसायनमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ अथ नवकगुग्गुलुः—व्योषाग्निमुस्तात्रिफलाविडङ्गैर्गुग्गुलुः समम् । खादन्सर्वाञ्जयेद्व्याधीन्मेदश्श्ले-

ष्मामवातजान् ॥ १ ॥ अथ लेपोद्वर्तने—हितो मोचरसो युक्तश्चूर्णैरुदधिफेनजैः । प्रलेपेन निहन्त्याशु देहदौर्गन्ध्यमुत्कटम् ॥ १ ॥ वासारसदलालेपाच्छङ्खचूर्णावचूर्णितात् । बिल्वपत्ररसो वाऽपि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ २ ॥ हरीतकीं तु संपिष्य गात्रमुद्वर्तयेन्नरः । पश्चात्स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदप्रशान्तये ॥ ३ ॥ चन्द्रांशुशीतलं लोध्रं शिरीषोशीरकेसरैः । उद्वर्तनं भवेद्ग्रीष्मे स्वेदोद्गमनिवारणम् ॥ ४ ॥ बब्बूलस्य दलैः सम्यग्वारिणा परिपेषितैः । गात्रमुद्वर्तयेत्पश्चाद्धरीतक्या सुपिष्टया ॥ ५ ॥ भूय उद्वर्तनं कृत्वा पश्चात्स्नानं समाचरेत् । प्रस्वेदान्मुच्यते क्षिप्रं ततस्त्वेवं समाचरेत् ॥ ६ ॥ जम्बूदलार्जुनतरुप्रसवैः सकुष्ठैरुद्वर्तनं प्रकुरुते प्रतिवासरं यः । प्रस्वेदबिन्दुकणिकानिकरानुषङ्गाद्दुर्गन्धिता वपुषि तस्य पदं न धत्ते ॥ ७ ॥ शिरीषलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः । प्रियङ्गुलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदिष्टः ॥ ८ ॥ अथ वृन्दात्रिफलाद्यं तैलम्—त्रिफलातिविषामूर्वात्रिवृच्चित्रकवासकैः । निम्बारग्वधषड्ग्रन्थासप्तपर्णानिशाद्वयैः ॥ १ ॥ गुडूचीन्द्रयवाकृष्णाकुष्ठसर्षपनागरैः । तैलमेभिः समं पक्वं सुरसादिरसप्लुतम् ॥ २ ॥ पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यबस्तिषु योजितम् । स्थूलतालस्य कण्ड्वादि जयेत्कफकृतान्गदान् ॥ ३ ॥ अथ महासुगन्धितैलम्—चन्दनं कुङ्कुमोशीरं प्रियङ्गुसटिरोचनम् । तुरुष्कागुरुकस्तूरीकर्पूरो जातिपत्रिका ॥ १ ॥ जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च । नलिकानलदं कुष्ठं हरेणुतगरं प्लवम् ॥ २ ॥ नखं व्याघ्रनखं स्पृक्का बालो दमनकं तथा । प्रपौण्डरीकं कर्चूरं समांशैः शाणमात्रकैः ॥ ३ ॥ महासुगन्ध इत्येतत्तैलप्रस्थेन साधयेत् । प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम् ॥ ४ ॥ अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा । युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ॥ ५ ॥ सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेद्द्वै प्रमदाशतम् । वन्ध्याऽपि लभते गर्भं षण्ढोऽपि पुरुषायते ॥ अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ६ ॥ अथ रसाः—तत्राऽऽदौ रसभस्मयोगः—रसभस्म वल्लमात्रं लीढ्वा मधुना पिबेदनु क्षौद्रम् । कोष्णाम्बुना समेतं स्थौल्यं मेदःकृतं जयति ॥ १ ॥ अथ त्रिमूर्तिरसः—सूतगन्धमयोभस्म समं संमेल्य भावयेत् । निर्गुण्डीपत्रतोयेन मुसलीकन्दवारिणा ॥ १ ॥ ततः सिद्धममुं माषमात्रं रसमनुत्तमम् । लोध्रक्षौद्रेण चाश्नीयाच्चूर्णमेषां पिचून्मितम् ॥ २ ॥ षट्कटु त्रिफला पञ्चलवणा वल्गुजस्य तत् । मेदःशोथाग्निमान्द्यामवातश्लेष्मगदप्रणुत् ॥ ३ ॥ वडवाग्निरसः—शुद्धसूतं मृतं ताम्रं तालं बोलं समं समम् । अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यं क्षौद्रे लेह्यं द्विगुञ्जकम् ॥ १ ॥ वडवाग्निरसो नाम स्थौल्यं तुन्दं नियच्छति । पलं क्षौद्रं पलं तोयमनुपानं पिबेत्सदा ॥ २ ॥ इति वडवाग्निरसः । अथ पथ्यापथ्यम्—

पुराणशालयो मुद्गकुलत्थोद्दालकोद्रवाः । लेखना बस्तयश्चैव सेव्या मेदस्विना सदा ॥ १ ॥ श्रमचिन्ताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रियः । हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः ॥ २ ॥ अस्वप्नं च व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च । स्थौल्यमिच्छन्परित्यक्तुं क्रमेणैनं प्रवर्धयेत् ॥ ३ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ।

इति मेदोरोगचिकित्सा ।

## अथोदरनिदानप्रारम्भः ।

रोगाः सर्वेऽपि मन्दाग्नौ सुतरामुदराणि तु । अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात् ॥ १ ॥ तत्रान्तरे—अतिसंचितदोषाणां पापकर्म च कुर्वताम् । उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १ ॥ अथ तेषां प्राप्तिमाह—रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः । प्राणाग्न्यपानान्संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ १ ॥ सुश्रुते—तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षावलीविनाशो जठरेऽपि राज्यः । जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यां बस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः ॥ २ ॥ अथ सर्वेषां सामान्यलक्षणमाह—आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता । शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ॥ १ ॥ दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि । गुर्वशीतं शिराजालैः सदा गुडगुडायते ॥ २ ॥ पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः । संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक्शृणु ॥ ३ ॥ अथ वातोदरलक्षणमाह—तत्र वातोदरे शोफः पाणिपन्नाभिकुक्षिषु । कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभेदनम् ॥ १ ॥ शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधो गुरुता मलसंग्रहः । श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् ॥ २ ॥ सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम् । आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च । वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ ३ ॥ अथ पैत्तिकमाह—पित्तोदरे ज्वरो मूर्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता । भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ १ ॥ पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते । धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ २ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवम् । निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ १ ॥ उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् । चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरम् ॥ २ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः । यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषी[१]विषसेवनाद्वा ॥ १ ॥ तेनाऽऽशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिदोषम् ॥ २ ॥ तच्छीतवातातपदुर्दिनेषु विशेषतः कुप्यति दह्यते

१ च. त्रिलिङ्गम् । २ च. वाते भृशदुर्दिने वा ।

च । स चाऽऽतुरो मूर्छति संभ्रमसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ॥ ३ ॥ दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव प्लीहोदरं कीर्तयतो निबोध । विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ॥ ४ ॥ प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति । तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चाऽऽतुरोऽत्र ॥ ५ ॥ मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽपि पाण्डुः । सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥ ६ ॥ प्लीहा निर्वेदनः श्वेतकठिनः स्थूल एव च । महापरिग्रहः शीतश्लेष्मसंभव इष्यते ॥ ७ ॥ सज्वरः सपिपासश्च स्वेदनस्तीव्रवेदनः । पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ ८ ॥ नित्यमानद्धकोष्ठश्च नित्योदावर्तपीडितः । वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥ ९ ॥ क्लमोऽतिदाहः संमोहो वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । रक्तोदरभ्रमो मूर्छा ज्ञेयं रक्तजलक्षणम् । त्रयाणामपि रूपाणि प्लीह्न्यसाध्ये भवन्ति हि ॥ १० ॥ अथ तत्र दोषसंबन्धमाह—उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः । गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान्क्रमात् ॥ १ ॥ अथ बद्धगुदमाह—यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् । संचीयते यस्य मलः सदोषः शनैः शनैः संकरवच्च नाड्याम् ॥ १ ॥ निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् । हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥ २ ॥ एतद्बद्धोदरं तेन स्युर्दाहज्वरतृड्भ्रमाः । कासश्वासोरुसदनं रुग्हृन्नाभिशिरस्सु च ॥ ३ ॥ मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिरुदरं मूढमारुतम् । स्थिरनीलारुणशिरारोमराजिविराजितम् । नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ॥ ४ ॥ अथ क्षतोदरमाह—शल्यं तथाऽन्नोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा । तस्मात्स्रुतोऽन्त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥ १ ॥ नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदाल्यते च । एतत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ २ ॥ अथ दकोदरमाह—यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा[1] वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ १ ॥ स्नेहोपलिप्तेष्वथ वाऽपि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभिसमाततं पूर्णमिवाम्बुना च ॥ २ ॥ यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ ३ ॥ अथ साध्यासाध्यत्वमाह—जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् । बलिनस्तदजाताम्बु यत्नात्साध्यं नवोत्थितम् ॥ १ ॥ अशोषमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।

---

१ च. 'वृत्य ना'।

सदा गुडगुडायुक्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥ २ ॥ नाभिं विष्टभ्य वायुस्तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति । हृद्वङ्क्षणकटीनाभिगुदं प्रत्येकशूलीनः ॥ ३ ॥ कर्कशं सृजते वातं नातिमन्दे च पावके । लोलस्यापि रसे वाऽल्पे मूत्रेऽल्पे संहते विशि ॥ ४ ॥ अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः । कुक्षेर्वृद्धिश्चातिमात्रं शिरान्तर्धानमेव च । दकपूर्णदृतिक्षोभस्पर्शं जातोदकं भवेत् ॥ ५ ॥ अथ विशेषेणासाध्यत्वमाह—पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा । प्रायो भवत्यभावाय च्छिद्रान्त्रमुदरं नृणाम् ॥ १ ॥ अथ पुनरप्यसाध्यत्वमाह—शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् । बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ १ ॥ पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातीसारपीडितम् । विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २ ॥ इत्युदरनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

अथ तत्राष्टावुदराणि—पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ॥ १ ॥ तत्र पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः, संनिपातेनैकम् । प्लीहोदरं बद्धोदरं क्षतोदरं जलोदरमिति संज्ञा भवन्ति । तेष्वसाध्यं बद्धगुदं परिस्रावि च । पडवशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि । सर्वाण्येव च प्रत्याख्यायोपक्रमेत् । तेष्वाद्यश्चतुर्वर्गो भेषजसाध्यः । उत्तरः शस्त्रसाध्यः । कालप्रकर्षात्सर्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि भवन्ति वर्जयितव्यानि, इति सुश्रुतात् । अथ वातोदरचिकित्सामाह—उपक्रमेद्भिषग्दोषबलकालविशेषवित् । स्थिरादिसर्पिषः पानं स्नेहं स्वेदं विरेचनम् ॥ १ ॥ वेष्टनं वाससा ग्लानौ शाल्वलं चोपनाहनम् । पेया यूषरसान्नं च योज्यं वातोदरे क्रमात् ॥ २ ॥ अथैरण्डतैलादियोगः—एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तं त्रिफलारजो वा । निहन्ति वातोदरशोथशूलं क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ १ ॥ अथ दशमूलादियोगः—दशमूलकषायेण क्षीरवृत्तिः शिलाजतु । सद्यो वातोदरी क्षीरमौष्ट्रमाजं च केवलम् ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादिचूर्णम्—कुष्ठं दन्ती यवक्षारं व्योषं त्रिलवणं वचाम् । अजाजीं दीप्यकं हिङ्गु स्वर्जिकां चव्यचित्रके । शुण्ठीं चोष्णाम्भसा पीत्वा वातोदररुजापहाम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दात्सामुद्राद्यं चूर्णम्—सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानां क्षारो यवानामजमोदभागः । सपिप्पलीचित्रकशृङ्गबेरं हिङ्गुं विडङ्गं च समानि कुर्यात् ॥ १ ॥ एतानि चूर्णानि घृतप्लुतानि भुञ्जीत पूर्वं कवलान्प्रशस्तम् । वातोदरं गुल्ममजीर्णभुक्तं वातप्रकोपं ग्रहणीं च दुष्टाम् ॥ २ ॥ अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगंदरं चापि निहन्ति सद्यः ॥ २ ॥ अथ दशमूलाद्यं घृतम्—दशमूलीकषायेण रास्नानागरदारुभिः ।

---

१ च. 'ल्वणेनोप' ।

पुनर्नवाभ्यां च घृतं सिद्धं वातोदरापहम् ॥ १ ॥ इति वातोदरम्। अथ पित्तोदरम्—पित्तोदरे च बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत्। पयसा त्रिवृता कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥१॥ सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनाऽऽरग्वधेन च। घृतं पित्तोदरे पेयं मधुरौषधसाधितम् ॥ २ ॥ स्यात्त्रिवृत्त्रिफलासिद्धं सर्पिष्पानं विशुद्धये। पृश्निपर्णीबलाव्याघ्रीलाक्षानागरसाधितम्। क्षीरं पित्तोदरं हन्ति जठरं कतिभिर्दिनैः ॥ ३ ॥ इति पित्तोदरम्। अथ श्लेष्मोदरम्—श्लेष्मोदरिणं तु पिप्पल्यादिसिद्धेन सर्पिषा स्नेहं पीत्वा स्नुहीक्षीरानुलोम्यत्रिकटुकमूत्रतैलमुस्तादिक्वाथेनाऽऽस्थापयेदनुवासयवकिट्टसर्षपामलकबीजैश्चोपनाहयेदुदरम्। भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलित्थयूषेण पयसा वा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम्। व्योषयुक्तं कुलित्थाम्बुपयो वा भोजने हितम्। गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा। सक्षीरतैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ १ ॥ इति श्लेष्मोदरम्। अथ दूष्योदरं त्रिलिङ्गमुदरं च—संनिपातोदरे कार्य एष एव क्रियाविधिः। हरीतक्यभयाकल्कभावितं मूत्रमम्बुना ॥ १ ॥ पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शःकृमिगुल्मनुत्। सप्तलाशङ्खिनीसिद्धं घृतं चात्र विशोधनम् ॥ २ ॥ दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरी पिबेत्। नागरत्रिफलप्रस्थं घृतं तैलं तथाऽऽढकम् ॥३॥ मस्तुना साधयित्वा तु पिबेत्सर्वोदरापहम्। कफमारुतसंभूतं गुल्मं चैव प्रशाम्यति॥३॥ इति दूष्योदरं त्रिलिङ्गमुदरं च। अथ प्लीहोदरयकृदुदरयोश्चिकित्सा—स्नेहस्वेदविरेकादि विधेयं प्लीहरोगिणाम्। वामबाहौ च मोक्तव्या कूर्पराभ्यन्तरे शिरा ॥ १ ॥ विध्येत्प्लीहविनाशाय यकृन्नाशाय दक्षिणे। मणिबन्धे समुत्पन्नवाममङ्गुष्ठमीरितम्। दहेच्छिरां शरेणाऽऽशु वैद्यः प्लीहप्रशान्तये ॥ २ ॥ अथ शाल्मलीपुष्पक्वाथः—सुस्विन्नं शाल्मलीपुष्पं निशापर्युषितं नरः। राजिकाचूर्णसंयुक्तं दद्यात्प्लीहोपशान्तये ॥ १ ॥ अथ शरपुङ्खामूलकल्कः—शरपुङ्खामूलकल्कः पीतस्तक्रेण नाशयत्यचिरात्। बहुतरकालसमुत्थं प्लीहानं रूढमवगाढम् ॥ १ ॥ अथ लवणादितक्रम्। लवणं रजनी राजी प्रत्येकं पलपञ्चकम्। चूर्णितं निक्षिपेद्भाण्डे शततक्रपलान्विते ॥ १ ॥ त्रिदिनं मुद्रितं रक्षेत्पश्चात्पञ्चपलं तदा। प्लीहानं नाशयेत्पीत्वा त्रिःसप्ताहं न संशयः ॥ २ ॥ अथ शङ्खनाभिचूर्णम्—सुपक्वजम्बीररसेन शङ्खनाभीरजः पीतमवश्यमेव। कर्षप्रमाणं शमयेदवश्यं प्लीहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ १ ॥ अथ यवान्यादिचूर्णम्—यवानिकाचित्रकयावशूकषड्ग्रन्थदन्तीमगधोद्भवानाम्। प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाम्बुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादिचूर्णम्—कुष्ठं वचा शृङ्गबेरं चित्रकं कौटजं फलम्। पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः समचूर्णिताः ॥ १ ॥ ततो बिडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा। प्लीहोदरमुदावर्तं सर्वमेतेन शाम्यति ॥ २ ॥

अथ लघुहिङ्ग्वादिचूर्णम्—हिङ्गुत्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् । मातुलुङ्गरसेनैव प्लीहशूलहरं परम् ॥ १ ॥ वायुः प्लीहानमुद्धृत्य कुपितो यस्य तिष्ठति । शूलैः परितुदन्पार्श्वे प्लीहा तस्य प्रवर्धते ॥ २ ॥ अथ सिन्ध्वादिचूर्णम्—सिन्धुमगधाग्निचूर्णं शिग्रुशिफाजाजिकासमं पीतम् । प्रबलमपि योगराजः प्लीहानं नाशयत्याशु ॥ १ ॥ अथ विडङ्गादिचूर्णम्—विडङ्गानि यवानी च चित्रकं चेति तत्समम् । द्विगुणं देवदारु च नागरं सपुनर्नवम् ॥ १ ॥ त्रिवृद्भागाश्च चत्वारस्तत्सर्वं कल्कपेषितम् । क्षीरेणोष्णेन पातव्यं श्रेष्ठं प्लीहविनाशनम् ॥ २ ॥ अथ चैतानि चूर्णानि गवां मूत्रेण पाययेत् । उदरीभूतमप्येवं प्लीहानं संप्रणाशयेत् ॥ ३ ॥ अथ वज्रक्षारः—सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं काचसैन्धवम् । टङ्कणं स्वर्जिकाक्षारं तुल्यमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १ ॥ अर्कदुग्धैः स्नुहीदुग्धैर्भावयेदातपे त्र्यहम् । ऊर्ध्वाधस्थैः क्रमात्तस्य तत्तुल्यैरर्कपल्लवैः ॥ २ ॥ भाण्डे संस्थाप्य मृल्लिप्ते रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् । स्वाङ्गशीतं तु संचूर्ण्य चूर्णमेषां तु मेलयेत् ॥ ३ ॥ त्र्यूषणं च विडङ्गं च राजिकां त्रिफलामपि । चव्यं च हिङ्गुसंभृष्टं तक्रेणाद्याद्यथाबलम् ॥ ४ ॥ वज्रक्षाराभिधं चूर्णमुदराणि विनाशयेत् । शोथं गुल्मं तथाऽष्ठीलां मन्दाग्निमरुचिं तथा । प्लीहानं यकृदाल्याख्यमुदरं च विशेषतः ॥ ५ ॥ अथ वृन्दाच्छुक्तिकाक्षारादियोगः—पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः । पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥१॥ अथ क्षारादियोगः—क्षारं वा बिडकृष्णाभ्यां पूतीकस्याम्बु निःसृतम् । यकृत्प्लीहप्रशान्त्यर्थं पिबेत्प्रातर्यथाबलम् ॥ १ ॥ अथ सौभाञ्जनादियोगः—सौभाञ्जनकनिर्यूहं सैन्धवाग्निकणान्वितम् । पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ अथ लशुनादियोगः—लशुनं पिप्पलीमूलमभयां चैव भक्षयेत् । पिबेद्गोमूत्रगण्डूषं प्लीहरोगविमुक्तये ॥ १ ॥ अथ रोहीतकादिकल्कम्—रोहीतकाभयाकल्कं भावितं मूत्रमम्बुना । पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शःकृमिगुल्मनुत् ॥ १ ॥ अथ द्रवन्तीनागवटी—तिलैरण्डद्रवन्तीनां क्षारो भल्लातकं कणा । एषां भागं समं कृत्वा तत्तुल्यं तु गुडं मतम् ॥ १ ॥ खादेदग्निबलं मत्वा पावकस्य विवृद्धये । जयेत्प्लीहानमत्युग्रं यकृद्गुल्मं तथैव च ॥ २ ॥ अथ शिग्रुक्राथः- शोफं प्लीहोदरं हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः । आम्लवेतससंयुक्तः शिग्रुक्राथः ससैन्धवः ॥ १ ॥ अथ क्षारभावितपिप्पली—पलाशक्षारतोयेन पिप्पली परिभाविता । गुल्मप्लीहार्तिशमनी वह्निदीप्तिकरी मता ॥ १ ॥ अथाग्निमुखं लवणम्—चित्रकं त्रिवृता दन्तीत्रिफलारुचकैः समैः । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रं तु सैन्धवम् ॥ १ ॥ भावयित्वा स्नुहीक्षीरैः स्नुकाण्डे प्रक्षिपेत्ततः । मृत्पङ्केनानुलिप्याथ प्रक्षिपेज्जातवेदसि ॥ २ ॥ सुदग्धं च ततो

ज्ञात्वा शनैर्वैद्यः समुद्धरेत् । तक्रेण पीतं तच्चूर्णं यकृत्प्लीहोदरापहम् ॥ एतदग्निमुखं नाम्ना लवणं वह्निवर्धनम् ॥ ३ ॥ अथ चित्रकाद्यं घृतम्—चित्रकस्य तुलाक्काथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् । आरनालं तु द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ पञ्चकोलकतालीसं क्षारौ च पटुपञ्चकम् । यवान्यौ द्वे च जरणे मरीचं चाक्षसंमितम् ॥ २ ॥ एतैर्युक्त्या घृतं सिद्धं मात्रया च पिबेत्प्रगे । प्लीहशोफोदरार्शोघ्नं विशेषादग्निदीपनम् ॥ ३ ॥ अथ महारोहीतकं घृतम्—रोहीतकात्पलशतं संक्षुद्य बदराढकम् । साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १ ॥ घृतप्रस्थं समावाप्य च्छागक्षीरं चतुर्गुणम् । तस्मिन्द्रव्याणि सर्वाणि प्रदद्यात्कार्षिकाणि च ॥ २ ॥ व्योषं फलत्रिकं हिङ्गु यवानीं तुम्बरुं विडम् । विडङ्गं चित्रकं चैव हपुषा चविकं वचा ॥ ३ ॥ अजाजी कृष्णलवणं दाडिमं देवदारु च । पुनर्नवा विशाला च यवक्षारं सपौष्करम् ॥ ४ ॥ एतैर्घृतं विपक्वं तु विदध्याद्दृढभाजने । पाययेच्च पलं मात्रां रसयूषपयोम्बुभिः ॥ ५ ॥ यकृत्प्लीहोदरं शूलमग्निमान्द्यं च नाशयेत् । कुक्षिशूलं पार्श्वशूलं कटिशूलमरोचकम् ॥६॥ विबन्धशूलं शमयेत्पाण्डुरोगं सकामलम् । छर्द्यतीसारशमनं तन्द्राज्वरनिवारणम् ॥ महारोहीतकं नाम्ना प्लीहघ्नं तु विशेषतः ॥७॥ इति महारोहीतकं घृतम् ॥ इति प्लीहचिकित्सा । अथ यकृदुदरचिकित्सा—प्लीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकृतः संप्रकल्पयेत् । कार्यं च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥१॥ पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरं चतुर्गुणम् । पक्त्वा पिबेद्यथावह्नि यकृद्दाल्युदरापहम् ॥२॥ इति यकृदुदरचिकित्सा । अथ बद्धगुदप्रतीकारः—स्विन्ने बद्धोदरे योज्यो बस्तिस्तीक्ष्णैस्तु भेषजैः । सतैललवणैश्चापि निरूहश्चानुवासनम् ॥१॥ उदावर्तहरं सर्वं प्रकर्तव्यं चिकित्सितम् । वर्तयो विविधाश्चात्र पायौ शस्ताः प्रकीर्तिताः ॥२॥ तीक्ष्णैर्विरेचनं चात्र शस्यते तु विशेषतः । वातहन्ता विधिः सर्वो विधातव्यो विजानता ॥ ३ ॥ इति बद्धगुदोदरम् । अथ क्षतोदरमुदकोदरं च—छिद्राम्बबद्धसंज्ञेषु जठरेषु प्रयोगवित् । लब्धानुज्ञो भिषक्कुर्यात्पाटनं व्यधनक्रियाम् ॥ १ ॥ तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् । ज्ञातींश्च सुहृदो दारान्ब्राह्मणान्नृपतिं गुरुम् ॥ २ ॥ अनुज्ञाप्य भिषग्वर्यो विदध्यात्संशयं ध्रुवम् । सुवेष्टितं त्वधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ ३ ॥ अङ्गुल्युदरमात्रं तु व्रीहिवक्त्रेण भेदयेत् । नाडीमुभयतोद्वारां संयोज्यापहरेज्जलम् ॥ ४ ॥ न चैकस्मिन्दिने सर्वं दोषं त्वपहरेत्तथा । कासश्वासज्वरतृष्णा गात्रभङ्गश्च वेपथुः ॥५॥ अतिसारश्च सुतरां पूर्यते जठरे ततः । तृतीयपञ्चमाद्येषु दिवसेष्वल्पशः पुनः ॥ ६ ॥ स्रावयेदुदकं तैललवणाभ्यां दहेद्व्रणम् । बध्नीयाद्विगते दोषे रक्तं प्राक्प्रतिपूर्य च ॥ ७ ॥ संवेष्टयेद्गाढतरं कौशेयादिकचर्मणा । जलोदरेऽम्बु विश्राव्यं जातं जातं विरे-

चनैः ॥ ८ ॥ विरिक्तजठराध्मानं स्नेहाद्यैर्बस्तिभिर्जयेत् । निसृतां लङ्घितां पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ॥ ९ ॥ अतः परं तु षण्मासात्क्षीरवर्ती भवेन्नरः । त्रीन्मासान्पयसा पेयं पिबेत्त्रींश्चापि योजयेत् ॥ १० ॥ सकोरदूषश्यामाकपयसा लवणं लघु । नरः संवत्सरेणैव जयेदाशु जलोदरम् ॥ ११ ॥ इति क्षतोदरोदकोदरप्रतीकारः ।

## अथ सर्वोदरेषु सामान्यविधिः ।

उदराणां मलाढ्यत्वाद्बहुशः शोधनं हितम् । क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा सकृत् । ज्योतिष्मत्याः पिबेत्तैलं पयसा वा दिने दिने ॥ १ ॥ इति शोधनं वृन्दात् । मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥ १ ॥ अथ देवदार्व्यादिलेपः—देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः । साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः ॥ १ ॥ अथ रोहीतकादियोगः—रोहीतकाभयाशुण्ठीः पिबेन्मूत्रेण शक्तितः । सर्वोदरहरं प्लीहमेहार्शःक्रिमिगुल्मनुत् ॥ १ ॥ अथ विशालादिः—विशालाशङ्खिनीदन्तीत्रिवृत्त्रिफलकात्रयम् । निशाविडङ्गं कम्पिल्लं मूत्रेणोदरवान्पिबेत् ॥ १ ॥ अथ पयआदि—पयो वा चव्यदन्त्यग्निविडङ्गव्योपकल्कितम् । पेयं वा शृङ्गवेराम्बु कषायो दारुवह्निजः । चव्यविश्वसमुत्थो वा पेयो जठरशान्तये ॥ १ ॥ अथ सुश्रुतात्—हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोऽनुपः । सहस्रं पिप्पलीनां वा स्नुक्क्षीरेण सुभावितम् ॥ १ ॥ पिप्पलीवर्धमानं वा क्षीराशी वा शिलाजतु । तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा । चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ॥ २ ॥ अथ पिप्पलीवर्धमानम् । त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा दशभिरथ विवृद्धं पिप्पलीवर्धमानम् । इति पिबति युवा यस्तस्य न श्वासकासज्वरजठरगुदार्शोवातरक्तक्षयाः स्युः ॥ १ ॥ अथ देवद्रुमादि—देवद्रुमं शिग्रुमसूरकं च गोमूत्रपिष्टामथवाऽश्वगन्धाम् । पीत्वाऽऽशु हन्यादुदरं प्रवृद्धं क्रमीन्सशोफानुदरं च दूष्यम् ॥ १ ॥ अथ पटोलाद्यं चूर्णम्—पटोलमूलं रजनी विडङ्गं त्रिफलात्वचः । कम्पिल्लकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ॥ १ ॥ *षडाद्यान्कार्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् । कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥ २ ॥ विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलै रसैः । मण्डं पेयां च पीत्वा वा सव्योषं षडहं पयः ॥ ३ ॥ शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः । हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥ ४ ॥ अथ नारायणचूर्णम्—यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला सोप-

* अत्र पटोलादेः षड्भागाः कार्षिका अन्येषां कम्पिल्लादीनां द्वित्रिचतुर्गुणा भागा ग्राह्याः ।

कुञ्चिका। कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥ १ ॥ शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रकम्। द्वौ क्षारौ पुष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥२॥ विडङ्गं च समांशानि दन्तीभागत्रयं तथा। त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥ ३ ॥ एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः। तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना ॥ ४ ॥ आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया। दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्बुभिरर्शसि ॥ ५ ॥ परिकर्ते च वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके। भगंदरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ॥ ६ ॥ हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे। दंष्ट्राविषे मूलविषे गरले कृत्रिमे विषे। यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ७ ॥ इति नारायणचूर्णम्। अथ क्षारद्वयचूर्णम्—क्षारद्वयानलव्योपनीलीलवणपञ्चकम्। चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दाच्छुक्तिकाक्षारादियोगः—सामुद्रशुक्तिकाक्षारो यवक्षारः ससैन्धवः। गोदध्ना संप्रयुज्येत सर्वोदरविनाशनः ॥ १ ॥ अथोष्ट्रीक्षीरपानम्—उष्ट्रीक्षीरं पिबेज्जीर्णे निरन्नो जठरामयी। पक्षं मासमृतुं वाऽपि न च पानीयमाचरेत् ॥ १ ॥ अथ घृतानि–तत्राऽऽदौ बिन्दुघृतम्—अर्कक्षीरं पले द्वे तु स्नुहीक्षीरं पलानि षट्। पथ्या कम्पिल्लकं श्यामा शम्याकं गिरिकर्णिका ॥ १ ॥ नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकं तथा। एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥ अथास्य मलिने कोष्ठे बिन्दुमात्रं प्रदापयेत्। यावदस्य पिबेद्बिन्दुं तावद्वेगान्विरिच्यते ॥ ३ ॥ कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं श्वयथुं सभगंदरम्। शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा। एतद्बिन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥ ४ ॥ इति वृन्दाद्बिन्दुघृतम्। अथ योगतरङ्गिण्या नाराचघृतम्—त्रिफला चित्रको दन्ती बृहती कण्टकारिका। स्नुही चार्कविडङ्गानि घृतस्य कुडवं पचेत् ॥ १ ॥ तस्य मृद्वग्निसिद्धस्य कर्षार्धं पाययेन्नरम्। शोथगुल्मोदरानाहप्लीहोदरजलोदरान्। नाशयत्युल्बणानेतान्सर्पिर्नाराचसंज्ञितम् ॥ २ ॥ अथ त्रिवृताद्यं घृतम्—पयस्यष्टगुणे सर्पिः प्रस्थं स्नुक्पयसः पलम्। त्रिवृता पलकल्केन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥ १ ॥ अथ पञ्चमूलाद्यं घृतम्—द्वे पञ्चमूल्यौ त्रिवृता निकुम्भः ससप्तलं चित्रकशिग्रुमूलम्। करञ्जबीजं त्रिफलागुडूचीमेरण्डमूलं मदयन्तिका च ॥ १ ॥ पाठां सभार्गीं सुषवीं सतिक्तां सरोहिषां यासकुचेलिकां च। पृथक्समाहृत्य पलं जलस्य द्रोणे पचेच्चतुरंशशेषे। घृतं विपक्वं सकषाययुक्तं निहन्ति पीतं सकलोदराणि ॥ २ ॥ इति पञ्चमूलाद्यं घृतम्। अथ हिङ्ग्वादिघृतम्—हिङ्ग्वा रसोनार्द्रकशिग्रुपथ्याषड्ग्रन्थिदन्तीदशमूलतोयैः। द्विक्षारपञ्चोषणकल्कपादैः सिद्धं घृतं तज्जठरे प्रशस्तम् ॥ १ ॥ इति घृतानि। अथ तक्रपानम्—वातोदरी पिबेत्तक्रं

पिप्पलीलवणान्वितम् । शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ १ ॥ यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी । संनिपातोदरी तक्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ २ ॥ बद्धोदरी तु हपुषादीप्यकाजाजिसैन्धवैः । पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् । त्र्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं तु सलिलोदरी ॥ ३ ॥ इति तक्रम् । अथ शोफोदरचिकित्सा—हरीतकीनागरदेवदारुपुनर्नवाछिन्नरुहाकषायः । सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः शोफोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥ १ ॥ पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्ताभयादार्व्यमृताकषायः । सर्वाङ्गशोफोदरकासशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ २ ॥ पुनर्नवादार्व्यभयागुडूचीः पिबेत्समूत्रा महिषाक्षयुक्ताः । त्वग्दोषशोफोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥ ३ ॥ गोमूत्रयुक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम् । क्षीराम्भुकेवलमेव गव्यं मूत्रं पिबेद्वा श्वयथूदरेषु ॥ ४ ॥ सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसा चाम्बुवर्जितम् । पिबेदौष्ट्रं पयो मासं श्वयथूदरनाशनम् ॥ ५ ॥ बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेरक्वाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् । सच्छागदुग्धं ग्रहणीगुदोत्थशोफाग्निसादारुचिहृद्गरिष्ठम् ॥ ६ ॥ इति श्वयथूदरचिकित्सा । अथ रसाः—तत्राऽऽदौ नाराचो रसः । भृष्टटङ्कणतुल्यं तु मरिचं च रसं समम् । गन्धकं पिप्पली शुण्ठी द्वौ द्वौ भागौ विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ सर्वतुल्यं क्षिपेद्दन्तीबीजं सर्वमकल्मषम् । द्विगुञ्जं रेचनं चैतदुदराणि व्यपोहति ॥ २ ॥ अथेच्छाभेदी रसः—शुण्ठीमरीचसंयुक्ता रसगन्धकटङ्कणाः । जेपालस्त्रिगुणः प्रोक्तः सर्वमेकत्र मर्दितम् ॥ १ ॥ इच्छाभेदी रसो ह्यस्य द्विगुञ्जांससितां पिबेत् । यावच्च चूलकाः पीतास्तावद्वेगैर्विरिच्यते । तक्रोदनं च दातव्यं पथ्यमत्र विजानता ॥ २ ॥ अथ जलोदरारिः—पिप्पलीमरिचं ताम्रं काञ्चनीचूर्णसंयुतम् । स्नुहीक्षीरैर्दिनं मर्द्य तुल्यं जेपालबीजकम् । निष्कं भुक्तं विरेकेण सत्यं हन्ति जलोदरम् ॥ १ ॥ अत्र क्रव्यादरसो हितः । अथ पथ्यापथ्यम्—दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मन्दत्वमृच्छति । तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ १ ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् । विरेकास्थापनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥ २ ॥ इति वृन्दात् । अथ पथ्यापथ्यं संहितायाम्—विरेचनं लङ्घनमब्दसंभवाः कुलत्थमुद्गारुणशालयो यवाः । मृगा द्विजा जाङ्गलसंज्ञयाऽन्विताः पेया सुरा माक्षिकसीधुसैन्धवाः ॥ १ ॥ तक्रं रसोनोरुबुतैलमार्द्रकं शालिं च शाकं कुलकं कटिल्लकम् । पुनर्नवाशिग्रुफलं हरीतकी ताम्बूलमेलायवशूकमायसम् ॥ २ ॥ अजागवोष्ट्रीमहिषीपयो जलं लघूनि तीव्राणि च दीपनान्यपि ।

---

१ क. 'साऽश्माम्बु' ।

यथामलं पथ्यगणोऽयमाश्रितः सखा नृणां स्यादुदरामये सति ॥ ३ ॥ अम्बुपानं दिवास्वापं गुर्वभिष्यन्दि भोजनम् । व्यायामं चाध्वयानं च जठरी परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥ इति पथ्यापथ्यम् । इत्युदरचिकित्सा ॥

---

## अथातः शोथनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथ शोथस्य संप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह—रक्तपित्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान्बहिः शिराः । नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यान्मांसत्वगाश्रयम् । उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ॥ १ ॥ अथ संख्यामाह—सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् । दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥ १ ॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह—तत्पूर्वरूपं दवथुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥ १ ॥ अथ श्वयथुनिदानम्—शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा । दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणं च ॥ १ ॥ अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः । मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ तस्य सामान्यलक्षणमाह—सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माऽथ शिरातनुत्वम् । सलोमहर्षं च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ १ ॥ अथ वातशोथमाह—चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः । प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवाञ्ज्वरभ्रमस्वेदतृषामदान्वितः । य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्सपित्तशोफो भृशदाहपाकवान् ॥ १ ॥ अथ कफजमाह—गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत् । सकृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः(?) ॥ १ ॥ सूयन्ते यस्य गात्राणि स्पन्दन्निव रुजन्निव । पीडिता(तोऽ)त्युन्नमति च वातशोफं तमादिशेत् ॥२॥ यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोफो नक्तं प्रणश्यति । स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत्स च वातिकः ॥ ३ ॥ यः पीतः सज्वरार्तिः स्याद्दयते च विदह्यते । स्विद्यते क्लिद्यते गन्धिः स पैत्तः श्वयथुः स्मृतः ॥ ४ ॥ यः पीतमुखवर्णत्वक्पूर्वमध्यात्प्रसूयते । तनुत्वचातिसारौ च स पैत्तः श्वयथुः स्मृतः ॥ ५ ॥ अथ द्विदोषजन्यमाह—निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्द्विदोषजः ॥ १ ॥ अथ संनिपातजमाह—सर्वाकृतिः संनिपाताच्छोफो व्यामिश्रहेतुजः ॥ १ ॥ अथाभिघातजमाह—अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः । हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुकैः ॥ १ ॥ रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् । भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः

पित्तलक्षणः ॥ २ ॥ अथ विषजलक्षणमाह—विषजः सविषप्राणिपरिसर्पण-मूत्रणात् । दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ॥ १ ॥ विण्मूत्रशुक्रोपहतमल-वद्वस्त्रसंकरात् । विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥ २ ॥ अथ यस्मिन्देशे दोषाः शोथं कुर्वन्ति तमाह—दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥ १ ॥ पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्चस्थानगतास्त्वधः । कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ २ ॥ यो मध्यदेशे श्वयथुः सकष्टः सर्वगश्च यः । अर्धाङ्गेऽरिष्टभूतः स्याद्यश्चोर्ध्वं परिस-र्पति ॥ ३ ॥ अथोपद्रवारिष्टस्यासाध्यत्वमाह—श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च । तस्य चान्नेऽरुचिर्नास्ति शोथिनं परिवर्जयेत् ॥ १ ॥ ऊर्ध्वगामी नरं पद्भ्यामधोगामी स्त्रियं मुखात् । उभयोर्बस्तिसंजातः शोफो हन्ति न संशयः ॥ २ ॥ अथ स्थानभेदेनासाध्यत्वमाह—अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुद्भवः । पुरुषं हन्ति नारीं तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥ १ ॥ अथ साध्यासाध्यलक्षणमाह—श्वासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरच्छर्दिररोचकाः । हिक्कातीसारकासाश्च शोथिनं क्षपयन्ति हि ॥ २ ॥ अथ तत्रान्तरे—पादप्र-वृत्तः श्वयथुर्नृणां यः प्राप्नुयान्मुखम् । वक्त्रादधस्ताद्यो याति बास्तिस्तस्य न सिध्यति ॥३॥ अथ क्षीरपाणिनाऽप्युक्तम्—ऊर्ध्वगामी नरः(नुश्च) पद्भ्यामधोगामी मुखात्स्त्रियः(याः) । उभयोर्बस्तिसंजातः शोथो हन्ति न संशयः ॥ ४ ॥ छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च । सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः ज्वरच्छ-र्दिविरेचकाः ॥ हिक्का श्वासातिसारश्च शोथिनं परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥

इति शोथनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सा ।

निदानदोषार्तिविपर्ययक्रमैरुपाचरेत्तं बलकालदोषवित् । अथाऽऽमजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुल्बणदोषमादितः ॥ १ ॥ शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधो-विरेचनैरूर्ध्वमतस्तथोर्ध्वम् । उपाचरेत्स्नेहभवं विरूक्षणैः स्नेहस्तु रूक्षेण विरू-क्ष्यते ध्रुवम् ॥ २ ॥ विबद्धविट्कानिलजे निरूहणं घृतं तु पित्तानिलजे सति-क्तकम् । शोथेन मूर्छावति दाहकर्षिते विशोधनीयं तु समुन्नमिष्यते ॥ ३ ॥ कफोत्थितं क्षारकटूष्णसंयुतैः समूत्रतक्रैस्तु च युक्तिभिर्हरेत् ॥ ४ ॥ मुखतो जायते शोथः स्त्रीणां पुंसां च पादतः । असाध्यौ द्वावपि प्रोक्तौ तयोः पुण्या-भिवर्तनम् ॥ ५ ॥ अथ श्वयथोर्वातादिभेदविशेषचिकित्सा—शोथे वातोत्थिते

---

१ च. अधोऽङ्गे । २ च. अथो जयेल्लङ्घ° ।

पूर्वं मासार्धं त्रिवृतं पिबेत् ॥ १ ॥ तैलमेरण्डजं वाऽपि मलबन्धेऽपि तन्मतम् । शाल्यन्नं पयसा युक्तं रसैर्वाऽपि प्रयोजयेत् ॥ स्वेगाभ्यङ्गांश्च वातघ्नान्सेकलेपांश्च कल्पितान् ॥ २ ॥ अथ शुण्ठ्यादिक्काथः—शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलशृतं जलम् । वातिके श्वयथौ पेयं भुक्तपाकेऽपि तन्मतम् ॥ १ ॥ अथ बीजपूरादिलेपः—बीजपूरजटाहिंस्रादेवदारुमहौषधम् । रास्नाग्निमन्थलेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ १ ॥ इति वातशोथचिकित्सा । अथ पित्तशोथे—क्षीराशिनः पित्तकृतेऽतिशोफे त्रिवृद्गुडूचीत्रिफलाकषायम् । पिबेद्गवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम् ॥ १ ॥ अथ पटोलादिक्काथः—पटोलत्रिफलारिष्टदार्वीकाथः सगुग्गुलुः । हन्ति पित्तभवं शोथं तृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥ १ ॥ इति पित्तशोथचिकित्सा । अथ कफशोथे–पुनर्नवाविश्वत्रिवृद्गुडूचीशम्याकपथ्यासुरदारुकल्कम् । शोफे कफोत्थेऽक्षसमं समूत्रं क्राथं पिबेद्वाऽप्यथ चैव तेषाम् ॥ १ ॥ अथ पुनर्नवावलेहः—पुनर्नवामृतादारुदशमूलरसाढके । आर्द्रकस्य रसप्रस्थे गुडस्य च तुलां पचेत् ॥ १ ॥ तत्सिद्धं व्योषपत्रैलात्वक्पत्रैः कार्षिकैः पृथक् । चूर्णीकृतैर्लिहेच्छीते मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ २ ॥ लेहः पुनर्नवो नाम श्लेष्मशोफनिषूदनः । श्वासकासारुचिहरो बलपुष्ट्यग्निवर्धनः ॥३॥ अथाऽऽरग्वधादितैलम्—कफोत्थेऽत्र पिबेत्तैलं सिद्धमारग्वधादिना । मन्देऽग्नौ स्तिमिते कोष्ठे स्रोतोरोधेऽरुचावपि ॥ क्षारमूत्रासवारिष्टचूर्णं तक्रे नियोजयेत् ॥ १ ॥ इति कफशोथचिकित्सा । अथ त्रिदोषजे मिश्रे च—मिश्रे मिश्रक्रमं कुर्यात्सर्वजे सर्वमेव तु ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिचूर्णम्—पिप्पल्यजाजी गजपिप्पली च निदिग्धिकानागरचित्रकैश्च । रजन्ययःपिप्पलिमूलपाठामुस्तं च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ कल्कश्च भूनिम्बमहौषधाभ्यां हन्यात्रिदोषं चिरजं च शोफम् ॥१॥ अथाऽऽर्द्रकरसादियोगः—रसैस्तथैवाऽऽर्द्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णे पयसाऽथ मद्यात् । शिलाह्वयं वा त्रिफलारसेन हन्यात्त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥ १ ॥ इति त्रिदोषजमिश्रचिकित्सा । अथाऽऽगन्तुजे विषजे च—शोफे चाऽऽगन्तुजे कुर्यात्सेकलेपादिशीतलम् । भल्लातकभवे शोफे सतिला कृष्णमृत्तिका ॥ १ ॥ नवनीततिलालेपादथ दुग्धं तिलान्वितम् । यष्टिदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ॥ शोफमारुष्करं हन्ति चूर्णं शालदलस्य वा ॥ २ ॥ इत्यागन्तुकविषचिकित्सा ॥

## अथ सामान्यविधिः ।

अथ बिल्वपत्रस्वरसः—बिल्वपत्ररसः पीतः शोषणः श्वयथौ रुजि । विट्सङ्गे चैव दुर्नाम्नि विषूच्यां कामलास्वपि ॥ १ ॥ अथ भूनिम्बादिकल्कः—

भूनिम्बविश्वकल्कं जग्ध्वा पीतः पुनर्नवाक्काथः । अपहरति नियतमाशु श्वयथुं सर्वाङ्गजं नृणाम् ॥२॥ अथ क्वाथाः—तत्राऽऽदौ पथ्यादिः । पथ्यामृताभार्गीपुनर्नवाग्निदार्वीनिशादारुमहौषधानाम् । क्वाथो निपीतो दरपाणिपादवक्त्राश्रितं हन्त्यचिरेण शोफम् ॥ १ ॥ अथ त्रिफलादिक्वाथः—त्रिफलाक्वाथपानं हि महिषीसर्पिषा सह । हन्ति शोफं प्रमेहं च नाडीव्रणभगंदरम् ॥ १ ॥ अथ सिंहास्यादिः—सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथं पीत्वा समाक्षिकम् । कृच्छ्रशोथं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम् ॥ १ ॥ अथ चूर्णानि—तत्राऽऽदौ पिप्पल्यादि —कृष्णाग्निविश्वघनजीरककण्टकारीपाठानिशाकरिकणामगधाजटानाम् । चूर्णं कवोष्णसलिलेन विलोड्य पीतं नातः परं श्वयथुरोगहरं नराणाम् ॥ १ ॥ अथ गुडाद्यं चूर्णम्—गुडपिप्पलिशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् । आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं बस्तिशोधनम् ॥ १ ॥ अथान्यच्च—गुडात्पलत्रयं ग्राह्यं शृङ्गबेरं पलत्रयम् । शृङ्गबेरसमा कृष्णा लोहकिट्टायसोः पलम् ॥ चूर्णमेतत्समुद्दिष्टं सर्वश्वयथुनाशनम् ॥ १ ॥ अथ पुनर्नवाद्यं चूर्णम्—पुनर्नवा दार्व्यमृता पाठा विश्वश्वदंष्ट्रिका । रजन्यौ द्वे बृहत्यौ च पिप्पल्यश्चित्रकं वृषः ॥ १ ॥ समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण वा पिबेत् । बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रावसारिणम् ॥ हन्ति चाऽऽशूदराण्यष्टौ व्रणांश्चैवोद्धतानपि ॥ २ ॥ अथ विडङ्गादि—विडङ्गदन्तीकटुकात्रिवृच्चित्रकदारवः । व्योषः सकृष्णा त्रिफला समा देया ह्ययोरजः ॥ द्विगुणं तत्पिबेच्चूर्णं पयसा शोफशान्तये ॥ १ ॥ अथ गुडार्द्रकादियोगः—गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं वा । कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पथ्यमथापि मासम् ॥ १ ॥ शोफप्रतिश्यायगलास्यरोगान्सश्वासकासारुचिपीनसादीन् । जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान्हन्यात्तथाऽन्यानपि वातरोगान् ॥ २ ॥ अथ पुनर्नवादियोगः—पुनर्नवामूलकदेवदारुच्छिन्नोद्भवाचित्रकमूलसिद्धाः । रसा यवागूश्च पयांसि यूषाः शोफे प्रदेया दशमूलगर्भाः ॥ १ ॥ अथ क्षीरम्—क्षीरं शोफहरं दारुवर्षाभूनागरैः शृतम् । पेयं वा चित्रकं व्योषत्रिवृद्दारुप्रसाधितम् ॥ १ ॥ अथाऽऽर्द्रकरसः—आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः । अजाक्षीराशिनः शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ १ ॥ अथ गोमूत्रमण्डूरम्—गोमूत्रसिद्धमण्डूरं सुरभीरसभावितम् । माणकार्द्रककन्दानां रसेष्वपि च भावयेत् ॥ १ ॥ त्रिफलाकटुचव्यानां चूर्णं पाणितलद्वयम् । क्षिपेत्सुसिद्धे पाके तु मधुनश्च पलद्वयम् ॥ निहन्ति सर्वजं शोफं सर्वाङ्गं च विशेषतः* ॥ २ ॥ इति गोमूत्रमण्डूरम् । अथ कंसहरीतकी—

* अत्र गोमूत्रसिद्धं लोहमलं संचूर्ण्य गोमूत्रवारादिनाऽऽतपे परिभाव्य त्रिफलादिचूर्णं द्विगुणमूत्रेण पक्तव्यम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानां च शतं गुडाच्च । लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषत्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च ॥ १ ॥ प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते किंचिच्च चूर्णादपि यावशूकात् । एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिर्निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥ २ ॥ कासज्वरारोचकमेहगुल्मप्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् । कार्श्यामवातानसृगम्लपित्तवैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ३ ॥ दशमूलहरीतक्या तुल्या कंसहरीतकी । मानं तेनात्र तत्रस्थं चरके प्राह जैज्जटः ॥ ४ ॥ इति कंसहरीतकी । अथ दशमूलहरीतकी—दशमूलीकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् । तुलां पचेद्घने तत्र व्योषक्षारचतुष्पलम् ॥ १ ॥ त्रिजातं तु सुवर्णांशं प्रस्थार्धं मधुना हिमे । दशमूलहरीतक्यः शोफान्घ्नन्ति सुदुस्तरान् ॥ २ ॥ अथ पुनर्नवासवः—पुनर्नवे द्वे तु पले सपाठा दन्ती गुडूची सह चित्रकेण । निदिग्धिका च त्रिफला विपक्का द्रोणावशेषे सलिले ततस्तम् ॥ १ ॥ पूत्वा रसे द्वे च शतं पुराणं गुडं मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् । मासं निदध्याद्घृतभाजनस्थं पले यवानां परतश्च मासम् ॥ २ ॥ चूर्णीकृतैरर्धपलांशकैस्तैर्हेमत्वगेलामरिचाम्बुपत्रैः । गन्धान्वितं क्षौद्रयुतं प्रदिग्धं जीर्णे पिबेद्व्याधिबलं समीक्ष्य ॥ ३ ॥ हृत्पाण्डुरोगश्वयथुं प्रवृद्धं प्लीहभ्रमारोचकमेहगुल्मान् । भगंदरार्शोजठराणि कासश्वासग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥ ४ ॥ शाखानिलं बद्धपुरीषतां च हिक्कां तु कासं च हलीमकं च । क्षिप्रं जयेद्वर्णबलायुरोजस्तेजोन्वितो मांसरसांश्च भुक्त्वा ॥ ५ ॥ इति गदनिग्रहात्पुनर्नवासवः । अथ सर्वशोफे वासासवः—वासकस्य तुले द्वे तु द्विद्रोणेऽपां विपाचयेत् । द्रोणार्धशेषं तं ज्ञात्वा पूते शीते प्रदापयेत् ॥ १ ॥ गुडस्यैकां तुलां तत्र धातक्यास्तु पलाष्टकम् । क्षिपेच्चूर्णीकृते तस्मिंस्त्वगेलापत्रकेसरम् ॥ २ ॥ कक्कोलव्योषतोयानि पालिकान्युपकल्पयेत् । निदध्याद्घृतभाण्डे तु पक्षादूर्ध्वं ततः पिबेत् ॥ वासकासव इत्येष सर्वश्वयथुनाशनः ॥ ३ ॥ इति वासासवः । अथ दार्वादियोगः—पिबेदुष्णाम्बुना दारुपथ्याशुण्ठीपुनर्नवाः । विडङ्गातिविषावासाविश्वदारूषणानि च । वर्षाभूशृङ्गवेराभ्यां कल्कं वा सर्वशोफनुत् ॥ १ ॥ अथ तक्रादियोगः—तक्रं पिबेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं च । विड्वातसङ्गे पयसा रसैर्वा प्रागुष्णमद्यादुरुबूकतैलम् ॥ १ ॥ अथ पुनर्नवादिघृतम्—पुनर्नवापत्ररसालमूलं संक्षुद्य तोयार्मणशेषसिद्धम् । चतुर्थभागेन घृते विपक्वं प्रस्थं तु तत्कल्कपलाष्टकेन ॥ १ ॥ संसेवितं वातबलासरोगान्सर्वांश्च शोफानतिदुस्तरांश्च । गुल्मोदरप्लीहगुदोद्भवांश्च निहन्ति वह्निं कुरुतेऽपि पुंसाम् ॥२॥

---

१ घ. मधुनो ।

अथ पञ्चमूलाद्यं तैलम्—पञ्चमूलं सलवणं सरलं देवदारु च । हस्तिकर्णी-पलाशस्य फलानि निचुलस्य च ॥ १ ॥ पलाशं काकनासा च गुडूचीदे-वपुष्पकम् । अहिंस्रा श्रेयसी हिंस्रा बस्तगन्धा पुनर्नवा ॥ २ ॥ कायस्था च वयस्था च दारुको जटिला जटा । अलम्बुषोरुबूकं च मपुन्नाटं सनागरम् ॥ ३ ॥ शिग्रु गोधावनी भार्गी तर्कारी पौष्करी जटा । एतैः सिद्धं यथा-लाभं तैलमभ्यञ्जनैस्त्रिभिः । निहन्त्युदीर्णं श्वयथुं जन्तोर्वातकफात्मकम् ॥ ४ ॥ अथ शुष्कमूलकाद्यं तैलम्—शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्नामहौषधैः । पक्कमभ्य-ञ्जने तैलं समूलं शोफनाशनम् ॥ १ ॥ अथ सेकलेपस्वेदनानि—अथ पुन-र्नवादिलेपः—पुनर्नवादारुशुण्ठीसिद्धार्थं शिग्रुमेव च । पिष्ट्वा चैवाऽऽरनालेन प्रलेपः सर्वशोथजित् ॥ १ ॥ अथ कृष्णादिलेपः—कृष्णा पुराणपिण्याक-शिग्रुत्वक्सिकतातसी । प्रलेपो मर्दने युञ्ज्यात्सुखोष्णो मूत्रकल्कितः ॥ १ ॥ अथ दार्वादिः—दारुगुग्गुलुशुण्ठीनां कल्को मूत्रेण शोफजित् । गोमूत्रस्य च योगो वा क्षिप्रं श्वयथुनाशनः ॥ १ ॥ अथार्कादिः—सेकस्तथाऽर्कवर्षाभूनि-म्बक्वाथेन शोफजित् । गोमूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णेनावसेचनम् । सौवर्च-लसमं घृष्टं सर्षपैश्च प्रलेपनम् ॥ १ ॥ अथ न्यग्रोधादिलेपः—न्यग्रोधोदु-म्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वारणः परः ॥ १ ॥ अथ गोधूमपोलिका—गोधूमकणिकायुक्ता निर्गुण्डीपत्रचूर्णिका । पोलिका तिलतैलेन युक्ता शोथविनाशनी ॥ १ ॥ अथ पुनर्नवादिस्वेदः—पुनर्नवाग्निनिर्गुण्डीपलितैरण्डजैर्दलैः । सहचरैर्जलं तप्तं तत्स्वेदः शोफहा मतः ॥ १ ॥ अथ कुटजादिस्वेदः—कुटजार्कशिरीषाणां विदलैरण्डनिम्बजैः । पत्रै-र्युक्तं जलं तप्तं तत्स्वेदो दुष्टशोफहृत् ॥ १ ॥ अथ विभीतकादिलेपः—विभी-तकानां पलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रशस्तः । यष्ट्याह्वमुस्तैः सकपित्थ-मूत्रैः सचन्दनैस्तत्तिपिटिकासु लेपः ॥ १ ॥ इति सेकलेपस्वेदनानि । अथ रसाः—तत्राऽऽदौ शोफारिः—हिङ्गुलं जयपालं च मरिचं टङ्कणं कणाम् । संमर्द्य वल्लः सघृतः सर्वशोफहरः परः ॥ १ ॥ अथ श्वयथुघाती रसः—रसगन्धकलोहकणात्रिवृतामरिचामरदारुनिशात्रिफलात् । दलितं मृदु गोसलिलेन पिबेदनुरूपममुं श्वयथूदरहम् ॥ १ ॥ इति श्वयथुघाती रसः । देयो ह्युदयमार्तण्डो त्रैलोक्याडम्बरोऽथ वा । अग्निकुमारको वाऽत्र देयः शोफ-विनाशनः ॥ १ ॥ इति रसाः । अथ पथ्यापथ्यम्—पुरातनाः शालियवाः कुलत्था मुद्गाश्च गोधाऽपि च शल्लकोऽपि । भुजंगभुक्तित्तिरिताम्रचूडलावादयो

---

१ च. दारुका । २ च. विदुलै° । ३ च. °त्वपत्रैः ।

जाङ्गलविष्किराश्च ॥ १ ॥ कूर्मोऽपि शृङ्गी मपुराणसर्पिस्तक्रं सुरा माक्षिक-मासवश्च । निष्पावकाटिल्लकरक्तशिग्रुरसोनकर्कोटकवालमूलम् ॥ २ ॥ पुनर्नवं गृञ्जनकं पटोलं वेत्राग्रधात्रीफलमूलकानि । यथामलं पथ्यमिदं प्रयुक्तं शोफा-मयं सत्वरमुच्छिनत्ति ॥ ३ ॥ ग्राम्यानूपं पिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नं गौडं पिष्टं दधि सकृशरं निर्भरं मद्यमम्लम् । धाना वल्लूरमांसं बहशनमथवा गुर्वसात्म्यं विदाहि स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४ ॥ अथ वृन्दात्पथ्यापथ्यम्—पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलोपसाधितम् । आम्लमल्पक-टुस्नेहं भोजनं शोफिनां हितम् ॥ १ ॥ पिष्टान्नमुष्णं लवणानि मद्यं मृदं दिवा स्वप्नमजाङ्गलं च । पयो गुडं तैलमथो गुरूणि शोफं जिघांसुः परि-वर्जयेत ॥ २ ॥ इति शोफामयचिकित्सा ।

---

## अथ मुष्कान्त्रवृद्धिवर्ध्मरोगनिदानम् ।

तस्य संप्राप्तिमाह—क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ वङ्-क्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥ प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलको-शयोः ॥ १ ॥ वृद्धेः संख्यामाह—दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः । मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलः ॥ १ ॥ वातजमाह—वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ १ ॥ पित्तजमाह—पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्म-पाकवान् ॥ १ ॥ श्लेष्मजमाह—कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठि-नोऽल्परुक् ॥ १ ॥ रक्तजमाह—कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ॥ १ ॥ मेदोजमाह—कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ १ ॥ मूत्रज-माह—मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः । अम्भोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ् मृदुः ॥ १ ॥ मूत्रकृच्छ्रमधस्तात्स्याच्चालयन्फलकोशयोः ॥ २ ॥ अन्त्रजमाह—वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः । धारणेरणभाराध्ववि-षमाङ्गप्रवर्तनैः ॥ १ ॥ क्षोभणैः कुपितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदि । पवनो द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ कुर्याद्वङ्क्षणसंधिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥ २ ॥ उपेक्ष्यमाणतयाऽण्डवृद्धिमाह—उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमा-ध्मानरुक्स्तम्भवतीं स कुर्यात् । प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान्प्रयाति प्राध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ १ ॥ असाध्यमाह—यस्यान्त्रावयवैः श्लेष्मा मुष्कयोर्याति संचयात् । अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ रूक्षकृष्णारुणसित-स्तन्तुजालसमावृतः ॥ १ ॥ इत्यन्त्रवृद्धिनिदानम् । अथ वर्ध्मनिदानम्—

---

१ च. 'म् । अल्पमल्पं क' । २ च. चाऽऽयुः ।

अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनाभिचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसंधिषु ॥ ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं वर्ध्ममिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥ इति वर्ध्मनिदानम् । इति मुष्कान्त्रवृद्धिवर्ध्मनिदानम् ।

## अथ तच्चिकित्सामाह—

अथ वातवृद्धिचिकित्सा—सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरण्डसंभवम् । गुग्गुलूरुबुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ॥ वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥ अथ पित्तवृद्धिचिकित्सा—चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् । क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात्पित्तवृद्धिरुजापहः ॥ १ ॥ पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् । पानं वाऽपि कषायस्य पित्तवृद्धौ प्रशस्यते ॥२॥ अथ कफवृद्धिचिकित्सा—कफवृद्धौ मूत्रपिष्टैरुष्णवीर्यैः प्रलेपनम् । पातव्यो मूत्रसंयुक्तः कषायः पीतदारुणः ॥१॥ त्रिकटुत्रिफलाक्वाथं सक्षारलवणं पिबेत् । कफवातात्मकोपघ्नं विरेकात्कफवृद्धिजित् ॥ २ ॥ अथ रक्तवृद्धिचिकित्सा—अविदाहि च भैषज्यं कर्तव्यं रक्तपैत्तिके । सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ १ ॥ मुहुर्मुहुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् । शीतमालेपनं सर्वं पाको रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥२॥ त्रिवृतं प्रपिबेत्क्षौद्रशर्करासहितं मुहुः । पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्यादामे पक्वे च रक्तजे ॥ ३ ॥ अथ मेदोवृद्धिचिकित्सा—स्विन्नं मेदःसमुत्थानं लेपयेत्सुरसादिना । शिरो विरेचयेद्द्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ १ ॥ अथ षडूषणगुग्गुलुः—षडूषणं क्षौद्रसमं गुग्गुलुं गव्यसर्पिषा । प्रयुक्तं कुट्य भुञ्जीत यथाग्नि दिवसानने ॥ कटुतिक्तकषायाशी मेदोवृद्धिप्रणाशनम् ॥ १ ॥ इति मेदोवृद्धिः ॥ अथ मूत्रजेऽन्त्रवृद्धौ च—संस्वेद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रखण्डेन वेष्टयेत् । सीवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ॥ १ ॥ मुष्ककोशमगच्छन्त्यामन्त्रवृद्धौ विचक्षणः । वातवृद्धिक्रमं कुर्याद्दाहस्तत्राग्निना हितः ॥ २ ॥ शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सीवनिमादरात् । व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥३॥ तैलमेरण्डजं पीतं बलासिद्धं पयोन्वितम् । आध्मानशूलोपचितमन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥ ४ ॥ रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधितः । क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रितः ॥ ५ ॥ पिप्पली जीरकं कुष्ठं बदरं शुष्कगोमयम् । काञ्जिकेन प्रलेपोऽयमन्त्रवृद्धिविनाशनः ॥ ६ ॥ देवदारुमिशीवासाटाकलीमूलसैन्धवैः । क्षौद्रयुक्तैश्च तैर्लेपो वृद्धिमन्त्रभवां जयेत् ॥ ७ ॥ अथाण्डवृद्धिचिकित्सा—तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनबस्तिषु । गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां रसगन्धककज्जलीम् ॥ १ ॥ पीत्वा निहन्ति सहसा वृद्धिं वृषणसंभवाम् । फलत्रिकोद्भवं क्वाथं गोमूत्रेणैव पाचयेत् ॥ वातश्लेष्मकृतं हन्ति शोथं वृषणसंभवम् ॥ २ ॥

पुन्नागसबीजशुण्ठीनिर्गुण्डीनां मिथः समैश्चूर्णैः। घृतमधुसहिता पिण्डी न लभते मुष्कवृद्धिकथाम् ॥ ३ ॥ वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोफनाशनः। दार्वीचूर्णं गवां मूत्रैर्निपीतं मुष्कवृद्धिजित् ॥ आर्द्रकस्य रसः क्षौद्रयुक्तो वृषणवातजित् ॥ ४ ॥ अथ सामान्यविधिः—अथ मांस्यादिघृतम्—मांसी कुष्ठं पत्रकैला रास्ना शृङ्गी च चित्रकम्। कृमिघ्नमश्वगन्धा च शैलेयं कटुरोहिणी ॥ १ ॥ सैन्धवं तगरं चैव कुटजातिविषैः समैः। एतैश्च कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥ वृषमुण्डीतकैरण्डनिम्बपत्रभवं रसम्। कण्टकार्याश्चापि दुग्धं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ सिद्धमेतद्घृतं पीतमन्त्रवृद्धिं व्यपोहति। वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिमथापि वा। मूत्रवृद्धिं च हन्त्येतत्सर्पिराशु न संशयः ॥ ४ ॥ इति मांस्यादिघृतम्। अथ पुनर्नवादितैलम्—पुनर्नवाऽमृता दारु सक्षारं लवणत्रयम्। कुष्ठं सटी वचा मुस्तं रास्ना कट्फलपुष्करम् ॥१॥ यवानी हपुषा शिग्रु शताह्वा चाजमोदिका। विडङ्गातिविषायष्टीपञ्चकोलकसंयुतैः ॥ २ ॥ एतैः कल्कः समैरक्षैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत्। गोमूत्रं द्विगुणं देयं काञ्जिकं च तथैव च ॥ ३ ॥ पुनर्नवाद्यमेतत्तु वस्तौ पाने तथोत्तमम्। कट्यूरुपृष्ठमेढ्रेषु कुक्षौ च वृषणाश्रितम् ॥ कफवातोद्भवं शूलमन्त्रवृद्धिविनाशनम् ॥ ४ ॥ इत्यन्त्रवृद्धिचिकित्सा। अथ वर्ध्मचिकित्सामाह— मूलं बिल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्विश्वौषधारुष्करम्। कृष्णाग्रन्थिकवेल्लपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितं पीतं काञ्जिककोष्णतोयमथितैश्चूर्णीकृतं वर्ध्मजित् ॥ १ ॥ इति बिल्वादिचूर्णम्। भृष्टश्चैरण्डतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः। कृष्णासैन्धवसंयुक्तो वर्ध्मरोगहरः परः ॥१॥ श्वदंष्ट्रासिन्धुविश्वाब्ददारुक्रिमिहराश्मभित्। लोध्रचूर्णं घृतेनाद्याद्वातवर्ध्महरं परम् ॥ २ ॥ सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं वचा। ह्रीबेरं मधुकं भार्गी देवदारु सनागरम् ॥ ३ ॥ कट्फलं पौष्करं मेदा चविका चित्रकं सटी। विडङ्गातिविषे श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ४ ॥ बिल्वाजमोदा रास्ना च दन्ती कृष्णा च तैः समैः। साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥ ५ ॥ वर्ध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान्। आनाहमश्मरीं चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ ६ ॥ इति सैन्धवाद्यं तैलम्। अजाजीहपुषाकुष्ठं गोमयं बदरान्वितम्। काञ्जिकेन तु संपिष्टं कुर्याद्वर्ध्मप्रलेपनम् ॥ १ ॥ सद्यो मृतस्य काकस्य मलेन परिलेपनम्। वर्ध्मरोगः प्रयात्याशु रविणा तिमिरं यथा ॥ पक्वेऽत्र दारणं कृत्वा प्रकर्तव्या व्रणक्रिया ॥ २ ॥ इति वर्ध्मचिकित्सा। अथ कुरण्डचिकित्सा—यः पित्तदोषेण कुरण्डरोगो भवेच्छिशोर्दक्षिणमुष्कभागे। तस्योर्ध्वभागं श्रवणस्य विध्येद्वामस्य वामप्रभवे परस्य ॥ १ ॥ अथै-

रण्डतैलादियोगः—एरण्डतैलसंमिश्रं कासीसं सैन्धवं पिबेत् । वस्त्रेण वृषणं बद्धं कुरण्डज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ अथेन्द्रवारुण्यादि—इन्द्रवारुणिकामूलं तैलं पुष्करजं तथा । संमर्द्य च सगोदुग्धं पिबेज्जन्तुः कुरण्डजे ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ अथ सैन्धवादिलेपः—संचूर्णितं सैन्धवमाज्ययुक्तं संमर्द्य तोयस्थितमेव सोष्णम् । मुहुर्मुहुर्यः कुरुते प्रलेपं विलीयते तस्य कुरण्डरोगः ॥ १ ॥ इति सैन्धवादिलेपः । गवां घृतेन संयुक्तं क्षिपेत्सैन्धवचूर्णकम् । पिबेत्सप्तदिनं यावत्तावल्लेपः कुरण्डजे ॥ १ ॥ तण्डुलवारिविमिश्रं घृतपुरसंज्ञं यदुच्यते लोके । तन्मूलपिष्टलेपं कुरण्डगलगण्डयोः कुर्यात् ॥ २ ॥ ईश्वरीमूलमेरण्डमूलं मूषकचर्म च । प्रलेपः स्यात्कुरण्डानां रोगविच्छेदकारकः ॥ ३ ॥ सुपेषितं ब्राह्मणयष्टिकाया मूलं समं तण्डुलधावनेन । निहन्ति लेपाद्गलगण्डमालां कुरण्डमुख्यानखिलान्विकारान् ॥ ४ ॥ वातारितैलमृदितं सुरवारुणीजं मूलं नरः पिबति यो मसृणं विचूर्ण्य । गव्ये निधाय पयसि त्रिदिनावसाने तस्य प्रणश्यति कुरण्डकृतो विकारः ॥ ५ ॥ गोमूत्रसिद्धां रुबुतैलभृष्टां हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् । स्वादेन्नरः कोष्णजलानुपानान्निहन्ति कुरण्डमतीव वृद्धम् ॥६॥ शम्बूकोदरनिहितं गव्यं सप्ताहमातपे सर्पिः । स्थितमपहरति कुरण्डं सैन्धवचूर्णान्वितं लेपात् ॥ ७ ॥ इति कुरण्डचिकित्सा । अथ पथ्यापथ्यम्—संशोधनं बस्तिरसृग्विमोक्षः स्वेदः प्रलेपोऽरुणशालयश्च । एरण्डतैलं सुरभीजलं च धन्वामिषं शिग्रुफलं पटोलम् ॥ १ ॥ पुनर्नवागोक्षुरकाग्निमन्थं ताम्बूलपथ्यारसनारसोनम् । वान्त्यङ्गनागृञ्जनकं मधूनि कौम्भं घृतं तप्तजलं च तक्रम् ॥ २ ॥ अर्धेन्दुवद्वङ्क्षणयोश्च दाहो व्यत्यासतो वाहुशिराव्यधश्च । यथामयं शस्त्रविधिश्च वर्गः स्याद्वर्ध्मवृद्ध्यामयिनां सुखाय ॥ ३ ॥ आनूपमांसानि दधीनि माषाः पिष्टानि दुष्टान्नमुपोदिका च । गुरूणि शुक्रोत्थितवेगरोधाः स्युर्वर्ध्मवृद्ध्यामयिनाममित्राः ॥ ४ ॥ अथ वृन्दात्—वेगाहतिं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं तथा । अत्याशनमथाध्वानमुपवासं परित्यजेत् ॥ १ ॥

इति मुष्कान्त्रवृद्धिवर्ध्मकुरण्डचिकित्सा ।

## अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदनिदानमाह ।

अथ गलगण्डादिनिदानमाह—निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले । महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथोक्तं भोजेनापि—महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम् । लम्बन्तं मुष्कवद्दृष्ट्वा गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह—वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये तु संश्रित्य तथैव मेदः । कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं

गलगण्डमाहुः ॥ १ ॥ अथ तत्र वातिकमाह—तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु। पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ॥ १ ॥ वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु। चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥ माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ॥ १ ॥ अथ मेदोजमाह—स्निग्धो गुरुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोभवः कण्डुयुतोऽल्परुक्च। प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ १ ॥ स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुतेऽतिमात्रम्। अथासाध्यत्वमाह—कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम्। क्षीणं च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं चापि विवर्जयेद्धि ॥१॥ अथ स्थानतुल्यतया गण्डमालामिहैवाऽऽह—कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षां समन्यागलवङ्क्षणेषु। मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ॥ १ ॥ यदाह भोजः—वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समन्वितम्। जङ्घयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान्बहून् ॥ १ ॥ कुर्वन्ति ग्रन्थींस्तांस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः। तान्दोषानूर्ध्वगो वक्षःकक्षामन्यागलाश्रितः ॥ २ ॥ नानाप्रकारान्कुरुते ग्रन्थीन्सा त्वपची इव। अपची कण्ठमन्यासु कक्षावङ्क्षणसंधिषु ॥ गण्डमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणात् ॥३॥ अथ गण्डमालातुल्यतयाऽपचीमाह—ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥ १ ॥ तस्याः साध्यासाध्यत्वमाह—साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥१॥ अथापचीरूपगुणतया ग्रन्थिकानाह—वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च। वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह—आयम्यते वृश्चति[1] तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च। कृष्णो मृदुर्बस्तिरिवाऽऽततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥१॥ अथ पैत्तिकमाह—दंदह्यते धूप्यति(?) चूष्यते च पापच्यते प्राज्वलतीव चापि। रक्तः स पीतोऽप्यथ वाऽपि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिपाण्डुः[2] पाषाणवत्संहननोपपन्नः। शिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनं च पूयम् ॥ १ ॥ अथ मेदोजमाह—शरीरवृद्धिः क्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महान्कण्डुयुतोऽल्परुक्च। मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने

---

१ ध. वृश्यते। २ ध. °तिकण्डुः।

पिण्याकसर्पिःप्रतिमं च मेदः ॥ १ ॥ उक्तं च भोजेन—मेदो वायुर्यदा मांसे निक्षिपेदथवा त्वचि । तत्र मेदोभवो ग्रन्थिः श्यावो भवति पाण्डुरः ॥ १ ॥ कृशः कृशे महान्स्थूले ग्रन्थिश्छिन्नश्च पीडितः । तिलकल्कनिभः स्रावो घृतवच्चास्य जायते ॥ २ ॥ अथ शिराजग्रन्थेः संप्राप्तिमाह—व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु शिराप्रतानम् । संकुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥ ग्रन्थिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजश्चलश्च ॥ १ ॥ अथ तस्यासाध्यत्वमाह—स चारुजश्चाप्यचलो महांश्च मर्मास्थिजश्चापि विवर्जनीयः ॥ १ ॥ उक्तं भोजेन—पश्चैतानरुजो ग्रन्थीन्मर्मजानबलांस्त्यजेत् । कपोलगलमन्यासु दुश्चिकित्स्याश्च संधिषु ॥ १ ॥ अथार्बुदान्याह—तस्य संप्राप्तिमाह—गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमुत्थिता मांसमसृक्प्रदूष्य । वृत्तं मृदुं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धिपाकम् ॥ कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥ १ ॥ अथ तस्य संख्यामाह—वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च । तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ॥ १ ॥ अथ रक्तार्बुदमाह—दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च संकुच्य संपीड्य गतस्त्वपाकम् । सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥ १ ॥ कुर्वन्त्यजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु । रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु ॥ १ ॥ मांसजस्य संप्राप्तिमाह—मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेत्तु शोथम् । अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ॥ प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥१॥ अथास्यासाध्यत्वमाह—मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तम् ॥ अस्य साध्येष्वप्यसाध्यान्प्रकारानाह—साध्येष्वपीमानि विवर्जयेत्तु ॥ संप्रस्रुतं मर्मणि यच्च यातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ॥ १ ॥ अध्यर्बुदलक्षणमाह—यज्जायतेऽन्यत्खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः । यद्द्वंद्वजातं युगपत्क्रमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ १ ॥ उक्तं भोजेन—अर्बुदे त्वर्बुदं जातं द्वंद्वजं चानुजं च यत् । द्विरर्बुदमिति ज्ञेयं तच्चासाध्यं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ अर्बुदानां पाकाभावे हेतुमाह—न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु । दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ १ ॥ इति गलगण्डादिनिदानम् ॥

## अथ गलगण्डचिकित्सा ।

स्वेदोऽनिलोत्थे गलगण्ड आदौ नाड्यानिलघ्नौषधपत्रपिण्डैः । स्वेदोपनाहौ

१ क. °प्यबलो । २ क. संदूषिताः । च संमूर्छिताः । ३ ख. स्थिरं ।

कफसंभवेऽपि कृत्वा क्रमं श्लेष्महरं विदध्यात् ॥ १ ॥ अथ वातगण्डे—निचुलं शिग्रुमूलानि दशमूलमथापि च । आलेपनं वातगण्डे सुखोष्णं संप्रशस्यते ॥ १ ॥ अथ कफगण्डे—देवदारु विशालां च कफगण्डे प्रलेपनम् । छर्दनं शीर्षरेकश्च सर्वो रेचनिको हितः ॥ १ ॥ अथ मेदोगण्डे—मेदःसमुत्थेऽत्र यथोपदिष्टां विध्येच्छिरां स्निग्धतनोर्नरस्य । श्यामासुधालोहपुरीषदन्तीरसाञ्जनैश्चापि हितः प्रलेपः ॥ १ ॥ अथ सामान्ययोगः—तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः । हितः कर्णे पलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ १ ॥ जलकुम्भीकजं भस्म पक्त्वा गोमूत्रगालितम् । पिबेत्कोद्रवतक्राशी गलगण्डनिवृत्तये ॥ २ ॥ महिषीमूत्रविमिश्रं लोहमलं संस्थितं घटे मासम् । अन्तर्धूमविदग्धं मधुना गलगण्डनाशनं लीढम् ॥ ३ ॥ सूर्यावर्तरसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहनम् । स्फोटास्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः ॥ ४ ॥ सर्षपाः शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवाः । मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥ ५ ॥ गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालास्तथैव च । लेपनात्तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति वाऽचिरात् ॥ ६ ॥ जीर्णकर्कारुकरसो बिडसैन्धवसंयुतः । नस्येन तरुणं हन्ति गलगण्डं न संशयः ॥ ७ ॥ श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः । सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ८ ॥ तिक्तालाबुफले पक्के सप्ताहमुषितं जलम् । गलगण्डं निहन्त्याशु पानात्पथ्यानुशीलिनः ॥ ९ ॥ अथामृतादितैलम् । तैलं पिबेच्चामृतवल्लिहिङ्गुनिम्बाभयावृक्षकपिप्पलीभिः । सिद्धं बलाभ्यां च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगे ॥ १ ॥ अथ तुम्बीतैलम्—विडङ्गक्षारसिन्धूग्रारास्नाग्निव्योषदारुभिः । कटुतुम्बीफलरसैः कटुतैलं विपाचितम् । चिरोत्थमपि नस्येन गलगण्डं विनाशयेत् ॥ १ ॥ अथ वेधविधिः—जिह्वाधःपार्श्वयोर्मूलाच्छिरा द्वादश कीर्तिताः । तासां स्थूले शिरे द्वे च छिन्द्यात्ते च शनैः शनैः ॥ १ ॥ बडिशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् । स्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन्दद्यात्सगुडमार्द्रकम् ॥ २ ॥ भोजनं चानभिष्यन्दि यूषः कौलत्थ इष्यते । यवमुद्गपटोलादि कटुरूक्षं तु भोजनम् । छर्दिं च रक्तमुक्तिं च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ इति गलगण्डचिकित्सा ।

## अथ गण्डमालापचीचिकित्सा ।

ब्रह्मदण्डीयमूलं तु पिष्टं तण्डुलवारिणा । स्फुटितां हन्ति लेपेन गण्डमालां न संशयः ॥ १ ॥ निजद्रवेण संपिष्टं मुण्डीमूलं प्रलेपयेत् । गण्डमाला क्षयं याति तद्द्रवं च पिबेत्पलम् ॥ २ ॥ काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् । गण्डमालां तथा क्वाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः ॥ ३ ॥ जलेन पेषयेत्तुल्यं

काञ्चनीचित्रकं विषम् । सप्ताहं लेपयेद्यस्य यदि स्याद्गण्डमालिका ॥ स्फुटन्ती नात्र संदेहोऽस्फोटे लेपमिमं कुरु ॥ ४ ॥ आरग्वधशिफां पिष्ट्वा सम्यक्तण्डुलवारिणा । तेन नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥ ५ ॥ अथ त्रिफलाद्यो गुग्गुलुः—षट्पलं त्रिकटु ज्ञेयं त्रिफलाऽत्र पलद्वयम् । काञ्चनारत्वचाचूर्णं योजयेद्द्वादशं पलम् ॥ १ ॥ गुग्गुलुः सर्वतुल्यः स्यात्सर्वमेकत्र कुट्टयेत् । क्षौद्रं पलशतं देयं गुटिकां कर्षसंमिताम् । भक्षयेद्गण्डमालार्तो गलग्रन्थिं च नाशयेत् ॥ २ ॥ अथ काञ्चनारगुग्गुलुः—पलानां दशकं ग्राह्यं काञ्चनारत्वचो बुधैः । षट्पला त्रिफला ग्राह्या व्योषं ग्राह्यं पलत्रयम् ॥ १ ॥ पलैकं वरुणस्यापि त्वगेलापत्रकं तथा । कर्षकर्षमितं ग्राह्यं सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ २ ॥ सर्वं चूर्णमिदं यावत्तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः । संमर्द्य गुटिकाः कार्याः शाणमात्रास्ततो बुधः ॥ ३ ॥ एकैकां भक्षयेत्प्रातर्बुद्धिमांश्च सदा नरः । गण्डमालां जयेदुग्रामपचीमर्बुदानि च ॥ ४ ॥ ग्रन्थीन्व्रणान्सगुल्मांश्च कुष्ठानि च भगंदरम् । अनुपाने प्रयोक्तव्यः क्वाथो मुण्डीसमुद्भवः । क्वाथो वा खदिरस्याथ पथ्याक्वाथोऽथ चाल्पकः ॥ ५ ॥ अथाजमोदादितैलम्—अजमोदा च सिन्दूरं हरितालं निशाद्वयम् । क्षारद्वयं फेनयुतं सार्धकं सरलोद्भवम् ॥ १ ॥ इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलीकन्दकैः समैः । एभिः सार्षपकं तैलमजामूत्राष्टयोजितम् ॥ २ ॥ मृद्वग्नौ पाचयेदेतत्स्नुह्यर्कक्षीरसंयुतम् । अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥ ३ ॥ आमां विदग्ध्वा तु पचेत्पक्वां चैव विशोधयेत् । रोपणं मृदुभावं च तैलेनानेन कारयेत् ॥ ४ ॥ अथ निर्गुण्डीतैलम्—निर्गुण्डीस्वरसेनाथ लाङ्गलीमूलकल्कितम् । तैलं नस्येन हन्त्याशु गण्डमालां सुदुस्तराम् ॥ १ ॥ अथ छुच्छुन्दरीतैलम्—छुच्छुन्दर्या विपक्वं तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम् । अभ्यङ्गान्नाशयेन्नृणां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ १ ॥ अथ गुञ्जातैलम्—गुञ्जामूलफलैस्तैलं तोयद्विगुणितं पचेत् । तस्याभ्यङ्गेन शमयेद्गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ १ ॥ अथ गन्धकादियोगः—गन्धकं टङ्कणं सिन्धुकाञ्चनीनवसारकम् । सौवर्चलं यवक्षारं काचं रक्तं सुवर्चलम् ॥ १ ॥ सितं रक्तं च पाषाणं मूषकोत्थं नियोजयेत् । जेपालबीजमज्जा च सर्वं जम्बीरपीडितम् ॥ २ ॥ शस्त्रैश्छित्त्वा प्रदातव्यं वेष्ट्यमेरण्डपत्रकैः । एवं त्र्यहात्स्फुटन्त्यत्र दध्यन्नं बन्धयेत्ततः ॥ ३ ॥ गण्डमालाग्रन्थ्यपच्यो बहिर्निर्यान्ति नान्यथा । अभिमन्त्र्य सितं सायं रवौ प्रातः समाहरेत् ॥ ४ ॥ पेटारीमूलकं धूपैर्धूपयित्वाऽथ खण्डयेत् । चतुर्दशगुणैः सूत्रैर्बद्ध्वा ग्रन्थिं गले स्थितम् ॥ ५ ॥ मन्त्रः—ॐ गुडं प्रसाहि तिरि तिरि चित्रपुटक भुगनाकृते पापटगालापरदशमूलवासुकालदेपालेरेदं[1] गुरुप्रसा-

१ ख. ग. 'लदेरगु' । क. 'लदेदं ।

दात् । अथ गन्धकादिलेपः—गन्धकं सूतकं तुल्यमर्कक्षीरं ससैन्धवम् । पिष्ट्वा च काञ्चनीमूलं लेपोऽयं गण्डमालिके ॥ १ ॥ अथ जेपालपत्रवटी—पिष्ट्वा जेपालपत्राणि स्वरसेन ततो वटी । छायाशुष्का ततो लेपाद्गण्डमाला विनश्यति ॥ १ ॥ अथ भल्लातकादिलेपः—भल्लातकासीसहुताशदन्तीमूलं गुडस्नुग्रविदुग्धदिग्धैः । लेपान्वितैर्गच्छति गण्डमाला समीरवेगादिव मेघमाला ॥ १ ॥ अथ गण्डमालाकण्डनो रसः—कर्षसूतं शुद्धपस्य गन्धकं त्वर्धमुत्तमम् । सार्धकर्षं ताम्रभस्म मृतं किट्टं त्रिकर्षकम् ॥ १ ॥ व्योषं षट्कर्षतुलितमक्षार्धं सैन्धवं सितम् । काञ्चनारत्वचश्चूर्णं पलत्रयमितं क्षिपेत् ॥ २ ॥ पलत्रयं गुग्गुलोश्च शुद्धस्य समुपाहरेत् । एतद्युक्त्या तु संमेल्य दृढं सुरभिसर्पिषा ॥ ३ ॥ गण्डमालाकण्डनोऽयं रसो माषत्रयात्मकः । भुक्तो निहन्ति गण्डानि गण्डमालां च दारुणाम् ॥ ४ ॥ इति गण्डमालाचिकित्सा । अथापचीचिकित्सा—अलम्बुषायाः स्वरसः पीतो द्विपलमात्रया । अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः ॥ १ ॥ नवकार्पासिकामूलं तण्डुलैः सह योजितम् । पक्त्वा च पोलिकां खादेदपचीनाशनाय च ॥ २ ॥ सौभाञ्जनं देवदारु काञ्जिकेन तु पेषितम् । कोष्णं प्रलेपतो हन्यादपचीमतिदुस्तराम् ॥ ३ ॥ सर्षपारिष्टपत्राणि दन्त्या भल्लातकैः सह । छागमूत्रेण संपिष्टमपचीघ्नं विलेपनम् ॥ ४ ॥ अश्वत्थकाष्ठनिचुलं गवां दन्तं च दाहयेत् । वराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्त्यपचीव्रणान् ॥ ५ ॥ मणिबन्धोपरिष्टाद्वा कुर्याद्रक्षात्रयं भिषक् । अङ्गुलान्तरितं सम्यगपचीविनिवृत्तये ॥ ६ ॥ अथ चन्दनादितैलम्—चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी । एतत्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ १ ॥ अथ व्योषाद्यं तैलम्—व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च । तैलमेभिः शृतं नस्यात्कृच्छ्रामप्यपचीं जयेत् ॥ १ ॥ इत्यपचीचिकित्सा ।

इति गण्डमालापचीचिकित्सा ।

## अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।

ग्रन्थिष्वामेषु कुर्वीत भिषक्शोथप्रतिक्रियाम् । पक्वानापाट्य संशोध्य रोपयेद्व्रणभेषजैः ॥ १ ॥ हिंस्रा सरोहिण्यमृताऽथ भार्गी स्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धा । गोमूत्रपिष्टाः सह तालपत्र्या ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥ २ ॥ जलायुकाः पित्तकृते हिताः स्युः क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनं च । द्राक्षारसेनेक्षुरसेन चापि चूर्णं पिबेद्वाऽपि हरीतकीनाम् ॥ ३ ॥ मधूकजम्ब्वर्जुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहानवचारयेच्च । हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्वं ग्रन्थेर्भिषक्श्लेष्मसमुत्थितेषु ॥ ४ ॥ अमर्मजातं शममप्रयातं तत्पक्वमेवापहरेद्विचार्य ।

देहस्थिते वाससि सिद्धकर्म सद्यः क्षतोक्तं च विधिं विदध्यात् ॥ ५ ॥ शस्त्रेण चोत्कृत्य सुपक्वमाशु प्रक्षालयेत्पथ्यतमैः कषायैः। संशोधनैस्तं च विशोधयेत्तु क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ॥ ६ ॥ सिञ्चेच्च तैलं त्वपचारणीयं विडङ्गपाठारजनीविपक्वम्। मेदःसमुत्थे तिलकल्कदिग्धैः कृत्वोपरिष्टाद्द्विगुणं पटान्तम् ॥ ७ ॥ हुताशतप्तेन मुहुः प्रमृज्याल्लोहेन धीमान्न च वर्धिताय। प्रलिप्तदर्व्या त्वथ लाक्षया वा प्रतप्तयाऽऽश्योतनमस्य कार्यम् ॥ ८ ॥ निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो दहेत्सुपक्वं त्वथ वा विदार्य। प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः सुवर्चलाढ्यैर्हरितालमिश्रैः ॥ ९ ॥ ससैन्धवैः क्षारघृतप्रगाढैः क्षारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य। तैलं विदध्याद्द्विकरञ्जगुञ्जावंशावलेष्विङ्गुदमूत्रसिद्धम् ॥ १० ॥ इति राजमार्तण्डात्। विष्णुक्रान्ता च पेटारी काञ्जिकेन सुपेषिता। कालस्फोटं हरेल्लेपाद्दुष्टग्रन्थिषु का कथा ॥ १ ॥ पुत्रजीवस्य मज्जानं जले[३] पिष्ट्वा प्रलेपयेत्। कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्यात्सवेदनम् ॥ २ ॥ कक्षाग्रन्थिं कर्णग्रन्थिं गलग्रन्थिं च नाशयेत्। राजिकालशुनं पेष्यं लेपो हृद्गलग्रन्थिकाः। गन्धोऽर्कदुग्धतालेन जेपालेन च नाशयेत् ॥ ३ ॥

इति ग्रन्थिचिकित्सा।

## अथार्बुदचिकित्सा।

ग्रन्थ्यर्बुदानां न यतो विशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः। ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि विधानविद्ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥ १ ॥ वातार्बुदं क्षीरघृताम्लसिद्धैरुष्णैः सतैलैरुपनाहयेत्तु। कुर्याच्च मुख्यान्युपनाहनानि सिद्धैश्च मांसैरथ वेसवारैः ॥ २ ॥ स्वेदं विदध्यात्कुशलश्च नाड्या शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च। वातघ्ननिर्यूहपयोम्लभागैः सिद्धां शताह्वां त्रिवृतां पिबेद्वा ॥ ३ ॥ स्नेहोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः पित्तार्बुदे क्वाथविरेचनं च। विकृष्य सौदुम्बरशाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥ ४ ॥ शुद्धस्य जन्तोः कफजेऽर्बुदे च रक्ते च सिक्ते स्रवतोऽर्बुदे यत्। मेदःकृते मांसकृतेऽपि कार्यं व्रणोदितं सर्वचिकित्सितं च ॥ ५ ॥ इति राजमार्तण्डात्। लिप्तं यवक्षारविडङ्गबीजं गन्धोपलैः स्यान्मसृणीकृतैर्यत्। रक्तेन मिश्रैः सरटस्य सद्यस्तदर्बुदं शाम्यति नान्यथैतत् ॥ १ ॥ उपोदकरसाभ्यक्ता तत्पत्रपरिवेष्टिता। प्रणश्यत्यचिरान्नृणां पिटिकार्बुदजातयः ॥ २ ॥ उपोदिका काञ्जिकतक्रपिष्टा तयोपनाहो लवणेन सार्धम्। दुष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कैश्चिद्दिने दिने रात्रिषु मर्मजानाम्

---

१ ख. ग. ङ. 'वलेपिङ्गु'। घ. 'वदोषिङ्ग'। २ ख. ग. घ. ङ. मज्जाया। ३ ख. ग. जलं।

॥ ३ ॥ गन्धशिलाविश्वौषधविडङ्गनागभस्माभिः समैश्चूर्णम्। कृकलासरक्तयुक्तं लेपात्सद्योऽर्बुदध्वंसि ॥ ४ ॥ स्नुहीगण्डीरिकास्वेदो नाशयेदर्बुदानि च। लवणेनाथ वा स्वेदः सीसकेन तथैव च ॥ ५ ॥ हरिद्रालोध्रपत्तङ्गगुडधूमो मनःशिला। मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोर्बुदहरः परः ॥ एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्करार्बुदे ॥ ६ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—पुराणघृतपानं च जीर्णलोहितशालयः। यवा मुद्गाः पटोलं च रक्तशिग्रुः कटिल्लकम् ॥ १ ॥ शालिं च शाकं वेत्राग्रं रूक्षाणि च कटूनि च। दीपनानि च सर्वाणि गुग्गुलुश्च शिलाजतु ॥ २ ॥ गलगण्डे गण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदान्तरे। यथादोषं यथावस्थं पथ्यमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥ दुग्धेक्षुविकृतीः सर्वा मांसं चानूपसंभवम्। पिष्टान्नमम्लं मधुरं गुर्वभिष्यन्दकारि च ॥ ४ ॥ गलगण्डं गण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदामयान्। चिकित्सन्नगदंकारो यशोर्थी परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥ इत्यर्बुदचिकित्सा ॥

## अथ श्लीपदनिदानम्।

मेदोमांसाश्रयं शोफं पादयोः श्लीपदं वदेत्। स्वलिङ्गदर्शिभिर्दोषैस्त्रेधा स्याच्च कफोत्तरम् ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह—यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्तिः शोफो नृणां पादगतः क्रमेण। तच्छ्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नोष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥ १ ॥ अथ वातजमाह—वातजं कृष्णरूक्षं तु स्फुटितं तीव्रवेदनम्। अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ १ ॥ अथ पित्तजमाह—पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मजमाह—श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णं च श्वेतं पाण्डुं गुरु स्थिरम् ॥ १ ॥ अथैषामसाध्यत्वमाह—वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरिव संचितम्। सर्वात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ १ ॥ अथ श्लीपदे कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यमाह—त्रीण्येतानि विजानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात्। गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति कफाद्विना ॥ १ अथ श्लीपदसंभवे हेतुनिर्देशमाह—पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः। ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ १ ॥ अथ पुनरसाध्यत्वमाह—यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्या च कफात्मकस्य। सस्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ १ ॥

इति श्लीपदनिदानम्।

## अथ तच्चिकित्सा।

लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तसेचनैः। प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥ १ ॥ स्नेहस्वेदोपनाहांश्च श्लीपदेऽनिलजे भिषक्। कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विध्येत्तु चतुरङ्गुले ॥ २ ॥ गुल्फस्याधः शिरां विध्येच्छ्ली-

पदे पित्तसंभवे । पित्तघ्नीं च क्रियां कुर्यात्पित्तार्बुदविसर्पवत् ॥ ३ ॥ माञ्जिष्ठा-
मधुकं रास्नामहिंस्रां सपुनर्नवाम् । पिष्ट्वाऽऽरनालैर्लेपोऽयं पित्तश्लीपदशान्तये ॥
शिरासु विदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे ॥ ४ ॥ सिद्धार्थसौभाञ्जनदेव-
दारुविश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलेपयेत् । पुनर्नवानागरसर्षपाणां कल्केन वा काञ्जि-
कमिश्रितेन ॥ ५ ॥ धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ॥ ६ ॥ प्रलेपः
श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् । हितश्च लेपने नित्यं चित्रको देव-
दारु च ॥ ७ ॥ सिद्धार्थशिग्रुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः । प्रपिबेद्वाऽ-
भयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वा ॥ ८ ॥ पिबेदेवं गुडूचीं च नागरं भद्रदारु
वा । पिबेत्सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ॥ ९ ॥ पूतीकरञ्जच्छदजं
रसं वाऽपि यथाबलम् ॥ अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ॥ प्रयुञ्जीत
भिषक्प्राज्ञः कालसात्म्यविभागतः ॥ १० ॥ पलाशमूलस्वरसं पिबेद्वा
तैलेन तुल्यं सितसर्षपाणाम् । मूत्रेण पथ्यामरदारुविश्वं सगुग्गुलुं श्लीपदि-
भिर्निषेव्यम् ॥ ११ ॥ वृद्धदारवचूर्णं वा मूत्रसौवीरकादिभिः । शीलितं
श्लीपदं हन्ति कृच्छ्रं संवत्सरोषितम् ॥१२॥ अथ पिप्पल्यादिचूर्णम्—पिप्प-
लीत्रिफलादार्वी नागरं सपुनर्नवम् । भागैर्द्विपलिकैस्तेषां तत्समं वृद्धदारकम्
॥ १ ॥ काञ्जिकेन तु तच्चूर्णं पिबेत्कर्षप्रमाणतः । जीर्णे वा परिहीनं स्याद्भो-
जनं सर्वकामिकम् ॥ २ ॥ श्लीपदं वातरोगांश्च प्लीहगुल्ममरोचकम् । अग्निं च
कुरुते घोरं भस्मकं च प्रयच्छति ॥ ३ ॥ अथ कृष्णाद्यो मोदकः—कृष्णाचि-
त्रकदन्तीनां कर्षमर्धपलं पलम् । विंशतिश्च हरीतक्यो गुडस्य च पलद्वयम् ।
मधुना सह संयुक्तं श्लीपदं हन्ति दारुणम् ॥ १ ॥ अथ विडङ्गादितैलम्—
विडङ्गसारिवार्केषु नागरे चित्रके तथा । भद्रदार्वेलकाख्येषु सर्वेषु लवणेषु च ॥
तैलं पक्वं पिबेद्वाऽपि श्लीपदानां निवृत्तये ॥ १ ॥ अथ सौरेश्वरघृतम्—सुरसा
देवकाष्ठं च त्रिफला त्रिकटुर्गजा । लवणानि च सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम्
॥ १ ॥ चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुं हपुषा वचा । यवाग्रजः सपाठश्च सव्येलं
वृद्धदारकः ॥ २ ॥ कल्कैश्च कार्षिकैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । दशमूलकषायेण
धान्ययूषद्रवेण च ॥३॥ दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक्। पक्वं स्यात्तु-
द्घृतं कल्कात्पिबेत्कर्षत्रयं हविः ॥ ४ ॥ श्लीपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितं
च यत् । मेदःश्रिताभिघातोत्थं हन्यादेव न संशयः ॥ ५ ॥ अपचीगलगण्डानि
अन्त्रवृद्धिं तथाऽर्बुदम् । नाशयेत्ग्रहणीदोषं श्वयथुं गुदजान्यपि ॥ ६ ॥ परमाग्नि-
करं हृद्यं कोष्ठक्रिमिविनाशनम् । घृतं सौरेश्वरं नाम श्लीपदं हन्ति सेवितम्
॥ ७ ॥ जीवकेन घृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् । यवान्नं कूर्ममांसं च कटुतैलं
च योजयेत् । श्लीपदानां प्रशान्त्यर्थं मांसान्तं दाहमग्निना ॥ ८ ॥ गन्धर्वतैल-

भृष्टां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति । श्लीपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ ९ ॥ अथ गुडूच्यादिलेपः—गुडूचीकटुकाशुण्ठीदेवदारुविडङ्गकम् । पिष्ट्वा गोमूत्रसंयुक्तं लेपाच्छ्लीपदनाशनम् ॥ १ ॥ अथ धान्याम्लादि—धान्याम्लं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् । दीपनं चाऽऽमदोषघ्नं मेदःश्लीपदनाशनम् ॥ १ ॥ पिण्डारकतरुसंभवबन्धूकशिफा जयति सर्पिषा पीता । श्लीपदमुग्रं नियतं बद्ध्वा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ २ ॥ संपिष्टमारनालेन रुचिकामूलवल्कलम् । प्रलेपाच्छ्लीपदं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ ३ ॥ यवान्नं कटुतैलं च कूर्ममांसं च योजयेत् । श्लीपदानां प्रशान्त्यर्थं मांसान्ते दाहमग्निना ॥ ४ ॥ पादकण्डूहरं कुर्यान्नवनीतेन माक्षिकम् । पाददाहहरं खादेत्तिलाद्द्विगुणबाकुचेः । चूर्णं तु मधुसर्पिर्भ्यां कर्षमार्तिप्रशान्तये ॥ ५ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—पुरातनाः षष्टिकशालयश्च यवाः कुलत्था लशुनं पटोलम् । वार्ताकसौभाञ्जनकारवेल्लं पुनर्नवामूलमुपोदिका च ॥ १ ॥ एरण्डतैलं सुरभीजलं च कटूनि तिक्तानि च दीपनानि । एतानि पथ्यानि भवन्ति पुंसां रोगे सति श्लीपदनामधेये ॥ २ ॥ पिष्टान्नं दुग्धविकृतिं गुडमानूपमामिषम् । स्वाद्वम्लं पारियात्रं च सिन्धुविन्ध्यनदीजलम् । पिच्छिलं गुर्वभिष्यन्दि श्लीपदी परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥

इति श्लीपदरोगचिकित्सा ॥

## अथ विद्रधिनिदानम् ।

तस्य संप्राप्तिमाह—त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः । दोषाः शोफं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥ तत्संख्यालक्षणे आह—महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाऽप्यथ वाऽऽयतम् । स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥१॥ पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा । षण्णामपि च तेषां तु लक्षणं च प्रचक्षते ॥२॥ अथ वातिकमाह—कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः । चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—पक्वोदुम्बरसंकाशः पीतो वा ज्वरदाहवान् । क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मजमाह—शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः । चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः ॥ १ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः । नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् । विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सांनिपातिकः ॥ १ ॥ अथाभिघातसंप्राप्तिमाह—तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वा पथ्यकारिणः । क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥ १ ॥ ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायन्ते तस्य

---

१ क. चिरोत्थानं विपाकश्च ।

देहिनः । आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह— कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरैः । पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥ १ ॥ उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः । अभ्यन्तरविद्रधिकारणमाह—अभ्यन्तरानतस्तूर्ध्वं विद्रधीन्संप्रचक्षते । गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कसंसृष्टभोजनात् ॥ १ ॥ अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः । पृथक्संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् । वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ २ ॥ अथ संस्थानमाह—गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति क्लोम्नि वाऽप्यथवा हृदि ॥१॥ अथैषां लक्षणम्— एवमुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः । अधिष्ठानविशेषेण लक्षणानि निबोध मे ॥ १ ॥ गुदे वातनिरोधस्तु बस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता । नाभ्यां हिध्मा तु साटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥ २ ॥ कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणस्थे तु विद्रधौ वृक्कयोः पार्श्वसंकोचः प्लीह्नि श्वासनिरोधनम् ॥ ३ ॥ सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते । श्वासो यकृति हिक्का च पिपासा क्लोमजेऽधिका ॥ ४ ॥ अथ स्रावनिर्गममाह—नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्ध्वमितरे त्वधः । अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥ १ ॥ उक्तं हारीतेन—ऊर्ध्वं प्रपन्नेषु मुखं नराणां प्रवर्ततेऽसृक्सहितो हि पूयः । अधः प्रपन्नेषु च पायुमार्गाद्द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजे च ॥ १ ॥ अथ स्रावविषयं साध्यासाध्यत्वमाह—हृन्नाभिबस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः । जीवेत्कदाचित्पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥ १ ॥ अथोक्तं भोजेन—असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः । संनिपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव तु बस्तिजः ॥ १ ॥ त्वग्जो नाभेरधो यश्च साध्यो मर्मसमीपजः । अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभिजः ॥ २ ॥ पुनः साध्यासाध्यत्वमाह—साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सांनिपातिकः । आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ १ ॥ अथ तेषामभ्यन्तरेष्वसाध्यमाह—आध्मानवद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृषान्वितम् । रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ १ ॥ आमो वा यदि वा पक्वो महान्वा यदि वेतरः । सर्वो मर्मोत्थितत्वात्तु विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ २ ॥ हृन्नाभिबस्तिजः पक्वो वर्ज्यो यश्च त्रिदोषजः । मुष्टिप्रमाणो गुल्मस्तु विद्रधिस्तु ततः परम् ॥ ३ ॥ गुल्मस्तिष्ठति कोष्ठेषु विद्रधिर्मांसशोणिते । विद्रधिः पच्यते यस्माद्गुल्मश्चात्र न पच्यते ॥ ४ ॥ इति विद्रधिनिदानम् । अथ स्तनविद्रधिनिदानम्—पवनेन स्तनशिराः संवृता वाऽथ योषिताम् । सूतानां गर्भिणीनां च संभवेच्छ्वयथुर्घनः ॥ १ ॥ स्तनः स्त्रियाः सदुग्धो वा बाह्यविद्रधिलक्षणः । नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात्कन्यानां न स जायते ॥ २ ॥ इति स्तनविद्रधिनिदानम् ।

# अथातो विद्रधिचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

रसालफलतुल्यो यः शोफो बाह्योऽथ वाऽऽन्तरः । पृथग्दाहरुजानाहकारको विद्रधिः स्मृतः ॥ १ ॥ जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ । मृदुर्विरेको लघ्वन्नं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥ २ ॥ अथ वातविद्रधौ—व्याघ्रीमूलकक-ल्कैस्तु वसातैलघृतान्वितैः । सुखोष्णो बहुलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥ १ ॥ स्वेदोपनाहाः कर्तव्याः शिग्रुमूलसमन्विताः । पुनर्नवादारुविश्वदश-मूलाभयाम्भसा । गुग्गुल्वेरण्डतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥ २ ॥ अथ पित्त-विद्रधौ—पैत्तिके सारिवालाजामधुकैः शर्करायुतैः । प्रदिह्यात्क्षीरपिष्टैर्वा पय-स्योशीरचन्दनैः ॥ १ ॥ पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम् । पञ्चव-ल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥ २ ॥ अथ श्लेष्मविद्रधौ—त्रिफलाशिग्रुव-रुणदशमूलाम्भसा पिबेत् । गुग्गुलं मूत्रसंयुक्तं विद्रधौ कफसंभवे ॥ १ ॥ इष्ट-कासिकतालोहाश्वशकृत्तुषपांसुभिः । मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेच्छ्लेष्मविद्रधौ ॥ २ ॥ अथ रक्तागन्तुजौ—विद्रधौ कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तजे । पित्त-विद्रधिवत्कुर्यात्क्रियां निरवशेषितः ॥ १ ॥ अथ सामान्यविधिः—शिग्रुदी-प्यवरुणद्वियामिनीकुञ्जराशनकृतः कषायकः । बोलचूर्णसहितोऽन्तरस्थितं विद्रधिं प्रशमयेदसंशयम् ॥ १ ॥ इति सौभाञ्जनादिक्वाथः । अथ वरुणादि-क्वाथः—कासीससैन्धवशिलाजतुहिङ्गुचूर्णमिश्रीकृतो वरुणवल्कलजः कषायः । अभ्यन्तरोत्थितमपक्वमतिप्रमाणं नृणामयं जयति विद्रधिमुग्रशोफम् ॥ १ ॥ अथ श्वेतपुनर्नवादिः—श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं च वरुणस्य च । जलेन क्वथितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥ १ ॥ अथ यवादिलेपः—यवगोधूममुद्गैश्च सिद्ध-पिष्टैः प्रलेपयेत् । विलीयते क्षणेनैवमपक्वश्चैव विद्रधिः ॥ १ ॥ अथ दशमू-लादिः—दशमूली छिन्नरुहा पथ्या दारुपुनर्नवा । ज्वरविद्रधिशोफेषु शिग्रु-विश्वयुतो हितः ॥ १ ॥ अथ वरुणगणादिः—वरुणादिगणक्वाथमपक्वेऽभ्यन्त-रोत्थिते । ऊषकादिप्रतीवापं पिबेत्संशमनाय वै ॥ १ ॥ अथ मानकमूलादि—शमयति मानकमूलं क्षौद्रयुतं तण्डुलाम्भसा पीतम् । अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमा-श्वेव मनुजस्य ॥ १ ॥ अथ हरीतकीचूर्णम्—हरीतकीसैन्धवधातकीनां रजो-घृतक्षौद्रयुतं प्रयुक्तम् । निहन्ति लीढं ध्रुवमेव पुंसामन्तर्भवं विद्रधिमुग्ररूपम् ॥१॥ अथ सौभाञ्जनादि—सौभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः । अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥ १ ॥ शिग्रुमूलं जले धौतं दरपिष्टं प्रलेपयेत् । तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥ २ ॥ अथ त्रिफलागुग्गुलुः—त्रीणि पलानि फलत्रितयस्य द्वे तु पले तुलिते मगधायाः । पञ्च पलानि

भवन्ति पुरस्य स्यात्सफलत्रिकगुग्गुलुयोगः ॥ १ ॥ पक्केषु विद्रधिषु पूयवति-स्रवत्सु नाडीषु च व्रणगदेषु भगंदरेषु । स्याद्गण्डमालिषु फलत्रिकगुग्गुलुः स्यात्पथ्यं फलत्रिकपुरे घृतभोजनं च ॥ २ ॥ इति त्रिफलागुग्गुलुः । अथ वरणकादिघृतम्—सिद्धं वरणादिगुणेन विधिना तत्कल्कपाचितं सर्पिः । अन्त-र्विद्रधिमुग्रं मस्तकशूलं हुताशमान्द्यं च ॥ १ ॥ गुल्मानपि पञ्चविधान्नाशयतीदं यथाऽम्बु वायुसखम् । एतत्प्रातः प्रपिबेद्भोजनसमये निशास्येऽपि ॥ २ ॥ इति वरणकादिघृतम् । अथ रसगन्धकयोगः—वरुणादिकषायेण रसगन्धक-कज्जलीम् । भुक्त्वा निहन्ति माषैकां बाह्यमन्तश्च विद्रधिम् । अपक्के त्वेतदु-द्दिष्टं पक्के तद्व्रणवत्क्रिया ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—आमस्थे रेचनं चैव लेपः स्वेदोऽस्रमोक्षणम् । जीर्णाः श्यामाककलमाः कुलत्था लशुनानि च ॥ १ ॥ रक्तशिग्रुश्च निष्पावः कारवेल्लं पुनर्नवा । श्रीपर्णं चित्रकं क्षौद्रं शोथो-क्तानि च सर्वशः ॥ २ ॥ पक्वावस्थे शस्त्रकर्म पुराणा रक्तशालयः । घृतं तैलं मुद्गरसो विलेपी धन्वजा रसाः ॥ ३ ॥ शालिशाकं च कदलीपटोलं हिमवालुका । चन्दनं तप्तशीताम्बु सर्वं चापि व्रणोदितम् ॥ ४ ॥ नराणां विद्रधौ व्याधौ यथावस्थं यथाबलम् । पथ्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि महर्षिभिः ॥ ५ ॥ शोफिनां यान्यपथ्यानि व्रणिनामपि यानि च । क्रमादामे च पक्के च विद्रधौ वर्जयेन्नरः ॥ ६ ॥ इति विद्रधिचिकित्सा ।

## अथ व्रणशोथनिदानम् ।

अथ तस्य प्राग्रूपम्—एकदेशोत्थितः शोफो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ॥१॥ अथ तस्य संख्यामाह—षड्विधः स्यात्पृथक्सर्वशोणितागन्तुभेदतः ॥ १ ॥ अथ तेषां लक्षणमाह—शोफाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोफलक्षणैः । विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्वविनिश्चये ॥ १ ॥ विषमं पच्यते वातात्पित्तोत्थश्चाचि-राच्चिरम् । कफजः पित्तवच्छोफो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ २ ॥ मन्दोष्मताल्प-शोफत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता । मन्दवेदनता चैव शोफानामामलक्षणम् ॥३॥ दह्यते दहनेनेव क्षारेणैव विपच्यते । पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा ॥ ४ ॥ भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते । पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते ॥५॥ सोषचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावपीड्यते । आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् ॥६॥ न गच्छेदाततः शोफो भवेदाध्मातब-स्तिवत् । ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥ वेदनोपशमः शोफो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः । प्रादुर्भावो वलीनां च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥ उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम् । बस्ताविवाम्बुसंचारः

स्याच्छोफेऽङ्गुलिपीडिते ॥ ९ ॥ पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते । भक्ताकाङ्क्षा भवेच्चैव शोफानां पक्वलक्षणम् ॥ १० ॥ नर्तेऽनिलाद्रुङ्[1] विना च पित्तं पाकः कफं चापि विना न पूयः । तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले[2] दोषैस्त्रिभिर्यान्ति गदा विपाकम् ॥ ११ ॥ कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेष पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥ १२ ॥ कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् । पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छोथशीतता ॥ त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शं तमश्मवत् ॥ १३ ॥ कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वातेरितः संदहति प्रसह्य । तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतो हि मांसं शिरास्नायु च खादतीह ॥ १४ ॥ आमं विपच्यमानं च सम्यक्पक्वं च यो भिषक् । जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १५ ॥ यश्छिन्द्यादाममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते । श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥१६ द्विधा व्रणः परिज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः । दोषैराद्यस्ततोऽन्यश्च शस्त्रादिक्षतसंभवः ॥१७॥ अथ वातिकमाह—स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः। तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारणैः । व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ १ ॥ अथ कफजमाह—बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह—रक्तो रक्तस्रुती रक्ताद्द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयः । त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ॥ १ ॥ धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः । गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ॥ २ ॥ सर्वैर्विहीनोऽसाध्यस्तु तथैवोपद्रवान्वितः । पूतिः पूयातिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरं स्थितः ॥ ३ ॥ दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः । जिह्वातलाभः[3] सुश्लक्ष्णः स्निग्धो विगतवेदनः ॥ ४ ॥ सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः । कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ ५ ॥ स्थिराश्च पिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् । रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ॥ ६ ॥ त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं तमादिशेत् । कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ७ ॥ व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः । वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेत् ॥८॥ आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसंभवः । मद्यागर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ॥ ९ ॥ सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः । ये च मर्मसु

---

१ च. दाहः । २ च. '°ले पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दोषैः । का°' । ३ च. 'आभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवे°' ।

संभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः—दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये व्रणाः* ॥ १० ॥ प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः । प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ ११ ॥ क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः । वर्जयेदेव तान्वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ १२ ॥ इति व्रणशोथनिदानम् ॥

## अथ तच्चिकित्सा ।

आदौ विम्लापनं कुर्याद्द्वितीयमवसेचनम् । तृतीयमुपनाहं च चतुर्थी पाटनक्रिया ॥ १ ॥ पञ्चमं शोधनं कार्यं षष्ठं रोपणमिष्यते । एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ॥ २ ॥ अथ विम्लापनम्—अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या शनैः शनैः । विम्लापनार्थं गृह्णीत तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥ १ ॥ अथावसेचनम्—रक्तावसेचनं कुर्यादादावेव विचक्षणः । शोफे महति संवृद्धे वेदनावति वा व्रणे ॥ १ ॥ यो न याति शमं लेपात्स्वेदसेकापतर्पणैः । सोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात् ॥ २ ॥ एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः । रक्तं हि विक्रियां याति तन्मोक्षे याति विक्रियाम् ॥२॥ अथ लेपः—मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च सुरदारु महौषधम् । अहिंस्रा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा ॥ १ ॥ कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः । सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ २ ॥ दूर्वा च नलमूलं च मधुकं चन्दनं तथा । शीतलैश्च गणैः सर्वैः प्रलेपः पित्तशोफजित् ॥ ३ ॥ अजगन्धाऽश्वगन्धा च काला सरलया सह । कम्पिल्लका च शृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ४ ॥ कृष्णा पुराणपिण्याकं शिग्रुत्वक्सिकता शिवा । मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ५ ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसशेलुभिः । चन्दनद्वयमञ्जिष्ठायष्टीसुरणगैरिकैः ॥ ६ ॥ शतधौतघृतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः । दाहपाकरुजास्रावशोफनिर्वापणः परः ॥ ७ ॥ आगन्तुजे रक्तजे च एष लेपोऽतिपूजितः ॥ ८ ॥ कटुतैलान्वितैर्लेपः सर्पनिर्मोकभस्मभिः । चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ॥ ९ ॥ न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा । न च पर्युषितं नैव शुष्यमाणं च धारयेत् ॥ १० ॥ शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति । न चापि मुखमालिम्पेत्तेन दोषः प्रसिच्यते ॥ ११ ॥ न प्रशाम्यति यः शोफः प्रलेपादिविधानतः । द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ १२ ॥ अथोपनाहनम्—सतिलाः सातसीबीजा दध्यम्लैः सक्तुपिण्डिकाः । सकिण्वकुष्ठलवणाः शस्ताः स्युरुपनाहने ॥ १ ॥ तैलेन सर्पिषा वाऽपि द्वाभ्यां सक्तु-

---

* ङ. दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।

कपिण्डिका। सुखोष्णः शोथपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ २॥ इत्युपनाहनम्।
अथ पाटनम्—अन्तःपूयिष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि। गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं शस्तमुच्यते ॥ १ ॥ बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि। मर्मोपरि च जातेषु पक्के शोफे च दारुणे ॥ २ ॥ चिरिबिल्वाग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः। कपोतकङ्कगृध्राणां मललेपेन दारणम् ॥ ३ ॥ स्वर्जिकायावशूकाद्याः क्षारा लेपेन दारणाः। हेमकान्त्यास्तथा लेपो व्रणे परमदारणः ॥ ४ ॥ शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः। सक्तवः किण्वमतसीप्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥ ५ ॥ दन्तीमूलकचित्रत्वक्स्नुह्यर्कपयसा गुडैः। भल्लातकास्थिकासीससैन्धवैर्दारणः स्मृतः ॥ ६ ॥ हस्तिदन्तो जले घृष्टो बिन्दुमात्रः प्रलेपितः। अत्यन्तकठिने चापि शोफे पाचनभेदनः ॥ ७ ॥ यवगोधूमचूर्णं च सक्षारं दारणं पृथक्। हरिद्राभस्मचूर्णाभ्यां प्रलेपो दारणः परः। अजविट्क्षारमृज्जश्च प्रलेपो व्रणदारणः ॥ ८ ॥ इति पाटनम्। ततः प्रक्षालने क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः। अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ १ ॥ पञ्चमूलीद्वयं वाते न्यग्रोधादिश्च पैत्तिके। आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ २ ॥
अथ शोधनरोपणविधिः—तिलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुतैः। त्रिवृन्मधुयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ १ ॥ तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्घृतम्। मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद्व्रणशोधनः ॥ २ ॥ निम्बकोलकपत्राणां लेपः स्याद्व्रणशोधनः। निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना व्रणशोधनः ॥ ३ ॥ निम्बपत्रं तिला दन्तीत्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम्। दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेसरी ॥ ४ ॥ अभयात्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः। सुपवीपत्रधत्तूरकर्ममोटकुठेरिकाः ॥ ५ ॥ पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणशोधनाः। निम्बपत्रमधुभ्यां तु युक्तः संशोधनः स्मृतः ॥ ६ ॥ एकं वा सारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम्। न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः ॥ ७ ॥ करवीरार्ककुटजाकषायो रोपणे हितः ॥ ८ ॥ सप्तदलदुग्धकल्कः शमयति दुष्टव्रणं प्रलेपेन। मधुयुक्ता शरपुङ्खा सर्वव्रणरोपणी कथिता ॥ ९ ॥ पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः। धातकीलोध्रचूर्णैर्वा निःसारा हन्ति ते व्रणाः* ॥ १० ॥ निम्बपत्रघृतक्षौद्रं दार्वी मधुकसंयुता। वर्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्व्रणम् ॥ ११ ॥ निम्बशम्याकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः। कृमिघ्ना मूत्रसंयुक्ताः सेकलेपनधावनैः ॥ १२ ॥ करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीरसो हन्याद्व्रणक्रिमीन्। लशुनेनाथवा दद्याल्लेपनं कृमिनाशनम् ॥ १३ ॥ निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिर्लवणसैन्धवैः।

* सर्वेषु पुस्तकेष्वीदृगेव पादोऽयं दृश्यते।

धूपनं कृमिरक्षोघ्नं व्रणकण्डूरुजापहम् ॥ १४ ॥ ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो व्रणा महान्तः सरुजाः सशोथाः । प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलाजलेन ॥ १५ ॥ अथ गुग्गुलुवटकः—त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः । निषेवितो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥ १ ॥ अथ विडङ्गादिगुग्गुलुः—विडङ्गत्रिफलाव्योषचूर्णं गुग्गुलुना समम् । सर्पिषा वटकान्कुर्यात्खादेद्वा हितभोजनः । दुष्टव्रणापचीमेहकुष्ठनाडीविशोधनः ॥ १ ॥ अथामृताद्यो गुग्गुलुः—अमृतापटोलमूलं त्रिकटुत्रिफलाकृमिघ्नानाम् । कृत्वा समभागचूर्णं तत्तुल्यो गुग्गुलुर्योज्यः ॥ १ ॥ प्रतिवासरमेकैकां गुटिकां खादेत्तथाऽक्षपरिमाणाम् । जेतुं व्रणवातास्रं गुल्मोदरपाण्डुशोथादीन् ॥ २ ॥ अथ जात्यादिघृतम्—जातीपत्रपटोलनिम्बकटुकादार्वीनिशासारिवामञ्जिष्ठाभयतुत्थसिक्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः । सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ १ ॥ अथ स्वर्जिकाघृतम्—स्वर्जिका च यवक्षारः कम्पिल्लं च हरेणुका । टङ्कणं श्वेतखदिरं तुत्थं चूर्णं च गोघृतैः ॥ १ ॥ सर्वं समांशं संचूर्ण्य मर्दयेत्प्रहरं दृढम् । स्वर्जिकाद्यमिदं सर्पिः सर्वव्रणहरं परम् ॥ रोपणं कृमिकण्डूघ्नं सवर्णकरणं परम् ॥ २ ॥ अथ मनःशिलादिलेपः—मनःशिला समञ्जिष्ठा सक्षारा रजनीद्वयम् । प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः स्मृतः ॥ १ ॥ अथ पारदादिमलहरः—रसगन्धकयोश्चूर्णं तत्समं मुर्दशङ्खकम् । सर्वतुल्यं तु कम्पिल्लं किंचित्तुत्थसमन्वितम् ॥ १ ॥ सर्वं संमेलयेद्दत्वा घृतं सर्वाच्चतुर्गुणम् । पिचुप्लुतं प्रदातव्यं दुष्टव्रणविशोधनम् ॥ २ ॥ नाडीव्रणहरं चैव सर्वव्रणनिषूदनम् । ये व्रणा न प्रशाम्यन्ति भेषजानां शतेन च ॥ अनेन ते प्रशाम्यन्ति सर्पिषा स्वल्पकालतः ॥ ३ ॥ अथ द्वितीयः पारदादिमलहरः—रसगन्धकसिन्दूररालकम्पिल्लमुर्दकम् । तुत्थं खादिरकं चूर्णं सर्वं घृतचतुर्गुणम् ॥ १ ॥ युक्त्या संमेल्य पिचुना व्रणे देयं विजानता । सर्वव्रणप्रशमनं घृतमेतन्न संशयः ॥२॥ अथायोरजआदिलेपः—अयोरजः सकासीसं त्रिफला कुसुमानि च । प्रलेपः कुरुते दार्व्या सद्य एव नवां त्वचम् ॥१॥

इति व्रणशोथचिकित्सा ।

## अथ सद्योव्रणनिदानमाह—

नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः । भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥ अथ तेषां षड्विधत्वमाह—छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च । घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥